Maastricht University

Verwey-Jonker Instituut

Gewoon Getrouwd

Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland

Susan Rutten
Esther van Eijk
Lisanne Drost
Khadija Kadrouch-Outmany
Eliane Smits van Waesberghe

www.maastrichtuniversity.nl/rechten > capaciteitsgroepen > privaatrecht > projecten

Gewoon Getrouwd

Een onderzoek naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland

Susan Rutten
Esther van Eijk
Lisanne Drost
Khadija Kadrouch-Outmany
Eliane Smits van Waesberghe

December 2015

Maastricht University

Verwey-Jonker Instituut

Colofon

Opdrachtgever	Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid
Uitvoering	Universiteit Maastricht en Verwey-Jonker Instituut
Auteurs	Dr. S.W.E. Rutten
	Dr. E. van Eijk
	Mr. drs L. F. Drost
	Dr. K. Kadrouch-Outmany
Met medewerking van	Drs. E. Smits van Waesberghe
	Kiki ten Broek
Jana Gorissen	
Vita Los Msc.	
Dr. Harrie Jonkman	
Uitgave	Universiteit Maastricht

De publicatie kan worden gedownload en/of besteld via de website: http://www.maastrichtuniversity.nl/web/Faculteiten/FdR/Thema/Capaciteitsgroepen/Privaatrecht/Projecten/EchtscheidingEnReligie.htm

©Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid, Den Haag 2015.
Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyrights of this publication rests with the Ministry of Social Affairs & Employment.
Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

Een woord vooraf

In opdracht van de Directie Integratie en Samenleving van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft de Universiteit Maastricht samen met het Verwey-Jonker Instituut een onderzoek uitgevoerd naar informele (kind)huwelijken. Het onderzoek schetst een beeld van de aard en omvang van kindhuwelijken en (onwettige) religieuze huwelijken in Nederland.

Het onderzoek is uitgevoerd van medio mei 2015 tot en met november 2015 op basis van onder andere een landelijke enquête onder professionals die werken met jeugdigen, verdiepende-interviews met deskundigen, en focusgroepsbijeenkomsten met sleutelfiguren uit - en professionals werkzaam in - bepaalde geselecteerde gemeenschappen.

Onze dank gaat uit naar de vele respondenten en deelnemers voor hun bereidheid en medewerking aan dit onderzoek, met name de deelnemers van de focusgroepsbijeenkomsten zijn wij zeer erkentelijk voor hun bijdrage aan de vruchtbare discussies. Daarnaast willen wij Kiki ten Broek, Jana Gorissen, Diana Schabregs, Charlotte A. Campo, Malou Hesselink, Harrie Jonkman, Vita Los en Loes Muijsers bedanken voor hun ondersteuning en bijdragen aan het onderzoek.

De onderzoekers,

Susan Rutten
Esther van Eijk
Lisanne Drost
Khadija Kadrouch-Outmany
Eliane Smits van Waesberghe

Maastricht, 18 december 2015

Leeswijzer

Deze rapportage is als volgt opgebouwd. In het inleidende hoofdstuk wordt het onderzoekskader nader toegelicht. Hierin worden onder meer de onderzoeksvragen, het juridisch kader en de gebruikte onderzoeksmethodiek beschreven. In Hoofdstuk 2 gaan wij in op de gebruikte werkbegrippen en definities. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt de wijze van huwelijkssluiting onder de verschillende geselecteerde gemeenschappen besproken. In Hoofdstuk 4 staat de omvangschatting (*educated guess*) van het aantal kindhuwelijken in Nederland in de jaren 2013-2014 centraal. Vervolgens worden in Hoofdstuk 5 de achtergronden en gevolgen van kindhuwelijken en religieuze huwelijken besproken, waarbij ook aandacht wordt besteed aan (huwe-

lijks)dwang of druk en huwelijkse gevangenschap. In Hoofdstuk 6 wordt ingegaan op bestaande en mogelijke interventies, die gedienstig kunnen zijn bij het voorkómen van, een positieverbetering of bescherming kunnen bieden tegen mogelijke ongewenste gevolgen van informele huwelijken.

Managementsamenvatting

Aanleiding, doel en onderzoeksvragen

Maatschappelijke onrust en zorg, onder andere in de media, over de problematiek van informele religieuze huwelijken, met name ook die huwelijken waarbij minderjarigen betrokken zijn, vormde de aanleiding voor dit onderzoek. De politiek reageerde op deze berichten met Kamervragen en een motie, hetgeen geleid heeft tot het onderhavige onderzoek.
Het doel van dit onderzoek is zicht te krijgen op de aard en omvang van kindhuwelijken en (onwettige) religieuze huwelijken die worden gesloten binnen bepaalde gemeenschappen. Meer specifiek gezegd, kent het onderzoek het volgende tweeledig doel:

a. Verwerven van inzicht in de wijze waarop religieuze huwelijken en kindhuwelijken in Nederland plaatsvinden: Wat gebeurt er, hoe gebeurt het, waar gebeurt het (in Nederland of in het buitenland), waarom gebeurt het zo en wat zijn de gevolgen van deze huwelijken?
b. Nagaan of kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken in Nederland voorkomen, in welke omvang, en wat je eraan kunt doen om dit te voorkomen of om deze huwelijkssituaties beter te beschermen.

Om deze doelstelling te realiseren, beoogt het onderzoek antwoord geven op de volgende vragen:

1. Wat zijn de definities van de begrippen informeel huwelijk, (onwettig) religieus huwelijk en kindhuwelijk?[1]

2. Waar worden de informele (kind) huwelijken gesloten? Voor zover het huwelijken betreft die in Nederland worden gesloten: Wat is de wijze waarop deze huwelijken worden gesloten? Hoe ziet de huwelijksceremonie eruit? Is er een geestelijke bij betrokken? Wat is in de praktijk de verhouding tussen het burgerlijk huwelijk en het religieuze huwelijk?

3. In welke gemeenschappen vinden kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken plaats? Hoe groot is de omvang van kindhuwelijken in 2013/2014?[2]

[1] In aansluiting op het ingeburgerde taalgebruik, maar niet in overeenstemming met het officieel goedgekeurd taalgebruik, zal in dit rapport worden gesproken van kindhuwelijken en niet van kinderhuwelijken.

4. Worden deze huwelijken vooral in Nederland gesloten en/of (ook) in het buitenland (waarbij een of beide partners uit Nederland komen)?

5. Welke achtergronden spelen een rol bij het sluiten van religieuze huwelijken en kindhuwelijken? Wat zijn de motieven of aanleidingen voor het sluiten van deze huwelijken? In hoeverre is er sprake van dwang of druk? Is er sprake van huwelijkse gevangenschap vanuit de optiek van een van de huwelijkspartners? Wat zijn de persoonlijke en maatschappelijke gevolgen voor de huwelijkspartners van een informeel (kind)huwelijk?

6. Welke interventies zijn er om onwettige informele (kind)huwelijken, voor zover deze ongewenst zijn, tegen te gaan dan wel de positie van slachtoffers van informele huwelijken respectievelijk de echtgenoten in een informeel huwelijk te verbeteren en/of te beschermen? Zijn er interventies bekend uit andere gebieden die ook effectief inzetbaar zouden kunnen zijn om informele huwelijken te voorkomen?

Methoden van onderzoek

Het onderzoeksveld is om verschillende redenen diffuus en complex: vanwege de pluriformiteit van religieuze huwelijken, de heterogeniteit van de (geloofs)gemeenschappen en het feit dat dergelijke huwelijken (al dan niet onwettig) in het informele circuit worden gesloten. Deze omstandigheden maken het lastig om een helder beeld te krijgen van de onderzochte onderwerpen. Daarom is gekozen voor een combinatie van verschillende onderzoeksmethoden (zowel kwantitatief als kwalitatief), ook wel triangulatie genoemd. Bij een combinatie van verschillende methoden van dataverzameling kunnen de onderzoeksmethoden elkaar versterken, kunnen substantiële onderzoeksbevindingen worden verkregen en het faciliteert een toetsing van de betrouwbaarheid van de onderzoeksbevindingen.

Om de bovenstaande onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden zijn verschillende onderzoeksmethoden ingezet om onderzoeksdata te verzamelen: een landelijke enquête, diepte-interviews (*face-to-face* en telefonisch), focusgroepsbijeenkomsten, *deskresearch*, statistische/cijfermatige gegevens en toetsing van de beredeneerde schatting (*educated guess*) door experts. De drie eerste methoden worden hieronder kort toegelicht.

[2] Aanvankelijk was de bedoeling om ook de omvang van onwettige religieuze huwelijken in 2013/2014 te bepalen. De onderzoeksbevindingen staan echter een verantwoorde omvangschatting van deze huwelijken niet toe. Meer hierover in de Hoofdstuk 3 en Hoofdstuk 4.

Om te kunnen komen tot een *educated guess* over de omvang van het aantal kindhuwelijken is in de eerste plaats een landelijke enquête uitgezet onder professionals die werken met jeugdigen en/of vluchtelingen. In totaal zijn 265 enquêtes afgenomen onder verschillende professionals, die onder meer werkzaam waren bij: jeugdgezondheidszorg, vluchtelingenopvang, Veilig Thuis, Centrum voor Jeugd en Gezin, en Jeugdzorg. Daarnaast zij er 12 verdiepende interviews afgenomen met onderzoekers, advocaten en andere professionals; met deze respondenten is er niet alleen gesproken over kindhuwelijken, maar ook over religieuze huwelijken. Voorts zijn er nog 3 respondenten werkzaam bij een NGO geïnterviewd om meer zicht te krijgen op buitenlandse interventies gericht op kindhuwelijken.

Voor dit onderzoek werden verder 12 focusgroepsbijeenkomsten georganiseerd. Tien van deze focusgroepen zijn geselecteerd naar herkomstgroepering, te weten: Afghaans, Egyptisch, Ghanees, Iraaks, Iraans, Marokkaans, Pakistaans, Somalisch, Surinaams en Turks. Daarnaast zijn er twee niet naar herkomst geselecteerde focusgroepen, te weten (nieuwe) Nederlandse moslims en een focusgroep Asiel. Tijdens deze bijeenkomsten is vooral gesproken over hoe en waar religieuze huwelijken worden gesloten, welke achtergronden daarbij een rol spelen en wat de gevolgen zijn van dergelijke huwelijken. Voor informatie over huwelijkssluiting bij Roma en Sinti gemeenschappen werden verdiepende interviews afgenomen met drie professionals die specifiek werkzaam zijn (geweest) op het gebied van deze gemeenschappen.

Samenvattende conclusies

In deze conclusies wordt nader ingegaan op de beantwoording van de hierboven geformuleerde vragen en wordt een nadere reflectie op de belangrijkste onderzoeksbevindingen gegeven.

Onderzoeksvraag 1 Definities

In Hoofdstuk 2 is onderzocht wat geschikte definities zouden zijn voor de begrippen informeel huwelijk, (onwettig) religieus huwelijk en kindhuwelijk. Voor drie van deze begrippen waarmee in het onderzoek is gewerkt, te weten kindhuwelijk, religieus huwelijk en onwettig religieus huwelijk, waren vooraf werkdefinities geformuleerd. Gedurende het onderzoek bleek dat de begrippen niet door iedereen op dezelfde wijze werden opgevat en dat deze tot misverstanden konden leiden. De begrippen hebben geen vaststaande betekenis. Daarom is er ook niet één juiste definitie. In dit onderzoek is geadviseerd om te kiezen voor begrippen en definities die verdedigbaar zijn vanuit een zeker perspectief, in ons geval het juridisch perspectief. Omdat rekening moet worden gehouden met misverstanden die de begrippen kunnen oproepen, zullen de begrippen evengoed toch vaak toelichting behoeven.

Voorgesteld wordt om de volgende definities te gebruiken:

'Informele huwelijken' kunnen worden gedefinieerd als: huwelijken die worden gesloten op een wijze die afwijkt van de vorm die is voorgeschreven door het recht van het land waar het huwelijk tot stand komt.

'Kindhuwelijken' hadden we in de werkdefinitie omschreven als: *huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting tenminste één van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt.* Deze definitie lokte verschillende reacties uit, zoals dat deze negatieve associaties opriep en stigmatiserend werkte; dat huwelijkskandidaten als zij de leeftijd van 16 of 17 jaar hebben bereikt, niet meer als kind moesten worden aangemerkt; en dat huwelijken beneden de leeftijd van 18 jaar niet altijd onwettig waren want zij kunnen toegestaan zijn volgens het recht van het land van herkomst. Voorgesteld wordt om bovenstaande definitie niettemin te handhaven en daarmee aan te sluiten bij het begrip kindhuwelijken zoals dit internationaal gangbaar is.

Hoewel bij de werkdefinitie van het begrip religieuze huwelijken kritische vragen werden gesteld zoals: wat maakt een huwelijk religieus en wie bepaalt dit?, zouden we aan de gekozen definitie willen vasthouden en 'religieuze huwelijken' te definieren als: *huwelijken die worden gesloten op de wijze die in een bepaalde religie geldt*.

'Onwettige religieuze huwelijken' hadden we in de werkdefinitie omschreven als: *huwelijken die in Nederland voorafgaande aan of zonder burgerlijk huwelijk worden gesloten in het bijzijn van een geestelijke op de wijze en met de plechtigheden die in een bepaalde godsdienst gelden*. Geprobeerd was om hiermee zo dicht mogelijk bij het wettelijk verbod aan te sluiten. Het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' riep echter zoveel misverstanden op dat wij adviseren om dit begrip te vervangen door het begrip 'verboden religieuze huwelijken'. Het ging om begrijpelijke misverstanden waarbij men het begrip 'onwettig' bijvoorbeeld koppelde aan de regels van de godsdienst of aan het in het buitenland geldende huwelijksrecht, of aan het al dan niet laten registreren van een huwelijk. Niet altijd werd bewust de wet overtreden noch werden de 'onwettige religieuze huwelijken' steeds als onwettig ervaren. Onder 'verboden religieuze huwelijken' worden dan verstaan: *religieuze huwelijken die door het Nederlandse recht worden verboden*.

Onderzoeksvraag 2 Wijze van huwelijkssluiting

In Hoofdstuk 3 wordt onder meer beschreven op welke wijze religieuze huwelijken en kindhuwelijken in Nederland tot stand worden gebracht. Dit 'proces van huwelijkssluiting' werd vooral tijdens de focusgroepen besproken en, waar het de huwelijken

bij Roma en Sinti betreft, in interviews met respondenten. De nadruk lag daarbij op de huwelijken zoals deze in Nederland worden gesloten. Behalve bij de Roma en Sinti, ging het verder vrijwel steeds om religieuze huwelijken.

Voorfase
Vanuit de verschillende gemeenschappen kwam het beeld naar voren dat men bekend was met praktijken waarin kinderen, soms op jonge leeftijd, aan elkaar worden uitgehuwelijkt. Ook kan er een verloving aan het huwelijk vooraf gaan. Soms werd, als huwelijkskandidaten van plan waren een burgerlijk huwelijk te sluiten, het religieuze huwelijk als verloving gekwalificeerd.

Locaties van huwelijkssluiting in Nederland
Wat de religieuze huwelijkssluiting zelf betreft, bleek dat deze in Nederland op verschillende locaties kunnen plaatsvinden: in een (feest)zaal, de moskee of ander gebedshuis, bij een van de partners/familie thuis, op het consulaat of de ambassade en, soms, in of bij een asielzoekerscentrum. Het is echter niet de locatie die het huwelijk het religieuze karakter geeft.

Wijze waarop het huwelijk tot stand komt
De stappen die bij een huwelijkssluiting kunnen worden onderscheiden en de huwelijksceremonie verschillen per religie. Zo vindt het koptisch huwelijk plaats in een kerk, in het bijzijn van een *aboena* (priester) die het huwelijk sluit en in het bijzijn van genodigden.

Het islamitisch huwelijk heeft de vorm van een contract en bestaat uit: een vraag en antwoord (instemming van beide huwelijkskandidaten), aanwezigheid van getuigen en het bepalen van de bruidsgave. Soms is er een schriftelijk contract, maar het huwelijk kan ook mondeling worden gesloten. De aanwezigheid van een imam is volgens islamitische rechtelijke regels niet verplicht. Het wel of niet aanwezig zijn van een imam en ook wie als imam kan optreden, kan per gemeenschap verschillen. Bij huwelijken van Turkse moslims lijkt de imam een belangrijke rol te spelen. De rol van de imam rondom een huwelijkssluiting loopt bij (in ieder geval) Afghaanse, Marokkaanse en Somalische moslims en (nieuwe) Nederlandse moslims uiteen. De aanwezigheid van een imam bij het sluiten van het huwelijk wordt door huwelijkskandidaten vaak wel gewaardeerd. Diens rol bij de huwelijksvoltrekking is echter niet altijd eenduidig. Het huwelijk kan in de moskee plaatsvinden, maar dat hoeft niet. Na de huwelijkssluiting volgt een huwelijksfeest. Het sluiten van het huwelijk lijkt hiermee niet gebonden te zijn aan één moment, maar lijkt meer een proces te zijn dat bestaat uit formele (juridische), religieuze en sociale onderdelen.

Het hindoestaanse huwelijk binnen de Surinaamse hindoe-gemeenschap is de belangrijkste van de vier fasen uit een menselijk leven. Er is niet een eenduidige wijze waarop het huwelijk tot stand komt; dit heeft zowel te maken met de heilige geschriften en gebruiken, als met de traditie en cultuur van de familie of van de streek waar men vandaan komt. De huwelijksviering vindt verspreid over meerdere dagen plaats. Onder leiding van een *pandit* vinden veel ceremoniële en symbolische handelingen plaats waarbij offers worden gebracht om de kosmische krachten gunstig te stellen.

Het huwelijk bij de Roma en Sinti kan niet als religieus worden aangemerkt. Het is aan te merken als een overeenkomst, die plaatsvindt tussen families die afspraken met elkaar maken over onder andere de bruidsprijs en de woonplaats van het paar. Volgens traditioneel gebruik verhuist de bruid naar haar schoonfamilie en gaat daar samenwonen met haar echtgenoot. Het huwelijk vindt niet plaats op een specifiek daartoe ingerichte locatie. Er is geen geestelijke bij aanwezig. Er kan al een huwelijk tot stand zijn gekomen als een koppel een nacht samen is weggeweest.

Volgorde religieus huwelijk en burgerlijk huwelijk

Het was moeilijk om goed zicht te krijgen op de volgorde waarin het religieuze en het burgerlijke huwelijk plaatsvinden. Deelnemers hadden daar niet altijd zicht op; het is bijvoorbeeld niet gebruikelijk om op het huwelijksfeest expliciet te vragen naar het plaatsvinden van een burgerlijk huwelijk. Wel werd duidelijk dat aan het religieuze huwelijk (lang) niet altijd een burgerlijk huwelijk vooraf gaat. Dat kan samenhangen met een mogelijke onbekendheid met de door de Nederlandse wet voorgeschreven volgorde. Binnen sommige van de onderzochte gemeenschappen was deze volgorde bekend; bij andere gemeenschappen leek men slecht op de hoogte te zijn van de voorgeschreven volgorde. Vooral over de strafbaarheid van de geestelijke bedienaar die een huwelijk voltrekt als er nog geen burgerlijk huwelijk is gesloten, leek de onbekendheid groot te zijn. Deze gesignaleerde onwetendheid is in die zin verrassend omdat deze uit eerdere onderzoeken niet eerder zo duidelijk naar voren is gekomen (Van der Leun & Leupen, 2009, p. 39 en p. 44).

Een andere, mogelijk met de onbekendheid gepaard gaande omstandigheid, die kan verklaren dat mensen eerst het religieuze huwelijk sluiten, is de waarde die aan het religieuze huwelijk wordt toegekend en/of het motief voor het aangaan van een religieus huwelijk. Bij de Somalische, Afghaanse, Egyptische en Surinaamse gemeenschap ontstond het beeld dat vooral eerst religieus wordt getrouwd. Dit leek ook te gebeuren bij de (nieuwe) Nederlandse moslims, maar niet bij de Turkse gemeenschap en minder duidelijk bij de Marokkaanse gemeenschap. Wanneer er eerst een religieus huwelijk werd gesloten, kon later (soms diezelfde dag nog, soms dagen later, maar

ook soms jaren later) nog een burgerlijk huwelijk volgen. Het kwam echter ook voor, dat er helemaal geen burgerlijk huwelijk meer volgde. Dit werd bijvoorbeeld gesignaleerd bij de Afghaanse en Somalische gemeenschappen. Daar staat tegenover dat mensen soms wel een burgerlijk huwelijk zouden willen sluiten, maar dat dit niet mogelijk was door het ontbreken van de vereiste documenten voor een burgerlijk huwelijk.

Onderzoeksvraag 3 Binnen welke gemeenschappen?

In Hoofdstuk 3 werd ook onderzocht binnen welke gemeenschappen onwettige religieuze huwelijken of kindhuwelijken voorkomen (paragraaf 3.3). Het onderzoek geeft niet voor alle gemeenschappen in Nederland een antwoord op de vraag of er kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken plaatsvinden. In de landelijke enquête en in de interviews met respondenten is deze vraag wel open en breed gesteld, maar dit leverde onvoldoende bruikbare data op. Dit betekent dat het antwoord op deze onderzoeksvraag is beperkt tot de geselecteerde gemeenschappen waarvoor wel voldoende onderzoeksdata werden gevonden.

Kindhuwelijken

De vraag in welke gemeenschappen kindhuwelijken voorkomen, bleek op basis van de onderzoeksbevindingen lastig te beantwoorden. Oorzaken hiervoor zijn dat de antwoorden van respondenten en deelnemers niet altijd eenduidig waren, dat er kindhuwelijken kunnen zijn die buiten het zicht van de deelnemers plaatsvinden, en dat de landelijke enquête in dit opzicht geen aanvullende informatie opleverde.

Het meest duidelijk zijn de kindhuwelijken die worden gesignaleerd onder asielzoekers (recentelijk vooral onder Syrische asielzoekers). Verder lijken kindhuwelijken een enkele keer voor te komen binnen de Somalische gemeenschap. Data over het al dan niet voorkomen van kindhuwelijken onder Roma en Sinti liepen uiteen. Kindhuwelijken lijken niet in de eerste plaats gekoppeld te zijn aan religie, maar meer verband te houden met tradities of cultuur. Er lijkt een tendens te zijn dat ook binnen deze gemeenschappen de huwelijksleeftijden tegenwoordig naar boven verschuiven. Voor zover binnen andere dan de hier genoemde gemeenschappen kindhuwelijken voorkomen, lijkt dit te gebeuren wanneer de jongeren 16 of 17 jaar oud zijn. Als belangrijke oorzaak voor deze verschuiving werden school en studie genoemd. Bij de kindhuwelijken is vaker het meisje beneden de leeftijd van 18 jaar dan de jongen.

Het grootste deel van de kindhuwelijken waarmee we in Nederland te maken krijgen, wordt buiten Nederland gesloten. Zolang het binnen de cultuur in het land van herkomst gebruikelijk of niet ongebruikelijk is dat huwelijken op jonge leeftijd plaatsvinden, kan worden aangenomen dat kindhuwelijken er ook daadwerkelijk worden ge-

sloten, en dat we hier in Nederland mee worden geconfronteerd. Enkele deelnemers bevestigden deze praktijk. Waar het kindhuwelijken betreft die in Nederland zelf worden gesloten, signaleerden wij dat deze op informele wijze en zonder burgerlijk huwelijk werden gesloten. Wettige burgerlijk gesloten kindhuwelijken werden door ons niet aangetroffen.[3]

Onwettige religieuze huwelijken

Het komt voor dat in Nederland informele religieuze huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk worden gesloten. Daarbij wordt niet altijd bewust de wet overtreden. Moeilijker is het om te concluderen of en wanneer deze informele huwelijken kunnen worden aangemerkt als onwettige religieuze huwelijken. Dat houdt verband met de misverstanden die het begrip 'onwettig religieus huwelijk' oproept, het ontbreken van zicht bij anderen op het sluiten van een burgerlijk huwelijk, en met de onduidelijkheden die over de (aan de Nederlandse wet ontleende) definitie nog bestaan.

Om van een onwettig religieus huwelijk, in de zin die hieraan in dit onderzoek werd gegeven, te kunnen spreken, moet aan een drietal voorwaarden zijn voldaan: er moet een religieus huwelijk zijn gesloten zonder of zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk; er moet een geestelijke bij de huwelijkssluiting aanwezig zijn; en er moet sprake zijn van plechtigheden (al worden aan dit laatste geen hoge eisen gesteld en daarom wordt hieronder verder niet op ingegaan). Omdat het religieuze huwelijk als het huwelijk wordt gezien waarvan de omgeving op de hoogte is, terwijl de burgerlijke handeling nogal eens als een formaliteit wordt gezien, weet men van elkaar vaak niet of er ook een burgerlijk huwelijk heeft plaatsgevonden en als dat al het geval is, of dit voor of na het religieuze huwelijk heeft plaatsgevonden. Dat betekent dat de eerste voorwaarde, namelijk dat sprake is van een religieus huwelijk zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk, maar in beperkte mate te bepalen is. Uit hetgeen in de focusgroepen over de gang van zaken omtrent huwelijkssluiting werd gedeeld, tezamen met de bevindingen van de respondenten, kan worden geconcludeerd dat religieuze huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk in Nederland voorkomen.

Wat de tweede voorwaarde betreft, de aanwezigheid van een geestelijke, zijn met name drie waarnemingen essentieel: De eerste is dat er religieuze huwelijken zijn die zonder geestelijke tot stand komen en religieuze huwelijken waarbij wel een geestelijke aanwezig is. De tweede waarneming is dat de derde persoon die bij de huwelijkssluiting aanwezig is, niet altijd per se een geestelijke hoeft te zijn. Afhankelijk van de gemeenschap of groepering zou dit bijvoorbeeld ook een familielid, kennis, of gezaghebbend persoon kunnen zijn of iemand met voldoende kennis van de religie.

[3] Recente cijfers hiervan hebben wij evenmin gevonden.

Tenslotte hoeft niet iedere voorganger een geestelijke te zijn en het is onduidelijk aan welke voorwaarden moet zijn voldaan om als geestelijke te worden aangemerkt.
Voor al deze punten geldt dat dit per gemeenschap, maar ook per geval kan verschillen. Binnen sommige gemeenschappen is dit eenduidiger dan in anderen. Om al deze redenen, en ook omdat het toepassingsbereik van het wettelijk verbod niet helder is, zijn wij voorzichtig met het trekken van algemene conclusies over het voorkomen van onwettige religieuze huwelijken binnen bepaalde gemeenschappen. Gelet op onze analyses lijken onwettige religieuze huwelijken voor te komen binnen de Afghaanse, de Somalische, de Surinaamse, en mogelijk de Iraanse en de Pakistaanse gemeenschap, de (nieuwe) Nederlandse Moslims, en, mogelijk in mindere mate, in de Marokkaanse en Turkse gemeenschap.

Onderzoeksvraag 4 Omvang kindhuwelijken

Kindhuwelijken worden vooral in het informele circuit of in het buitenland gesloten. Er is geen landelijk beeld van de omvang van kindhuwelijken. Om toch zicht te krijgen op een mogelijke omvang van kindhuwelijken in Nederland, hebben we een beredeneerde schatting ontwikkeld. Een schatting geven van een fenomeen dat zich vooral in de informele sfeer of het buitenland afspeelt, blijft echter precair en geeft slechts een indicatie van de mogelijke omvang.

In Hoofdstuk 4 werd een *educated guess* (beredeneerde schatting) gepresenteerd van een omvang van het aantal kindhuwelijken in Nederland in de periode 2013-2014. Deze *educated guess* is gebaseerd op schattingen, afkomstig van verschillende bronnen en onderzoeksmethoden. Er is gebruik gemaakt van bestaande registraties, een landelijke enquête uitgezet onder professionals, interviews en focusgroepen. Deze omvangschatting is tenslotte nog getoetst door 8 experts.

Uitwerking van de educated guess
Allereerst zijn de bestaande registraties van de IND bekeken. Hoewel er niet apart op 'kindbruiden' wordt geregistreerd, zijn er bij de IND 29 kindbruiden bekend over de periode 2013-2014. Dit aantal kan gezien worden als een minimale ondergrens. Vervolgens zijn de resultaten van de landelijke enquête geanalyseerd. In deze enquête zijn 265 professionals gevraagd een schatting te geven van het aantal keer dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken in de jaren 2013-2014. Van de 265 professionals geven 102 professionals aan dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken; deze 102 professionals weten dit zeker of hebben hier een vermoeden van. Bij een nadere analyse van deze groep kwam naar voren dat het aantal professionals dat zeker weet of vermoedt dat kindhuwelijken voorkomen, hoger is in de kleinere gemeenten dan in de middel of grote gemeenten. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de meeste asielzoekerscentra (AZC's) gevestigd zijn in de kleinere gemeenten. Daar-

naast blijkt dat professionals werkzaam in de vluchtelingenopvang veel vaker te maken hebben met kindhuwelijken dan professionals werkzaam bij andere organisaties.

Wanneer de schattingen van de groep professionals bij elkaar opgeteld worden, betekent dit dat zij minimaal 211 keer te maken hebben gehad met kindhuwelijken. We kunnen spreken van een minimale omvangschatting van 211 kindhuwelijken over een tweejarige periode op basis van de resultaten van een beperkte groep bevraagde professionals. Afgerond zijn dit 106 kindhuwelijken per jaar. Bij deze schatting moet worden opgemerkt dat de kans op dubbelingen of overschatting aanwezig is. Daarom is gekozen voor een conservatieve schatting. Om te komen tot een beeld van de landelijke omvang van het aantal keren dat professionals met kindhuwelijken te maken hebben, is ervoor gekozen om dit te doen in twee stappen. Allereerst zijn de schattingen van de bevraagde professionals die niet werkzaam zijn binnen de vluchtelingenopvang geëxtrapoleerd, om zo te voorkomen dat er een overschatting ontstaat onder invloed van de schattingen van de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang. De totale omvangschatting bedraagt 337 kindhuwelijken over een periode van twee jaar, ofwel 169 per jaar. Vervolgens is er gekeken naar de schattingen gedaan door de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang. De uitkomst hiervan is een minimale omvangschatting van 122. Dit aantal werd, gelet op het in 2013 en 2014 berekende bestaande totale aantal opvanglocaties geëxtrapoleerd, waarmee op een schatting van 160 over twee jaar wordt uitgekomen. Dit komt neer op 80 gemiddeld per jaar.

Wanneer beide omvangschattingen bij elkaar opgeteld worden, komen we tot een landelijke omvangschatting van 249 kindhuwelijken per jaar. Dit betreft het geschatte aantal kindhuwelijken waarmee professionals gemiddeld te maken hebben gehad in de periode 2013-2014. Aannemelijk kan worden geacht dat dit cijfer voor 2015 mogelijk anders (hoger) uitvalt, aangezien het aantal asielzoekers in 2015 hoger ligt dan de voorgaande jaren.[4] Daarbij hebben kindbruiden onder deze nieuwe stromen asielzoekers de specifieke aandacht van de IND.

[4] Op 1 januari 2015 bevonden zich 24.836 personen in een COA-opvanglocatie, op 30 november waren dit 48.536 personen (https://www.coa.nl/nl/over-coa/feiten-en-cijfers/bezettingsgraad-opvang; geraadpleegd op 1-12-2015).

Tabel 1 Overzicht van de gegeven schattingen

Soort schatting	Aantal (gemiddeld aantal per jaar over periode 2013-2014)
Minimale ondergrens op basis van cijfers IND	15 gemiddeld per jaar
Minimale omvangschatting op basis van de bevraagde professionals	106 gemiddeld per jaar
Landelijke omvangschatting	249 gemiddeld per jaar (waarvan 80 asiel)

Toetsing omvangschatting

De schattingen die naar voren zijn gekomen uit de interviews en de focusgroepen zijn vergelijkbaar met de aantallen die genoemd zijn door de professionals in de landelijke enquête. In eerstgenoemde schattingen gaat het doorgaans om 'enkele' kindhuwelijken in de periode 2013-2014. De meeste respondenten vonden het lastig om een schatting te geven, omdat zij zelf niet altijd met kindhuwelijken in aanraking komen. Zij durfden echter wel met enige zekerheid te zeggen dat dit soort huwelijken in Nederland voorkomen. Uit de landelijke enquête kwam naar voren dat professionals die werken met vluchtelingen het meest in aanraking komen met kindhuwelijken, dit beeld komt ook naar voren als we de focusgroepen met elkaar vergelijken. Alle deelnemers van de focusgroep Asiel gaven aan meer (en vaker) te maken te hebben met kindhuwelijken, dit in tegenstelling tot deelnemers van de andere focusgroepen. Ook tijdens de interviews werden 'vluchtelingen' genoemd als groep waar kindhuwelijken zich voordoen.

Om de omvangschattingen te valideren en de betrouwbaarheid te vergroten hebben tot slot 8 experts die werkzaam zijn in verschillende domeinen, waaronder wetenschap, hulpverlening/vrouwenopvang, (jeugd)gezondheidszorg en vluchtelingenopvang naar de omvangschatting gekeken. Zij zijn gevraagd om met een overstijgende blik feedback te geven op de schattingen. Deze feedback is vervolgens meegenomen in de aanscherping van de *educated guess*.

Omvang onwettige religieuze huwelijken

Een schatting geven van de omvang van het aantal gesloten onwettige religieuze huwelijken in Nederland bleek niet haalbaar. Het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' werd immers door deelnemers van de focusgroepen veelal anders geïnterpreteerd, waardoor de door hen gegeven schattingen niet betrouwbaar waren. Voorts hadden deelnemers en respondenten veelal geen duidelijk zicht op de omvang van onwettige religieuze huwelijken. Met deze kanttekeningen in het achterhoofd kan niettemin worden aangenomen dat onwettige religieuze huwelijken vaker voorkomen binnen de verschillende gemeenschappen dan kindhuwelijken.

Onderzoeksvraag 5 Achtergronden en gevolgen

Hoofdstuk 5 richtte zich op de achtergronden en gevolgen van (het sluiten van) religieuze huwelijken en kindhuwelijken. Uit het onderzoek kwam duidelijk naar voren dat de waardering voor het religieuze huwelijk zeer groot is. Deze waardering van het religieuze huwelijk kan liggen op een persoonlijk niveau (geloofsovertuiging, identiteit) en/of op maatschappelijk niveau (sociale kring, gemeenschap). Het religieuze huwelijk werd met regelmaat als 'het echte huwelijk' aangeduid; een burgerlijk huwelijk werd vooral belangrijk gevonden voor het regelen van juridische en praktische zaken.

De achtergronden van kindhuwelijken of huwelijken tussen jongeren hebben tijdens de interviews en focusgroepen minder specifieke aandacht gekregen, omdat dit type huwelijken door vele deelnemers van de focusgroepen en respondenten van de interviews minder werd herkend. Wanneer het wel herkend werd, bleek het vooral om minderjarigen in de leeftijdscategorie 16-17 jarigen te gaan; de leeftijd dat jongeren verliefd worden en verkering krijgen. Dit beeld komt overeen met resultaten uit de landelijke enquête. Een uitzondering hierop is de categorie 'minderjarige asielzoekers'. In de landelijke enquête en in de focusgroep Asiel (bestaande uit professionals) werd voornamelijk gewezen op kindhuwelijken die in het buitenland gesloten waren; het betrof dan vooral minderjarige gehuwde asielzoekers/vluchtelingen. De achtergronden van dergelijke 'buitenlandse' kindhuwelijken lagen vooral op het terrein van armoede, het veiligstellen van (de eer van) een meisje (vooral in een oorlogs- en/of vluchtelingensituatie) en een traditie van jong trouwen in het land van herkomst.

Er kunnen vele verschillende redenen, motieven of aanleidingen voor het aangaan van religieuze huwelijken en kindhuwelijken worden onderscheiden. Veelal sluiten mensen een religieus huwelijk omdat, en op de wijze zoals het gebruikelijk is binnen de familie, gemeenschap of sociale kring waartoe zij behoren - *"Het hoort bij de cultuur, maar ook bij het geloof"*, aldus een deelnemer van de Afghaanse focusgroep. Daarnaast werd als een van de belangrijkste redenen genoemd: 'het legitiem samenzijn'. Dit betekent dat een religieus huwelijk nodig is om samen te kunnen zijn, om met elkaar om te kunnen gaan. Andere redenen die ook naar voren kwamen in het onderzoek waren: tegemoetkoming aan de wens van de ouders, familie of sociale kring (waaronder ook *peer pressure*); traditie, cultuur; religie; eer en veiligheid; relatie met een moslim (bekeerlingen); en zwangerschap. Voorts werd ook de onmogelijkheid om een burgerlijk huwelijk aan te gaan herhaaldelijk genoemd. Deze reden werd vooral naar voren gebracht in relatie tot mensen met een vluchtelingenachtergrond: zij beschikken niet altijd over de juiste papieren om in Nederland voor de wet te kunnen trouwen. Daarom sluiten sommige mensen enkel een religieus huwelijk, omdat een burgerlijk huwelijk niet of moeilijk te realiseren is. Tenslotte zijn er prag-

matische of praktische redenen te onderscheiden voor het aangaan van een religieus huwelijk (of voortzetten, bijvoorbeeld na een civiele echtscheiding), bijvoorbeeld wegens motieven van financiële of juridische aard.

De vraag in hoeverre er sprake is van dwang en druk bij religieuze en kindhuwelijken werd wisselend beantwoord, in belangrijke mate werd dit bepaald door het feit aan wie de vraag gesteld werd. Uit de focusgroepen kwam duidelijk het beeld naar voren dat er een verschil waarneembaar is tussen de oudere en jongere generaties. De jongeren zouden meer (keuze)vrijheid en (onder)handelingsruimte hebben bij het kiezen van een huwelijkspartner dan de generatie van bijvoorbeeld hun ouders. Een punt dat uit het onderzoek naar voren kwam, en hiermee in verband kan worden gebracht, is dat werd waargenomen dat de huwelijksleeftijd bij verschillende gemeenschappen hoger is komen te liggen. Ouders vinden het belangrijk dat hun kinderen een goede opleiding krijgen en daarmee schuift de huwelijksleeftijd omhoog. Dit verklaart mogelijk waarom uit de focusgroepen het beeld naar voren kwam dat huwelijksdwang niet veel (meer) voorkomt en dat de wijze waarop dwang of druk wordt uitgeoefend anders wordt gezien en benoemd (zie ook o.a. Sterckx et al., 2014; Storms & Bartels, 2008; De Koning & Bartels, 2005). Deelnemers zagen niet zozeer huwelijksdwang, als wel lichtere vormen van druk, zoals ‘stimuleren’, ‘manipuleren’ of ‘bemoeienis’ door ouders en familie. Respondenten die werkzaam zijn in de hulpverlening/vrouwenopvang, kwamen echter wel regelmatig in aanraking met verschillende vormen van huwelijksdwang, uithuwelijking en eergerelateerd geweld in relatie tot huwelijksdwang. Het wel, niet of minder herkennen van huwelijksdwang hangt dus ook af van het type respondent dat bevraagd wordt; professionals en hulpverleners die veelvuldig werken op het terrein van huwelijksdwang (of aanpalende terreinen) zien en benoemen het vaker dan niet-professionals.

Bij de discussies tijdens de focusgroepen en de interviews ging het wat betreft gevolgen van religieuze huwelijken en kindhuwelijken vooral over gevolgen van informele, religieuze huwelijken. De gevolgen van dergelijke huwelijken werden soms als positief gezien. Verscheidene deelnemers en respondenten gaven aan dat een scheiding gemakkelijk te realiseren kan zijn. Soms pakt het financieel voordeliger uit voor een vrouw, bijvoorbeeld wanneer zij meer verdient dan de man of omdat zij niet hoeft te delen in de schulden van de man (omdat er geen gemeenschap van goederen is). De negatieve gevolgen die naar voren kwamen betroffen veelal problemen omtrent gezag van vaders over kinderen die zijn geboren uit een dergelijke informele (onwettige) relatie, en het ontbreken van rechtsbescherming voor kwetsbare partijen, met als gevolg dat er bijvoorbeeld geen aanspraak gemaakt kan worden op alimentatie of pensioen. Weliswaar kan aan een informele verbintenis niet dezelfde rechtsbescherming worden geboden als aan een huwelijk, betrokkenen kunnen wel de (negatieve)

gevolgen ervaren van de (morele of sociale) rechten en plichten die aan een dergelijke verbintenis verbonden kunnen zijn, zoals het niet vrijelijk kunnen aangaan van een nieuwe relatie omdat men nog als getrouwd wordt gezien. Dit laatste wordt ook wel aangemerkt als 'huwelijkse gevangenschap'. Ten aanzien van deze problematiek zagen deelnemers en respondenten met name moeilijkheden bij het ontbinden van een buitenlands rechtsgeldig religieus huwelijk; dit kost veel tijd en geld, met name voor vrouwen. Ook mensen met een vluchtelingenachtergrond kunnen problemen ondervinden wanneer zij medewerking van de autoriteiten van het herkomstland nodig hebben voor het kunnen realiseren van een (buitenlandse) scheiding. Het verkrijgen van een (religieuze) echtscheiding wordt echter vooral bemoeilijkt wanneer de man niet wil meewerken aan de scheiding. Scheiden ligt bij hindoestanen en kopten erg moeilijk; immers, volgens de officiële doctrines is scheiding niet mogelijk. Ondanks de moeilijkheden rondom echtscheiding, is het opvallend dat in verschillende focusgroepen deelnemers hun zorgen uitten over de snelheid waarmee jongeren een religieus huwelijk sluiten en vervolgens ook vaak weer scheiden.

Onderzoeksvraag 6 Interventies

In het laatste hoofdstuk stonden de interventies centraal. Uit de eerdere hoofdstukken kwam naar voren dat het tegengaan van informele huwelijken niet altijd de meest passende interventie hoeft te zijn. Informele huwelijken blijken immers niet in alle gevallen negatieve gevolgen te hebben en kunnen ook worden gesloten om positieve belangen te dienen. Het is daarom zaak om ook interventies in ogenschouw te nemen die zijn gericht op een betere bescherming van partners bij de sluiting van informele huwelijken en een betere bescherming van partners uit informele huwelijken. Interventies zouden daarom gedifferentieerd moeten worden aangeboden, al naar gelang de aard, oorzaak en gevolgen van aanwezige problematiek en naar gelang behoefte.

Voorts kan worden vastgesteld dat er in bestaande programma's of literatuur geen interventies zijn ontwikkeld die specifiek zijn gericht op het tegengaan of voorkomen van informele huwelijken dan wel het verbeteren van de positie van slachtoffers van informele huwelijken respectievelijk de echtgenoten in een informeel huwelijk. Op aanpalende onderwerpen zoals huwelijksdwang, achterlating en eergerelateerd geweld zijn echter wel uiteenlopende (effectieve) interventies bekend. Hierbij wordt onder andere ingezet op het verbreken van het 'taboe', het vergroten van de bewustwording en/of worden handvatten geboden voor professionals in de vorm van bijvoorbeeld een *toolkit* of handleiding. Bij deze interventies zou mogelijk aansluiting kunnen worden gevonden voor het tegengaan of voorkomen van informele huwelijken, dan wel het verbeteren van de positie van slachtoffers van informele huwelijken.

Aan respondenten en deelnemers van de focusgroepen is ook de vraag voorgelegd of zij suggesties hadden voor mogelijke interventies. Door de respondenten werd vooral aandacht voor voorlichting en deskundigheidsbevordering gevraagd. Onder burgers, maar ook onder professionals, bestaat er soms onwetendheid over de status en gevolgen van het informele huwelijk. De voorlichting moet worden ingezet op verschillende niveaus, waarbij ook aandacht dient te zijn voor de gezagsdragers binnen de gemeenschappen en jongeren. Vrouwen- en zelforganisaties kunnen als laagdrempelige organisaties in een buurt/wijk ook een rol spelen in het geven van voorlichting. Naast voorlichting en deskundigheidsbevordering werd door een enkele respondent de mogelijkheid van strafrechtelijk optreden genoemd. Tenslotte werd in twee focusgroepen gesuggereerd te bekijken of er een constructie mogelijk is die ertoe kan leiden dat ook het religieuze huwelijk tot een civiele status kan leiden. Daarnaast zijn onder andere gesprekken met ouders en *empowerment* voor meisjes genoemd als mogelijke interventie. Tot slot werd het belang van hulp en ondersteuning van 'kindbruidjes' onder vluchtelingen genoemd als interventie.

Tot slot

Maatschappelijke onrust en daaruit voortkomende Kamervragen vormden de aanleiding voor een onderzoek naar informele religieuze huwelijken en kindhuwelijken in Nederland. Kindhuwelijken staan terecht hoog op mensenrechtelijke agenda's aangezien er bij deze huwelijken meerdere mensenrechten zijn die dreigen te kunnen worden geschonden. Bij huwelijken op jonge leeftijd kan de ontwikkeling van een kind in het geding komen; kindhuwelijken vergroten de kans op zwangerschap op jonge leeftijd en ook de kans dat onderwijs vroegtijdig wordt afgebroken of wordt verminderd; kindhuwelijken kunnen leiden tot fysieke en psychologische schade. Ook bij informele huwelijken tussen personen van 18 jaar en ouder kunnen grote belangen of mensenrechten in het geding zijn: de huwelijken onttrekken zich aan overheidscontrole en ontberen overheidsbescherming.

De indruk die op basis van de onderzoeksbevindingen ontstaat, is genuanceerder: situaties van informele (kind) huwelijken die problematisch waren of tot problemen hadden geleid waren bij respondenten en deelnemers wel bekend, maar voerden niet de boventoon. In de meeste informele huwelijken waarover werd gesproken werden weinig grote problemen genoemd die deelnemers of respondenten konden terugkoppelen aan de informele vorm van het huwelijk zelf; of men was zich niet bewust dat deze huwelijken negatieve gevolgen konden hebben, en men was er nog niet tegenaan gelopen. De meeste deelnemers en een deel van de respondenten beschouwden het informele huwelijk dan ook niet als problematisch. Suggesties voor interventies die werden gedaan, waren daarom ook veeleer gericht op goede voorlichting en bespreekbaar maken van het onderwerp. Of, waar het religieuze huwelij-

ken betrof, op manieren waarop je aan het religieuze huwelijk een burgerlijke status zou kunnen geven, en dus niet zozeer op maatregelen voor het tegengaan en bestrijden van dergelijke huwelijken. Voor kindhuwelijken werd een dergelijke 'normalisering' overigens niet of minder waargenomen, zeker niet waar het huwelijken op heel jonge leeftijd betrof.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Introductie 20

1.1 Inleiding 20
1.2 De onderzoeksvragen 22
1.3 Afbakening onderwerp en werkdefinities 23
1.3.1 Werkdefinities 24
1.4 Juridisch kader 25
1.4.1 Informele huwelijken 25
1.4.2 Kindhuwelijken 26
1.4.3 Religieuze huwelijken 28
1.4.4 Onwettige religieuze huwelijken 29
1.5 Bestaand onderzoek 32
1.6 Methoden van onderzoek 33

Hoofdstuk 2 Van werkdefinities naar definities 42

2.1 Inleiding 42
2.2 Huwelijk 42
2.3 Kindhuwelijken 43
2.4 Religieuze huwelijken 47
2.5 Onwettige religieuze huwelijken 50
2.6 Conclusie 53

Hoofdstuk 3 Wijze van huwelijkssluiting 55

3.1 Inleiding 55
3.2 Demografie 55
3.2.1 Omvang 55
3.2.2 Samenstelling 57
3.2.3 Migratiegeschiedenis 58
3.3 Kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken 59
3.3.1 Kindhuwelijken 59
3.3.1.1 Algemeen 59
3.3.1.2 Religies 61
3.3.1.3 Gemeenschappen 61
3.3.1.4 Leeftijden 63
3.3.1.5 Geslacht 64
3.3.1.6 Land van huwelijkssluiting 65
3.3.1.7 Verhouding met onwettige religieuze huwelijken 66
3.3.2 Onwettige religieuze huwelijken 66

3.3.2.1 Inleiding 66
3.3.2.2 Factoren die de beoordeling bemoeilijken 66
3.3.2.3 Onderzoeksdata die nog bruikbaar zijn 67
3.3.2.4 Komen onwettige religieuze huwelijken voor? 67
3.4 Waar worden de huwelijken gesloten 72
3.4.1 Locaties voor huwelijkssluiting in Nederland 72
3.4.2 Huwelijkssluiting in het buitenland 74
3.5 Hoe worden de huwelijken gesloten 74
3.5.1 Koptisch huwelijk 75
3.5.2 Islamitisch huwelijk 76
3.5.2.1 Tijdelijke religieuze huwelijken 79
3.5.3 Hindoe-huwelijk 79
3.5.4 Roma- en Sinti-huwelijk 80
3.6 Verhouding met burgerlijk huwelijk 81
3.7 Conclusie 84

Hoofdstuk 4 Omvangschatting kindhuwelijken in Nederland 87

4.1 Inleiding 87
4.2 De aanpak van de *educated guess* 87
4.3 Een minimale ondergrens: bestaande registraties van kindhuwelijken 88
4.4 Omvangschattingen van de professionals bevraagd in de enquête 89
4.5 Omvangschattingen van de geïnterviewde professionals en de focusgroepen . 99
4.6 Toetsing experts 101
4.7 Schatting omvang van onwettige religieuze huwelijken 101
4.8 Conclusie 102

Hoofdstuk 5 Achtergronden en gevolgen 105

5.1 Inleiding 105
5.2 Achtergronden 105
5.3 Dwang of druk 112
5.4 Gevolgen 120
5.5 Huwelijkse gevangenschap 124
5.6 Conclusie 127

Hoofdstuk 6 Interventies 129

6.1 Inleiding 129
6.2 Bestaande interventies 130
6.3 Mogelijke interventies volgens respondenten en deelnemers focusgroep 131
6.4 Ingezette interventies 137
6.5 Conclusie 138

Hoofdstuk 7 Samenvattende conclusies..... 140

Literatuur 154

Bijlagen:

1. Deelnemende organisaties, respondenten en experts
2. Bevolkingsstatistiek CBS: Gemeenschappen als percentage van totale bevolking
3. Voorbeelden van enkele buitenlandse projecten in vijf landen van herkomst
4. Nadere informatie projecten interventies
5. Biografieën van de onderzoekers

Hoofdstuk 1 Introductie

1.1 Inleiding

De aanleiding voor dit onderzoek vormt de maatschappelijke onrust en zorg over de problematiek van onwettige islamitische huwelijken, met name als bij die huwelijken minderjarigen zijn betrokken. In 2013 verscheen in de Volkskrant een bericht over een in Nederland gesloten islamitisch huwelijk waarbij een minderjarige was betrokken.[5] In 2014 volgde een bericht in de NRC over een imam van de Haagse As-Soennah moskee die tientallen islamitische huwelijken gesloten zou hebben zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk.[6]

In september 2015, toen het onderhavig onderzoek in volle gang was, laaide de discussie opnieuw op toen in de media berichten verschenen over tientallen Syrische kindbruiden die in Nederland asiel zouden hebben aangevraagd. Onder deze bruiden zouden ook meisjes van dertien en veertien jaar zitten. In Nederland konden deze kindhuwelijken onder bepaalde omstandigheden worden erkend. Er werd druk uitgeoefend om het wetsvoorstel tegengaan huwelijksdwang, dat al ter behandeling bij de Eerste Kamer lag, met spoed op te pakken. Op 6 oktober 2015 werd het wetsvoorstel door de Eerste Kamer als hamerstuk aangenomen. Op 5 december 2015 is de wet in werking getreden en vanaf dat moment zullen er in Nederland geen huwelijken beneden de achttien jaar meer gesloten kunnen worden en worden buitenlandse huwelijken die beneden de leeftijd van achttien jaar zijn gesloten, niet langer erkend.[7]

De incidenten uit 2013 en 2014 hadden geleid tot Kamervragen en een motie.[8] In deze motie hadden de Tweede Kamerleden Yücel en Van Dijk de regering verzocht om

[5] 'Politie hielp minderjarige huwen', Volkskrant, 13 mei 2013. Volgens dit bericht zou het huwelijk tussen de minderjarigen gesloten zijn tussen een Pakistaans meisje en een Pakistaanse jongen na bemiddeling door de politie en een expertisecentrum op het gebied van relationeel geweld, Fier Fryslân. Het meisje was verliefd op deze jongen geworden, maar haar ouders wilden haar uithuwelijken aan een Pakistaanse neef. Omdat er geweld dreigde, bracht de politie het meisje onder op een geheime locatie en is geprobeerd om met de ouders overeenstemming te bereiken. Dat lukt uiteindelijk op voorwaarde van de ouders dat het meisje en de jongen islamitisch zouden trouwen. Op die manier zou de eer van de familie gered zijn en kon de neef afgewezen worden. De Minister ontkende later naar aanleiding van Kamervragen de medewerking van ondersteunende organisaties zoals de politie, en het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC-EEG), aan het religieuze huwelijk.

[6] 'Iedereen bij moskee wist van shariahuwelijken', NRC, 1 & 2 november 2014. De NRC berichtte over een imam van de As Soennah-moskee in Den-Haag die tientallen religieuze huwelijken gesloten zou hebben zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk.

[7] Stb. 2015, 354. Besluit tot inwerkingtreding: Stb. 2015, 373.

[8] Kamervragen TK, vergaderjaar 2012-2013, vraagnummer 2013Z09446, ingezonden 15 mei 2013; Kamervragen TK, vergaderjaar 2014-2015, vraagnummer 2014Z19901, ingezonden 6 november 2014; Kamervragen TK, vergaderjaar 2014-2015, vraagnummer 2014Z19902, ingezonden 6 november 2014;

in te gaan op de mogelijkheid om "In kaart te brengen hoe, waar en met welke omvang er in Nederland onwettige informele (kind)huwelijken worden gesloten waar imams en mogelijk overheidsorganisaties bij betrokken zijn".[9] In zijn antwoorden op de Kamervragen stelde de Minister voorop dat het in Nederland verboden is om religieuze huwelijken te sluiten zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk op grond van artikel 1:68 Burgerlijk Wetboek; voorts dat religieuze bedienaren bij overtreding van dit verbod strafbaar zijn op grond van artikel 449 van het Wetboek van Strafrecht.[10] In zijn antwoord op de eerste vraag benadrukte de Minister dat hulpverleners weliswaar rekening houden met de culturele achtergrond in het belang van hun cliënten, maar altijd handelen binnen de kaders van de in Nederland geldende wet- en regelgeving.[11] Op de vraag naar de aantallen gesloten onwettige islamitische huwelijken gaf de Minister aan dat het kabinet geen zicht heeft op de schaal waarop deze huwelijken in Nederland of het buitenland worden gesloten en dat er geen (landelijk) overzicht beschikbaar is.[12]

Recent werden enkele onderzoeken uitgevoerd naar informele huwelijken en naar islamitische huwelijken. Het betreft onderzoek waarbij de vorm van huwelijkssluiting, achtergronden, motieven en gevolgen in kaart werden gebracht (Van der Leun & Leupen, 2009; Moors, 2014). Uit dit onderzoek is het beeld ontstaan dat informele religieuze huwelijken op relatief beperkte schaal lijken voor te komen in Nederland en dat betrouwbare cijfers niet te geven zijn.[13] Hoewel de Minister in eerste instantie aangaf geen ander of beter beeld of gevolgen voor de aanpak tot dan toe te verwachten van een nieuw onderzoek, stelde de Minister later dat onderzocht werd of een nieuw onderzoek dienstig kon zijn.[14]

Dit heeft geleid tot de opdracht tot het onderhavige onderzoek naar informele (kind)huwelijken. Doel van dit onderzoek is zicht te krijgen op de aard en omvang van

---

Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 32824, nr. 37 nader gewijzigd, onderdeel 4, gepubliceerd op 15 november 2013 (motie).

[9] Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 32824, nr. 37 nader gewijzigd, onderdeel 4, gepubliceerd op 15 november 2013 (motie).

[10] Aanhangsel van de Handelingen, Tweede Kamer, vergaderjaar 2012-2013, aanhangselnummer 2746, brief van de Minister van Veiligheid en Justitie d.d. 16 december 2014 met kenmerk 584678; brief van de Minister van Veiligheid en Justitie d.d. 7 januari 2015 met kenmerk 584674.

[11] Aanhangsel van de Handelingen, Tweede Kamer, vergaderjaar 2012-2013, aanhangselnummer 2746.

[12] Brief van de Minister van Veiligheid en Justitie d.d. 16 december 2014 met kenmerk 584678; brief van de Minister van Veiligheid en Justitie d.d. 7 januari 2015 met kenmerk 584674.

[13] Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 32824, nr. 53, brief van de Minister aan de Tweede Kamer d.d. 23 april 2014. Van der Leun & Leupen, 2009, p. 40; Moors, 2014, pp. 8-9.

[14] Tweede Kamer, vergaderjaar 2013-2014, 32824, nr. 53, brief van de Minister aan de Tweede Kamer d.d. 23 april 2014; brief van de Minister van Veiligheid en Justitie d.d. 7 januari 2015 met kenmerk 584674.

kindhuwelijken en (onwettige) religieuze huwelijken die worden gesloten binnen bepaalde gemeenschappen. Daarnaast beoogt dit onderzoek inzichtelijk te maken of en welke werkzame interventies mogelijk zijn om onwettige, informele (kind)huwelijken te voorkomen.

Meer specifiek gezegd, kent het onderzoek het volgende tweeledig doel:

- Verwerven van inzicht in de wijze waarop religieuze huwelijken en kindhuwelijken in Nederland plaatsvinden: Wat gebeurt er feitelijk, hoe gebeurt het, waar gebeurt het (in Nederland of in het buitenland), waarom gebeurt het zo en wat zijn de gevolgen van deze huwelijken?
- Nagaan of kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken in Nederland voorkomen, in welke omvang, en wat je eraan kunt doen om dit te voorkomen of om deze huwelijkssituaties beter te beschermen.

1.2 De onderzoeksvragen

Om deze doelstelling te realiseren, zal het onderzoek antwoord geven op de volgende vragen:

1. Wat zijn de definities van de begrippen informeel huwelijk, (onwettig) religieus huwelijk en kindhuwelijk?[15]

2. Waar worden de informele (kind) huwelijken gesloten? Voor zover het huwelijken betreft die in Nederland worden gesloten: Wat is de wijze waarop deze huwelijken worden gesloten? Hoe ziet de huwelijksceremonie eruit? Is er een geestelijke bij betrokken? Wat is in de praktijk de verhouding tussen het burgerlijk huwelijk en het religieuze huwelijk?

3. In welke gemeenschappen vinden kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken plaats?

4. Hoe groot is de omvang van kindhuwelijken in 2013/2014?[16] Worden deze huwelijken vooral in Nederland gesloten en/of (ook) in het buitenland (waarbij een of beide partners uit Nederland komen)?

[15] In aansluiting op het ingeburgerde taalgebruik, maar niet in overeenstemming met het officieel goedgekeurd taalgebruik, zal in dit rapport worden gesproken van kindhuwelijken en niet van kinderhuwelijken.

[16] Aanvankelijk was de bedoeling om ook de omvang van onwettige religieuze huwelijken in 2013/2014 te bepalen. De onderzoeksbevindingen staan echter een verantwoorde omvangschatting van deze huwelijken niet toe. Meer hierover in de Hoofdstuk 3 en Hoofdstuk 4.

5. Welke achtergronden spelen een rol bij het sluiten van religieuze huwelijken en kindhuwelijken? Wat zijn de motieven of aanleidingen voor het sluiten van deze huwelijken? In hoeverre is er sprake van dwang of druk? Is er sprake van huwelijkse gevangenschap vanuit de optiek van een van de huwelijkspartners? Wat zijn de persoonlijke en maatschappelijke gevolgen voor de huwelijkspartners van een informeel (kind)huwelijk?

6. Welke interventies zijn er om onwettige informele (kind)huwelijken, voor zover deze ongewenst zijn, tegen te gaan dan wel de positie van slachtoffers van informele huwelijken respectievelijk de echtgenoten in een informeel huwelijk te verbeteren en/of te beschermen? Zijn er interventies bekend uit andere gebieden die ook effectief inzetbaar zouden kunnen zijn om informele huwelijken te voorkomen?

1.3 Afbakening onderwerp en werkdefinities

Het onderzoeksrapport bevat de bevindingen van een onderzoek naar informele (kind)huwelijken in Nederland. Het begrip 'informeel' verwijst naar huwelijken die niet worden gesloten op de wijze die hiervoor in Nederland is voorgeschreven. In Nederland worden de regels voor huwelijkssluiting bepaald door de Staat. De wetgever heeft ervoor gekozen om in het Nederlandse recht alleen het burgerlijk huwelijk te erkennen. Boek 1 Burgerlijk Wetboek (BW) kent het huwelijk daarom alleen in haar burgerlijke betrekkingen. De Staat laat, althans tot op zekere hoogte, wel toe dat mensen ook andere huwelijken sluiten, bijvoorbeeld religieuze huwelijken of gewoontehuwelijken. Deze huwelijken zijn echter niet rechtsgeldig en leiden niet tot de civiele status van gehuwd zijn. Het zijn zogenaamde informele huwelijken.

De problematiek van informele (kind)huwelijken moet daarom worden bezien tegen het licht van de officieel geldende regels over huwelijkssluiting enerzijds en de niet officieel geldende regels voor huwelijkssluiting zoals deze gelden binnen de eigen kring van mensen anderzijds. Mensen kiezen voor de officiële weg (een formeel huwelijk) of voor de niet officiële weg (een informeel huwelijk), of voor beide wegen.

Het onderzoek is niet gericht op een inventarisatie van alle informele huwelijken, maar is beperkt tot en heeft zich enkel gericht op twee soorten huwelijken, namelijk: de kindhuwelijken en de religieuze huwelijken. Gewoontehuwelijken die niet als religieus kunnen worden aangemerkt, zijn in het onderzoek niet meegenomen behalve in verband met kindhuwelijken.

Om respondenten in het empirisch onderzoek te kunnen bevragen over de verschillende aspecten van deze huwelijken, is een begrippenkader ontwikkeld waarmee kon worden gewerkt. Hierin hebben drie begrippen centraal gestaan: kindhuwelijken, religieuze huwelijken en onwettige religieuze huwelijken. Om zoveel mogelijk te waarborgen dat onderzoekers en respondenten deze begrippen op dezelfde en eenduidige wijze zouden gebruiken, werden de begrippen voorzien van een definitie. Het gaat hier om voorlopige definities die nodig waren voor de uitvoerbaarheid van het onderzoek. In deze paragraaf worden deze daarom aangeduid als 'werkdefinities'. Bij het formuleren van de werkdefinities is ervoor gekozen om (zoveel mogelijk) te definieren vanuit het systeem van de Nederlandse wet.

1.3.1 Werkdefinities

Kindhuwelijken
Huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting ten minste één van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt.

Met de keuze voor de leeftijd van 18 jaar is aangesloten bij de huwelijksleeftijd uit het Nederlandse recht. Van een kindhuwelijk is in deze definitie sprake als een van de partners of als beide partners de leeftijd van 18 jaar nog niet hebben bereikt.

Religieuze huwelijken
Huwelijken die worden gesloten op de wijze die in een bepaalde godsdienst geldt.

Religieuze huwelijken als zodanig zijn in Nederland niet verboden. Echter, huwelijken die niet zijn toegestaan, zijn:

Onwettige religieuze huwelijken
Huwelijken die in Nederland voorafgaande aan of zonder burgerlijk huwelijk worden gesloten in het bijzijn van een geestelijke op de wijze en met de plechtigheden die in een bepaalde godsdienst gelden.

De wet stelt regels en voorwaarden waaraan moet worden voldaan om een geldig huwelijk (een huwelijk met civiele status) te kunnen sluiten. Wordt een bepaald huwelijk door de wet of het recht verboden (uitdrukkelijk niet toegestaan), dan spreken we in dit onderzoek van een onwettig huwelijk. Een huwelijk dat niet uitdrukkelijk is verboden maar geen geldig huwelijk oplevert omdat niet aan alle voorwaarden wordt voldaan, wordt in dit rapport niet als een onwettig huwelijk aangemerkt. Een religieus huwelijk waarbij geen geestelijke is betrokken, is in beginsel niet onwettig in de zin van de definitie, maar levert geen geldig huwelijk op.

Er kan een overlap bestaan tussen religieuze huwelijken en kindhuwelijken, in die zin dat kindhuwelijken ook religieuze huwelijken kunnen zijn. Bij het begrip kindhuwelijk staat de leeftijd centraal; bij de religieuze huwelijken staat de vorm van het huwelijk centraal. Religieuze huwelijken kunnen zowel huwelijken tussen meerderjarigen als kindhuwelijken betreffen.

1.4 Juridisch kader

Zoals in de vorige paragraaf werd aangegeven, moet de thematiek van informele (kind)huwelijken worden bezien tegen het licht van het in Nederland officieel geldende huwelijksrecht. Een beschrijving van dit juridisch kader is nodig om te weten welke huwelijken informele huwelijken zijn en welke niet, en welke huwelijken in Nederland wettelijk gezien al dan niet zijn verboden, en waarom. De beschrijving beperkt zich tot regels die betrekking hebben op de wijze waarop kan worden getrouwd en op de huwelijksleeftijd. Daarbij dient onderscheid te worden gemaakt tussen huwelijken die in Nederland en huwelijken die in het buitenland worden gesloten.

1.4.1 Informele huwelijken

Informele huwelijken kunnen worden gedefinieerd als huwelijken die worden gesloten op een wijze die afwijkt van de vorm die is voorgeschreven door het recht van het land waar het huwelijk tot stand komt.

Volgens het in Nederland geldende recht kan een huwelijk op de volgende wijzen geldig worden gesloten:
Als het huwelijk in Nederland wordt gesloten:

1. Ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand, het zgn. burgerlijk huwelijk. Het Burgerlijk Wetboek (BW) kent het huwelijk alleen in zijn burgerlijke betrekking.
2. Op het consulaat, ten overstaan van of door een buitenlandse consulaire of diplomatieke ambtenaar, in overeenstemming met de voorschriften van het recht van de door hem/haar vertegenwoordigde staat. Een dergelijk huwelijk mag niet worden gesloten als een of beide huwelijkskandidaten de Nederlandse nationaliteit bezit, ook niet als zij of hij daarnaast een buitenlandse nationaliteit heeft.

Als het huwelijk in het buitenland wordt gesloten:

3. Het huwelijk dat in het buitenland wordt gesloten in overeenstemming met de voorschriften van het in het buitenland geldende recht. Dit huwelijk wordt in Nederland van rechtswege erkend tenzij erkenning kennelijk strijdig is met de Nederlandse openbare orde, dat wil zeggen in strijd met fundamentele normen en waarden van de Nederlandse samenleving.

Een huwelijk dat is gesloten op een manier die niet voldoet aan een van deze drie opties, is aan te merken als een informeel huwelijk. Religieuze huwelijken die in Nederland worden gesloten, zijn daarom informele huwelijken.[17] Het informele huwelijk heeft in juridische zin niet de civiele status van een huwelijk. Het is geen rechtsgeldig huwelijk. In de literatuur wordt doorgaans aangenomen dat een huwelijk dat wat de vorm betreft niet op de voorgeschreven wijze tot stand is gekomen, niet een huwelijk in juridische zin oplevert (De Boer, 2010, nr. 163; Vonken, 2012, nr. 104; Rutten, 2011, p. 71).

Informele huwelijken die niet met een burgerlijk huwelijk gepaard gaan, onttrekken zich aan overheidstoezicht. Bij de totstandkoming ervan is een controle op eventueel bestaande huwelijksbeletselen niet gewaarborgd. Bepaalde informele huwelijken zijn mede om die reden door de wetgever verboden (zie paragraaf 1.4.4). Het informele huwelijk geniet voorts niet de rechtsbescherming en rechtsgevolgen die de wetgever aan echtgenoten in juridische zin biedt (automatisch vestigen van familierechtelijke betrekkingen, mogelijkheid van scheiden, et cetera).

1.4.2 Kindhuwelijken

In de werkdefinitie van een kindhuwelijk is de leeftijd van 18 jaar bepalend. Hierbij is aangesloten bij de huwelijksleeftijd uit het Nederlandse recht. Ook in het mensenrechtendiscours wordt het begrip *child marriage* (kindhuwelijk) gedefinieerd als een huwelijk waarbij één of beide aanstaande echtgenoten nog niet de leeftijd van 18 jaar heeft bereikt. Artikel 1 van het VN Kinderrechtenverdrag bepaalt dat voor de toepassing van het Verdrag onder een kind wordt verstaan "Ieder mens jonger dan achttien jaar, tenzij volgens het op het kind van toepassing zijnde recht de meerderjarigheid eerder wordt bereikt".[18] Ook de Raad van Europa definieert een kindhuwelijk als een verbintenis tussen twee personen van wie er ten minste één de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt.[19]

Kindhuwelijken hebben de aandacht van verschillende internationale organen. Dat heeft te maken met het feit dat met kindhuwelijken de ontwikkeling van een kind en daarmee diens belang in het gedrang kunnen raken. Huwelijken op jonge leeftijd vergroten de kans op zwangerschap op jonge leeftijd en ook de kans dat onderwijs

[17] Enige uitzondering kan zijn het huwelijk dat wordt gesloten op een buitenlands consulaat of diplomatieke vertegenwoordiging in overeenstemming met het recht van de staat die wordt vertegenwoordigd.
[18] Zie ook: UNFPA, 2012, p. 10.
[19] Council of Europe: Parliamentary Assembly, Resolution 1468 (2005) on Forced Marriages and Child Marriages, 5 October 2005, 1468 (2005), available at: http://www.refworld.org/docid/43f5d5184.html, article 7: The Assembly defines child marriage as the union of two persons at least one of whom is under 18 years of age.

vroegtijdig wordt afgebroken of wordt verminderd. Kindhuwelijken kunnen ertoe leiden dat de minderjarige huwelijkspartners fysieke en psychologische schade oplopen. Zij kunnen daarmee op gespannen voet komen staan met de doelstellingen van het voor Nederland in 1995 in werking getreden Kinderrechtenverdrag (Tractatenblad 1996, 188). Kindhuwelijken zijn door de Raad voor de mensenrechten van de VN erkend als mensenrechten*issue*.[20] Zij kunnen worden beschouwd als een schending van het recht op gezondheid, opleiding, gelijkheid, het recht om vrij te zijn van geweld en/of foltering, het discriminatieverbod, i.e. rechten die in diverse mensenrechtenverdragen worden gewaarborgd, en deze huwelijken kunnen soms zelfs worden aangemerkt als vorm van slavernij.

Het Verdrag van New York inzake huwelijkstoestemming, minimumleeftijd voor huwelijk en registratie van huwelijken van 1962, verplicht Verdragsstaten (waaronder Nederland) om een minimum huwelijksleeftijd in hun wetgeving op te nemen (artikel 2, Tractatenblad 1964, nr. 55). De Algemene Vergadering van de VN alsmede de Internationale Commissie voor de Burgerlijke Stand bevelen aan een minimum huwelijksleeftijd van 15 jaar aan te houden met het argument dat een kind immers een stadium moet hebben bereikt van voldoende fysieke en intellectuele rijpheid.[21] De Raad van Europa beveelt een minimum huwelijksleeftijd van 18 jaar aan, alsook om de erkenning van buitenlandse kindhuwelijken te weigeren.[22] Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens oordeelde op 8 december 2015 dat in casu Zwitserland niet verplicht was een buitenlands kindhuwelijk te erkennen, en benadrukte daarbij het belang om het kind te beschermen.[23]

Voor huwelijken die in Nederland worden gesloten, geldt sinds 5 december 2015 een absolute minimum huwelijksleeftijd van 18 jaar en worden hierop niet langer uitzonderingen toegestaan (Stb. 2015, 354). Deze regel geldt voor iedereen, dus ook voor buitenlanders die in Nederland trouwen. De wetgever onderbouwt deze nieuwe regel door te verwijzen naar de kwetsbare positie van jongeren en het verlies van een beschermde positie gelet op het feit dat een jongere door het huwelijk meerderjarig wordt (TK 2012-2013, 33488, nr. 3, p. 7 en 10). Tevens geeft de wetgever aan dat het

[20] Resolutie van de Algemene Vergadering van de VN van 25 september 2013, A/HRC/24/L.34/Rev.1

[21] VN: Recommendation on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages, General Assembly Resolution 2018 (XX) of 1 November 1965, Principle II. Commissie Burgerlijke Stand: Aanbeveling 2, Wenen 8 september 1976, http://ciec1.org/ListeRecom mandations.html

[22] Council of Europe: Parliamentary Assembly, Resolution 1468 (2005) on Forced Marriages and Child Marriages, 5 October 2005, 1468 (2005), available at: http://www.refworld.org/docid/43f5d5184.html, article 12, 14.2.1 en 14.2.4.

[23] EHRM 8 december 2015, applicatienr. 60119/12 Z.H. en R.H./Zwitserland. Het ging in het kader van een asielverzoek om de erkenning van een in Afghanistan gesloten huwelijk waarbij een 14-jarig meisje was betrokken.

niet ongebruikelijk is dat de minimum huwelijksleeftijd zich aanpast aan de realiteit van de dag. Waar het in vroeger tijden nog vrij gebruikelijk was, met name voor meisjes, om jong te trouwen, is die gewoonte inmiddels in onbruik geraakt. Officiële cijfers laten zien dat het aantal kindhuwelijken in Nederland zeer laag is (TK 2012-2013, 33488, nr. 3, p. 7 en 13).

Voor huwelijken die in het buitenland worden gesloten, gelden voor de huwelijkssluiting de leeftijdsgrenzen uit het in het buitenland geldende recht. Sinds 5 december 2015 kunnen ook huwelijken die in het buitenland zijn gesloten en waarbij ten minste één van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet had bereikt, in Nederland niet langer als rechtsgeldig worden erkend. Erkenning van dergelijke huwelijken is wel weer mogelijk zodra de echtgenoten 18 jaar zijn geworden. De wetgeving van de meeste Staten kent tegenwoordig minimumhuwelijksleeftijden. Deze leeftijden liggen in de regel niet beneden de 15 jaar. In de praktijk worden de wettelijk bepaalde leeftijden echter niet altijd gerespecteerd en worden huwelijken ook wel op jongere leeftijd gesloten in overeenstemming met bestaande gewoonten of religieuze regels. Kindhuwelijken komen wereldwijd nog veelvuldig voor.[24]

Het onderzoek werd echter uitgevoerd onder het oude regime, i.e. in de periode waarin de oude regeling nog van toepassing waren. Tot 5 december 2015 was de regeling zo dat voor beide huwelijkskandidaten een minimumleeftijd van 18 jaar gold. In geval van zwangerschap (incl. medische verklaring) kon vanaf de leeftijd van 16 jaar worden getrouwd. In uitzonderlijke omstandigheden kon de Minister worden verzocht om op grond van gewichtige reden dispensatie van het leeftijdsvereiste te verlenen. Op grond van regels van internationaal privaatrecht konden buitenlanders die in Nederland beneden de leeftijd van 18 jaar wilden trouwen, de regels van hun eigen nationale recht volgen. Het ging daarbij om buitenlands officieel geldend recht. Als het buitenlandse recht huwelijken beneden de 18 jaar toeliet, konden deze huwelijken in Nederland worden gesloten. Beneden de leeftijd van 15 jaar mochten in Nederland nooit huwelijken worden voltrokken (artikel 29 Boek 10 BW oud). Erkenning van de geldigheid in Nederland van huwelijken die in het buitenland waren gesloten, was in beginsel mogelijk zolang het huwelijk niet beneden de leeftijd van 15 jaar was aangegaan (artikelen 31 en 32 Boek 10 BW oud).

1.4.3 Religieuze huwelijken

De definitie verwijst in principe naar de wijze waarop het huwelijk tot stand komt, waarbij het religieuze huwelijk zich ten eerste onderscheidt van het burgerlijk huwelijk, en ten tweede zich onderscheidt van het gewoontehuwelijk, het huwelijk dat

[24] Voor cijfers per land zie UNFPA (2012).

wordt gesloten om reden van traditie of cultuur. De Nederlandse wet geeft geen definitie van het begrip 'religieus huwelijk'.

Het in Nederland gesloten religieuze huwelijk als zodanig heeft geen juridische status. Dat is anders bij religieuze huwelijken die in het buitenland worden gesloten. De status van een in het buitenland gesloten religieus huwelijk kan zeer verschillend zijn en wordt bepaald door het in het buitenland geldende recht. Buitenlandse religieuze huwelijken kunnen als zodanig geldig zijn, al dan niet na een civiele registratie, of niet geldig zijn en niet tot een civiele status leiden (bijvoorbeeld wanneer het desbetreffende recht deze status alleen aan het burgerlijk huwelijk toekent, zoals Nederland).

1.4.4 Onwettige religieuze huwelijken

De definitie van het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' beperkt zich tot de huwelijken die in Nederland worden gesloten, en geldt dus niet voor huwelijken die in het buitenland worden gesloten. Religieuze huwelijken als zodanig worden in het Nederlands recht niet expliciet verboden. De enige uitzondering betreft het religieuze huwelijk dat voorafgaande aan of zonder burgerlijk huwelijk wordt gesloten door of in het bijzijn van een geestelijke. Dat is verboden in artikel 68 van Boek 1 BW. Artikel 1:68 BW bepaalt letterlijk: "Geen godsdienstige plechtigheden zullen mogen plaats hebben, voordat de partijen aan de bedienaar van de eredienst zullen hebben doen blijken, dat het huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand is voltrokken."

In Nederland dient het huwelijk al sinds de Franse Revolutie, en dus al vóór de invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838, te worden voltrokken door een staatsambtenaar. Deze ambtenaar is ook belast met de formaliteiten die aan het huwelijk moeten voorafgaan. Hiermee heeft de wetgever een aantal doelstellingen voor ogen gehad: openbaarheid, zorgvuldigheid, bescherming van de aanstaande echtgenoten, voorkomen van heimelijke en clandestiene huwelijken en zekerheid omtrent het bestaan van het huwelijk (De Boer, 2010, nr. 135). In een notitie uit 2001 voegt de staatssecretaris van Justitie hieraan toe dat ook doelen zijn: het waarborgen dat gecontroleerd wordt of er huwelijksbeletselen aanwezig zijn, en dus ook waarborgen dat geen kindhuwelijken, gedwongen huwelijken of polygame huwelijken worden gesloten, alsmede het beschermen van onwetenden, en daarmee waken tegen misverstanden over het geldig bestaan van een huwelijk.[25] Registratie van huwelijken in

[25] Notitie Burgerlijk huwelijk en kerkelijk huwelijk, staatssecretaris van Justitie 5 november 2001, TK 2001-2002, 28 078, nr. 1.

een officieel register is volgens het VN Huwelijksverdrag van 1962 verplicht; ook de Raad van Europa dringt erop aan dat huwelijken officieel worden geregistreerd.[26]

Strafbaar is de bedienaar van de godsdienst die een godsdienstige plechtigheid verricht alvorens een burgerlijk huwelijk is gesloten. Dit volgt uit artikel 449 Wetboek van Strafrecht. Het betreft hier een overtreding, geen misdrijf. De huwelijkskandidaten zelf zijn niet strafbaar. Artikel 449 (eerste lid) Sr luidt:

> *De bedienaar van de godsdienst die, voordat partijen hem hebben doen blijken dat hun huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand is voltrokken, enige godsdienstige plechtigheid daartoe betrekkelijk verricht, wordt gestraft met geldboete van de tweede categorie.*

Er is nauwelijks rechtspraak waarin dit artikel wordt toegepast. Sinds de opname van de regel van artikel 1:68 BW en artikel 449 Sr heeft het voortbestaan van deze regeling bij de wetgever vier keer uitdrukkelijk ter discussie gestaan, de laatste keer begin deze eeuw bij de openstelling van het huwelijk voor personen van gelijk geslacht.[27] Met de veroordeling in 2014 van een imam van een moskee in Den Haag wegens het sluiten van vijf islamitische huwelijken (Hof Den Haag 14 november 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:3848), lijkt de regeling weer nieuw leven ingeblazen.

De formulering van het artikel roept immers allerlei interpretatievragen op als het gaat om andere dan christelijke religies. De eerste vraag is wat verstaan dient te worden onder de 'bedienaar van de godsdienst' of 'bedienaar van de eredienst'. Moeten er bepaalde eisen worden gesteld aan een persoon om te kunnen worden aangemerkt als bedienaar van een godsdienst of eredienst? En zo ja, door wie zouden die eisen gesteld moeten worden: door de Nederlandse wetgever of rechtstoepasser of vanuit de geloofsleer of religieuze gemeenschappen zelf? Het zijn vragen waarop de wetgever geen antwoord geeft. Duidelijk is inmiddels wel dat veelal wordt aangenomen dat ook anderen dan christelijke geestelijken, zoals een imam, rabbijn en pandit, onder het toepassingsbereik van de bepalingen kunnen vallen.[28] Ook de Minister van Veiligheid en Justitie schaart hier, in antwoord op gestelde Kamervragen, anderen

[26] Council of Europe: Parliamentary Assembly, Resolution 1468 (2005) on Forced Marriages and Child Marriages, 5 October 2005, 1468 (2005), available at: http://www.refworld.org/docid/43f5d5184.html, article 14.2.2.

[27] Midden jaren '50 van de 20e eeuw, wetsvoorstel 1992.

[28] Lindenberg (2014), Artikel 449 Sr, aantekening 5 (sluit bedienaren van een andere dan de kerkelijke godsdiensten niet uit); Vlaardingerbroek, Artikel 1:68 BW, aantekening A4; Westerhof (2002), meer in algemene zin, waar hij aangeeft dat z.i. geconcludeerd moet worden dat de niet-christelijke gezindten die niet als kerkgenootschap kunnen worden benoemd, juridisch met de christelijke kerkgenootschappen gelijkgesteld dienen te worden (p. 81). Ook de strafrechtelijke veroordeling van de Haagse imam impliceert dat de strafbepaling op deze imam van toepassing werd verklaard.

dan christelijke geestelijken onder.[29] Dat betekent echter niet vanzelfsprekend dat de bepalingen op álle imams van toepassing zijn.

Een volgende vraag is of er sprake moet zijn van een eredienst, wat dit inhoudt, en of deze per se in een gebedshuis zou moeten plaatsvinden. Valt de plechtigheid die plaatsvindt op een andere locatie ook onder de strafbepaling? Ook hierover bestaat geen zekerheid.

Dan rijst de vraag wat de rol van de geestelijke moet zijn. In artikel 449 Sr wordt gesproken over het verrichten van enige tot het huwelijk betrekkelijke godsdienstige plechtigheden. Wat betekent dit?

Het vereiste van 'godsdienstige plechtigheden' is door de Hoge Raad enigszins nader uitgelegd. In een arrest uit 1850 heeft de Hoge Raad overwogen dat onder plechtigheden vallen al die plechtigheden welke volgens het voorschrift of de gewoonte der religie samen de godsdienstige viering van het huwelijk vormen (Hoge Raad 22 juli 1850, W 1144). Wat de rol van de geestelijke hierbij moet zijn, daarover heeft de staatssecretaris zich later wel eens uitgelaten. De geestelijke kan het huwelijk sluiten, maar ook als hij het huwelijk wijdt, inzegent of bevestigt, kan aan de strafbepaling zijn voldaan. Niet voldoende is dat de geestelijke een zegenbede uitspreekt over een verbintenis als de huwelijkskandidaten niet beogen met een dergelijke plechtigheid hun huwelijk te sluiten of te laten inzegenen (Notitie staatssecretaris, TK 2001-2002, 28 078, nr. 1, p. 5). Van der Leun en Leupen (2009) concluderen dat religieuze plechtigheden, waarbij een voorganger twee mensen het huwelijk inleidt, binnen de reikwijdte lijken te vallen (p. 42).

Tenslotte is de vraag of de wetsbepalingen letterlijk moeten worden genomen, in die zin dat alle hierin opgenomen elementen cumulatief moeten zijn vervuld, of dat ook een uitleg in overeenstemming met de bedoeling ervan is toegestaan. Met name is de vraag of ook een religieus huwelijk waarbij geen geestelijke is betrokken of waarbij geen religieuze plechtigheden plaatsvinden, eventueel toch onder de strafbepaling zouden vallen. De in het strafrecht geldende eis dat strafbepalingen duidelijk moeten zijn, verzet zich hiertegen. Artikel 1:68 BW en artikel 449 Sr liggen in elkaars verlengde. Dat zou betekenen dat ook in de burgerrechtelijke bepaling van artikel 1:68 BW een uitleg naar het doel van de bepaling niet is toegestaan. Dat zou weer betekenen dat de verbodsbepaling van artikel 1:68 BW niet geldt voor een religieus huwelijk waarbij geen bedienaar van de eredienst is betrokken. Een islamitisch huwelijk zonder imam of met een imam of derde persoon die niet gekwalificeerd kan worden als

[29] Antwoorden op Kamervragen over het sluiten van religieuze huwelijken door imams, TK 2013-2014, 33 750, nr. 109, antwoord op Vraag 3 waar de Minister als voorbeelden een dominee, goeroe en imam noemt.

bedienaar van de eredienst, is dan wel toegestaan zonder dat er een voorafgaand burgerlijk huwelijk is.

1.5 Bestaand onderzoek

Sinds enkele decennia heeft het empirisch onderzoek naar huwelijkssluiting in Nederland zich uitgebreid tot onderzoek naar huwelijkssluiting binnen nieuwe etnische en religieuze bevolkingsgroepen. Het betreft voornamelijk exploratief en kwalitatief onderzoek, en in mindere mate kwantitatief onderzoek.

Recent onderzoek dat specifiek is gericht op kindhuwelijken in Nederland, ontbreekt. In verscheidene onderzoeken komen incidenteel kindhuwelijken wel ter sprake (FORUM, 2014; Groen & Kranenberg, 2006, p. 51; Moors, 2014, p. 12; Roex, 2010, p. 149; Szepietowska et al., 2011).

In 2009 werd in opdracht van het WODC (Ministerie van Veiligheid & Justitie) door de Universiteit Leiden onderzoek gedaan naar de aard en omvang van informele huwelijken in Nederland (Van der Leun & Leupen, 2009). Het betrof een literatuurstudie die werd aangevuld met een empirisch onderzoeksdeel, bestaande uit 24 interviews met sleutelfiguren bij vrouwenorganisaties, studentenorganisaties, migrantenorganisaties, universiteiten en overige instanties. Onderzoekers concluderen dat betrouwbare cijfers niet zijn te geven, maar dat het aantal informele huwelijken in Nederland relatief beperkt lijkt te zijn. Zij komen voor een aantal gemeenschappen tot enigszins specifiekere bevindingen. Zo zou het aantal informele huwelijken binnen traditionele religies bijzonder klein lijken te zijn. De indruk bestond voorts dat hindoehuwelijken onder Surinamers in Nederland afnemen. Wat informele huwelijken onder moslims betreft, waren er geluiden die mogelijk een toename zouden laten zien, terwijl volgens respondenten juist het informeel islamitisch trouwen in een moskee in aanwezigheid van een imam afneemt. Het onderzoek strekte zich voorts uit tot motieven die ten grondslag liggen aan informele huwelijken en tot de gevolgen van informele huwelijken.

In het onderzoek van Moors (2014) naar informele islamitische huwelijken in Nederland gaat zij op basis van gesprekken met betrokkenen zelf en het volgen van discussies op websites, na wat de motieven zijn die mensen hebben voor het aangaan van een islamitisch huwelijk (p. 8). Zij komt tot een opsomming van motieven, waarbij te onderscheiden zijn:

- Motieven waarom geen burgerlijk huwelijk wordt aangegaan;
- Motieven om een islamitisch huwelijk te sluiten en pas later een burgerlijk huwelijk;
- Motieven waarom dan wél een islamitisch huwelijk wordt aangegaan.

In studies naar salafisme in Nederland en radicaliseringsstudies komen ook informele islamitische huwelijken voorbij (NCTb, 2005; NCTb, 2006; Poot & Sonnenschein, 2009; Roex et al., 2010; Groen & Kranenberg, 2006, pp. 51-54). Bakker et al. (2010) besteden in hun onderzoek naar islamitische advisering en geschilbeslechting bij moslims in Nederland ook aandacht aan huwelijkssluitingen door imams in Nederland (pp. 55-57). Het proces van huwelijkssluiting bij enkele specifieke etnische gemeenschappen wordt beschreven in de studie van Dessing (1999; 2001). Zij onderzocht de huwelijkssluiting bij Marokkaanse, Surinaamse en Turkse moslims in Nederland.

Tot slot zijn er meerdere onderzoeken gedaan naar specifieke aspecten bij huwelijkssluiting onder migrantengemeenschappen, waarbij het met name gaat om partnerkeuze bij huwelijk en huwelijksdwang (Cornelissens et al., 2009; De Koning & Bartels, 2005; Hooghiemstra, 2003; Nanhoe et al., 2013; Schmidt, 2005; Smits van Waesberghe et al., 2014; Sterckx & Bouw, 2005; Sterckx et al., 2014; Storms & Bartels, 2008; Van Huis, 2007; Adviescommissie Vreemdelingenzaken, 2005). Recent zijn nog enkele grondige rapporten verschenen met resultaten uit onderzoek naar achtergronden en wijze van huwelijkssluiting en huwelijksmigratie onder vluchtelingen alsook migranten (Szepietowska et al., 2011; Sterckx et al., 2014). De studie van Szepietowska e.a. richt zich op huwelijkssluiting bij de Afghaanse, Koerdische, Somalische, Eritrese, Ethiopische, Soedanese, Iraanse en Bosnische gemeenschappen.

1.6 Methoden van onderzoek

Het onderzoeksveld is om verschillende redenen diffuus en complex: vanwege de pluriformiteit van religieuze huwelijken, de heterogeniteit van de (geloofs)gemeenschappen en het feit dat dergelijke huwelijken (al dan niet onwettig) in het informele circuit worden gesloten. Deze omstandigheden maken het lastig om een helder beeld te krijgen van de onderzochte onderwerpen. Daarom is gekozen voor een combinatie van verschillende onderzoeksmethoden (zowel kwantitatief als kwalitatief), ook wel triangulatie genoemd. Bij een combinatie van verschillende methoden van dataverzameling kunnen de onderzoeksmethoden elkaar versterken, kunnen substantiële onderzoeksbevindingen worden verkregen en het faciliteert een toetsing van de betrouwbaarheid van de onderzoeksbevindingen.

Om de onderzoeksvragen (zie paragraaf 1.2) te kunnen beantwoorden zijn verschillende onderzoeksmethoden ingezet om onderzoeksdata te verzamelen: een landelijke enquête, diepte-interviews (*face-to-face* en telefonisch), focusgroepsbijeenkomsten, *deskresearch*, statistische/cijfermatige gegevens en toetsing van de beredeneerde schatting (*educated guess*) door experts. Hieronder wordt nader ingegaan op

de eerste drie onderzoeksmethoden; de overige methoden worden niet apart besproken.

Onderzoeksperiode

Het onderhavige onderzoek heeft een korte looptijd van circa een half jaar gehad. De uitvoering ervan heeft plaatsgevonden van medio mei 2015 tot en met november 2015. Deze periode werd onderbroken door de zomervakantie, een periode waarin veel beoogde respondenten niet (tijdig) beschikbaar waren en waardoor het uitzetten van een aantal belangrijke onderzoeksinstrumenten werd bemoeilijkt. Aan het begin van de zomerperiode, eind juni, is een landelijke enquête uitgezet (zie Hoofdstuk 4). Omdat de enquête zich specifiek richtte op professionals die werkzaam zijn met jeugdigen, waaronder professionals uit het onderwijs, werd dit instrument uitgezet voordat de schoolvakanties begonnen. Uiteindelijk is besloten, vanwege de hoge non-respons, de enquête langer open te stellen, tot enkele weken na de zomervakantie (zie hieronder). In de werving van respondenten en deelnemers voor de, respectievelijk, af te nemen interviews en te organiseren focusgroepsbijeenkomsten, werd eveneens aangevangen voordat de zomervakanties begonnen. In verband met geplande vakanties en periodes van afwezigheid van aangezochte respondenten in die periode, werden ook hier agendabeperkingen ondervonden en heeft de uitvoering van de interviews en de focusgroepsbijeenkomsten hoofdzakelijk eerst vanaf eind augustus kunnen plaatsvinden. De effecten van de zomerperiode waren vooral merkbaar bij de werving van deelnemers voor de focusgroepsbijeenkomsten. Omdat de uitnodigingen al waren verstuurd in juli en augustus, werden deze door vakantie en afwezigheid nog wel eens te laat ontvangen of te laat gezien.

Landelijke enquête

Voor de beantwoording van de vraag naar een omvangschatting hebben wij ons beperkt tot een *educated guess* van het aantal huwelijken waarbij ten minste één minderjarige betrokken is (de zgn. kindhuwelijken) in de jaren 2013-2014 (zie Hoofdstuk 4). De voornaamste databron om te komen tot een beredeneerde schatting was een landelijke enquête. Hiervoor hebben we allereerst een aselecte steekproef genomen van 120 gemeenten waarin een vertegenwoordiging naar inwonertal zat die overeenkomt met een afspiegeling van gemeenten binnen heel Nederland. Hierbij hielden we de volgende categorisering aan: klein: tot 50.000 inwoners; middelgroot: 50.000-99.999; groot: meer dan 100.000. Vervolgens zijn er meer dan 2000 professionals uit deze gemeenten benaderd die werken met jeugdigen binnen de volgende types organisaties: Veilig Thuis, Centrum voor Jeugd en Gezin, voortgezet/middelbaar onderwijs, jeugdgezondheidszorg, Jeugdzorg en GGD. De professionals zijn eind juni 2015 per email benaderd met de vraag of zij de enquête wilden invullen. Daarnaast is de link naar de enquête met een toelichting verschenen in een digitale nieuwsbrief voor

leerlingbegeleiders en schooldecanen. Na 3 en 6 weken is een herinneringsemail verstuurd om de grote non-respons te verminderen. De non-respons bleef echter hoog en daarom hebben we besloten om nog meer professionals te benaderen werkzaam buiten de geselecteerde gemeenten. Tevens is besloten, in overleg met de opdrachtgever, om de enquête ook uit te zetten onder de medewerkers van het Centraal Orgaan opvang asielzoekers (COA) vanwege mogelijke ervaringen met kindbruidjes onder asielzoekers. Door deze extra wervingsacties zijn naar schatting minimaal nog 750 professionals extra bereikt. Uiteindelijk hebben 265 professionals de enquête ingevuld, dit is een respons van bijna tien procent.

Om zicht te krijgen op de non-respons hebben we een aantal professionals gevraagd naar de redenen voor het niet invullen van de enquête. Door de professionals werden de volgende redenen genoemd voor het niet invullen van de enquête: 'de zomerperiode waarin de enquête is uitgezet', 'zich niet aangesproken voelen door thematiek' en 'gebrek aan tijd'.

In de landelijke enquête vroegen we de professionals of zij in hun beroepspraktijk wel eens te maken hebben gehad met kindhuwelijken en bij een positief antwoord vroegen we hierbij tevens een schatting te geven van dit aantal (zie Hoofdstuk 4). Vervolgens werden er vragen gesteld die betrekking hadden op de aard en achtergrond van deze thematiek. Als we de groep respondenten nader onder de loep nemen dan is bijna 85% vrouw. De meeste respondenten zijn werkzaam binnen de jeugdgezondheidszorg (34%), de vluchtelingenopvang (24%) en Veilig Thuis (15%).

Interviews

Het aantal af te nemen interviews was vooraf vastgesteld op 10. Dit zijn er uiteindelijk 12 geworden. Drie van de interviews werden afgenomen met respondenten die specifiek werkzaam zijn (geweest) op het gebied van de gemeenschappen Roma, Sinti en woonwagenbewoners.[30] Deze gemeenschappen zijn in het onderzoek niet betrokken via de focusgroepsbijeenkomsten.

Er zijn 12 verdiepende interviews afgenomen met in totaal 14 personen, te weten 2 advocaten, 3 onderzoekers, 5 professionals werkzaam in de hulpverlening/vrouwenopvang, 1 vertegenwoordiger van een islamitische koepelorganisatie, 1 gepensioneerd docent volwassenonderwijs, 1 politiefunctionaris en 1 consultant Sociale Inclusie (zie bijlage 1). Deze respondenten zijn gevraagd omdat zij via hun beroepspraktijk bekend zijn met en/of regelmatig in contact komen met personen (of groepen) die te maken hebben (gehad) met religieuze huwelijken en kindhuwelijken, of omdat zij zich

[30] Woonwagenbewoners zijn in de interviews niet als afzonderlijke groep besproken/ter sprake gebracht door de respondenten. In deze rapportage wordt daarom enkel aandacht besteed aan de verschillende Sinti en Roma groepen.

als onderzoeker met deze thematiek bezighouden. In de selectie hebben we er naar gestreefd zoveel mogelijk personen te vinden die op een meer geaggregeerd niveau, dat wil zeggen met een meer overstijgende blik, over de thematiek konden spreken.

Het doel van de interviews was het verzamelen van aanvullende en verdiepende informatie over het volgende:

- In welke gemeenschappen dergelijke huwelijken voorkomen
- Welke achtergronden een rol spelen bij het sluiten van religieuze huwelijken;
- Een omvangschatting van het aantal kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken in de jaren 2013 en 2014;
- Interventies.

Daarnaast zijn er nog 3 respondenten werkzaam bij een NGO geïnterviewd om meer zicht te krijgen op buitenlandse interventies gericht op kindhuwelijken en heeft een van de onderzoekers de internationale expertmeeting gericht op het tegen gaan van kindhuwelijken *Lifting the veil* bijgewoond.[31]

Focusgroepsbijeenkomsten

Voor dit onderzoek hebben wij 10 focusgroepen geselecteerd naar herkomstgroepering, te weten: Afghaans, Egyptisch, Ghanees, Iraaks, Iraans, Marokkaans, Pakistaans, Somalisch, Surinaams en Turks. Daarnaast zijn er twee (niet naar herkomst) focusgroepen georganiseerd, te weten (nieuwe) Nederlandse moslims en een focusgroep Asiel. In totaal was beoogd 12 focusgroepsbijeenkomsten te organiseren. Wij hebben één focusgroep moeten annuleren, namelijk de Ghanese, wegens te weinig aanmeldingen. Er is gekeken naar een mogelijkheid om een alternatieve bijeenkomst te organiseren, maar wegens tijdsdruk hebben wij dit plan moeten laten varen. Voorts hebben wij voor één focusgroep, vanwege het oorspronkelijk geringe aantal aanmeldingen, een alternatieve bijeenkomst georganiseerd in Rotterdam, namelijk voor de Pakistaanse gemeenschap. Alle andere (10) bijeenkomsten zijn gehouden op het Verwey-Jonker Instituut te Utrecht.

Selectie

Er is gekozen voor een selectie op basis van herkomstgroepering om verschillende redenen. In de eerste plaats omdat het een werkbaar criterium is. Verder is gekeken naar de grootte van de diverse migrantengroepen. In de Nederlandse context zijn dan vooral de Marokkaanse, Turkse en Surinaamse gemeenschappen relevant. Voorts is bij deze selectie gekozen voor gemeenschappen waarvan bekend was, of vermoed werd, dat religieuze huwelijken of kindhuwelijken worden gesloten (in welke vorm dan ook) en waar aan het sluiten van dergelijke huwelijken belang wordt gehecht (om

[31] De expertmeeting vond plaats op 7 oktober 2015 in Den Haag.

welke reden dan ook). Uit eerder onderzoek is gebleken dat informele huwelijken binnen de traditionele religies (denk aan autochtone christenen) bijzonder weinig voorkwamen, in die zin dat in deze kringen veelal eerst een burgerlijk huwelijk wordt gesloten voordat het religieuze huwelijk plaatsvindt (Van der Leun & Leupen, 2009).

De keuze voor de focusgroep Asiel werd in het bijzonder ingegeven door berichtgeving over de recente instroom van vluchtelingen in Nederland, in het bijzonder van Syriërs en Eritreeërs, en dat zich onder de nieuwe instroom vluchtelingen ook Syrische minderjarige gehuwden bevonden. De focusgroep (nieuwe) Nederlandse moslims is geselecteerd, omdat enkele respondenten uit het – tijdens het onderzoek nog lopende – onderzoek 'Religie en Echtscheiding' (ook wel bekend als 'Huwelijkse Gevangenschap'), uitgevoerd door deels dezelfde onderzoekers van de Universiteit Maastricht, naar voren brachten dat deze 'doelgroep' moeilijkheden ondervindt inzake het sluiten en ontbinden van een religieus huwelijk. Om meer inzicht te krijgen in huwelijkspraktijken, in het bijzonder de wijze van huwelijkssluiting, binnen deze doelgroep, is besloten een focusgroep (nieuwe) Nederlandse moslims te organiseren.[32]

Voorts komt uit studies van onder andere Dessing (1999; 2001) en Sterckx et al. (2014), alsmede het eerder genoemde, nog lopende onderzoek naar 'Religie en Echtscheiding', naar voren dat personen met een migrantenachtergrond – met name de eerste generaties – gewoon zijn tradities uit en, deels daaraan gekoppeld, de wet- en regelgeving van het land van herkomst te volgen. Dit kan voortkomen uit de wens de huwelijkse status ook erkend te willen hebben in het land van herkomst of vanuit het land van herkomst in Nederland; dan moeten deze personen ook rekening houden met het rechtssysteem en wetgeving van het land van herkomst. Uit het voorgenoemde onderzoek 'Religie en Echtscheiding' wordt, om te kunnen achterhalen welk type echtscheiding gezocht wordt of wenselijk wordt geacht, ook onderzoek gedaan naar de daaraan ten grondslag liggende (religieuze) huwelijken. Uit dit onderzoek komt naar voren dat de wijze van huwelijkssluiting en de – al dan niet succesvolle – ontbinding van deze verbintenis, in belangrijke mate bepaald wordt door culturele achtergrond van betrokkenen. Dit geldt overigens voor personen met een migranten- als een niet-migrantenachtergrond. Wanneer een huwelijk daarnaast ook transnationale aspecten kent, zoals vaak het geval is bij personen met een migranten- of vluchtelingenachtergrond (en dit geldt niet altijd enkel voor de eerste generaties), speelt de nationale herkomst van betrokkenen eveneens een grote rol. Deze nationale ver-

[32] Na overleg met één van de deelnemers van deze focusgroep is vooraf besloten te kiezen voor de aanduiding 'Nederlandse moslims' in plaats van bijvoorbeeld 'bekeerlingen'. Tijdens de bijeenkomst werd de term 'nieuwe Nederlandse moslims' gebruikt door één van de deelnemers. In deze rapportage worden beide begrippen gebruikt, te weten 'Nederlandse moslims' en 'nieuwe Nederlandse moslims'.

schillen kunnen dermate bepalend zijn in de wijze van huwelijkssluiting dat besloten is dit als selectiecriterium mee te nemen in het onderzoek.

In Nederland zijn islamitische huwelijken de afgelopen jaren soms in een negatief daglicht komen te staan doordat zij geassocieerd werden met de zgn. Hofstadgroep; leden van de Hofstadgroep zouden onderling 'huiskamer huwelijken' hebben gesloten, hetgeen voor de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV; voorheen NCTb) aanleiding was om onderzoek te doen naar 'informele islamitische huwelijken' in relatie tot veiligheidsrisico's (NCTb, 2006). Berichten in de pers over de imam van de As-Soennah moskee in Den Haag die 'illegale' islamitische huwelijken zou sluiten, en waar hij door de rechtbank in 2013 en in hoger beroep in 2014 door het Hof ook strafrechtelijk voor veroordeeld is, leidde in 2007 tot een aantal Kamervragen aan de minister van Justitie (zie paragraaf 1.1).[33] De aanleiding van het onderhavige onderzoek komt deels voort uit soortgelijke gevoelens van maatschappelijke onrust. De onderzoekers zijn zich bewust van deze zorgen, maar hebben er steeds naar gestreefd dit onderzoek te benaderen vanuit een breder perspectief door zich bijvoorbeeld niet enkel te richten op moslimgemeenschappen. Dat neemt niet weg dat moslimgemeenschappen in dit onderzoek ruim zijn vertegenwoordigd. Er is geprobeerd de diversiteit tussen en binnen de verschillende gemeenschappen in het onderzoek mee te nemen.

Werving

Bij de werving van deelnemers voor deze focusgroepsbijeenkomsten hebben wij zoveel mogelijk ingezet op een vertegenwoordiging van deelnemers die recht zou doen aan de diversiteit van iedere geselecteerde gemeenschap, te weten de diversiteit in religie, denominatie, etniciteit en generatie (jongeren en ouderen). In de uiteindelijke opkomst is deze diversiteit niet altijd even goed vertegenwoordigd geweest, ondanks onze ondernomen pogingen zo breed en wijd mogelijk uit te nodigen. Wij hebben ons in de werving vooral gericht op sleutelfiguren, zowel professionals als vrijwilligers, uit de verschillende gemeenschappen, met de verwachting dat zij zicht hadden op, of direct te maken hadden met, de onderzochte thematiek. Alleen voor de focusgroep Asiel werden niet asielzoekers zelf, maar professionals die beroepsmatig met asielzoekers in aanraking komen uitgenodigd.

[33] Gerechtshof Den Haag 14 november 2014, ECLI:NL:GHDHA:2014:3848.

Tabel 2 Deelnemers en opkomst[34]

Gemeenschap	Datum	Deelnemers	Man	Vrouw
Afghaanse	27/8/2015	6	3	3
Asiel	29/9/2015	'6'	2	4
Egyptische	17/9/2015	6	1	5
Iraanse	01/9/2015	5	1	4
Iraakse	22/9/2015	1	1	0
Marokkaanse	14/9/2015	9	2	7
Nederlandse moslims	28/9/2015	6	6	0
Pakistaanse	30/9/2015	4	0	4
Somalische	03/9/2015	10	4	6
Surinaamse	25/8/2015	12	7	5
Turkse	08/09/2015	'5'	2	3

Zoals uit de tabel valt op te maken varieerde de opkomst per bijeenkomst. Bovendien kwam het diverse keren voor dat personen zich wel hadden aangemeld, maar dat zij, met en zonder opgaaf van redenen, niet zijn gekomen. Zo hadden zich voor bijvoorbeeld de Iraakse focusgroep 6 deelnemers aangemeld, maar is er slechts één deelnemer gekomen. Besloten is om de bevindingen van dit gesprek echter wel mee te nemen in het onderzoek. Ter verdere toelichting kunnen wij nog vermelden dat de deelnemers van de Afghaanse, Iraanse, Iraakse, Marokkaanse, Nederlandse moslims, Pakistaanse, Somalische en Turkse focusgroepen over het algemeen een islamitische achtergrond of islamitische geloofsovertuiging hadden. In de Egyptische focusgroep was één deelnemer aanwezig die goed ingevoerd was in de Koptische gemeenschap in Nederland; de deelnemers van de Surinaamse focusgroep waren op één na (deze presenteerde zichzelf als hindoe-christen) allen een hindoestaanse achtergrond. Zoals gezegd waren de deelnemers van de focusgroep Asiel allen professionals die beroepsmatig met asielzoekers in aanraking komen.

Tenslotte, naar aanleiding van de geannuleerde Ghanese focusgroep zijn er nog telefoongesprekken gevoerd met twee sleutelfiguren die goed bekend zijn met de Gha-

[34] Het aantal deelnemers bij de focusgroep Asiel en de Turkse focusgroep staan tussen haakjes omdat in beide gevallen een telefoongesprek heeft plaatsgevonden met een persoon die niet op de bijeenkomst aanwezig kon zijn. De informatie verkregen via deze twee gesprekken is echter wel meegenomen in de rapportage, vandaar dat het deelnemersaantal bij deze twee focusgroepen tussen haakjes staat.

nese gemeenschap in Nederland. De informatie verkregen via deze twee gesprekken is tevens meegenomen in de rapportage.

De bijeenkomsten

De focusgroepsbijeenkomsten werden per toerbeurt voorgezeten door de verschillende onderzoekers. Aan de hand van een gesprekshandleiding werd beoogd de volgende informatie te verzamelen:

- Op welke wijze religieuze huwelijken worden gesloten in de geselecteerde gemeenschappen (rituelen, ceremonieën, betrokkenheid geestelijke);
- Waar religieuze huwelijken plaatsvinden (Nederland en/of buitenland);
- Een omvangschatting van het aantal kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken in de jaren 2013 en 2014 per gemeenschap;
- Welke achtergronden een rol spelen bij het sluiten van religieuze huwelijken;
- Of er sprake is van huwelijksdwang en/of huwelijkse gevangenschap;
- De maatschappelijke en persoonlijke gevolgen van religieuze huwelijken;
- Effectieve interventies.

De gesprekken en discussies tijdens deze bijeenkomsten waren zeer vruchtbaar en informatief. De onderzoekers hebben deze bijeenkomsten als zeer informatief en prettig ervaren en hadden de indruk dat de deelnemers hun ervaringen en meningen in alle openheid konden en wilden delen. De bijeenkomsten gaven in het bijzonder inzicht in de wijze waarop religieuze huwelijken worden gesloten, welke waarde er aan een (religieus) huwelijk wordt gehecht, waar en wie er bij deze huwelijken betrokken zijn, welke motieven belangrijk zijn, welke verschillen er (kunnen) bestaan tussen jongere en oudere generaties, verschillen tussen de verschillende geselecteerde gemeenschappen, de invloed van tradities, wetgeving en andere factoren vanuit herkomstlanden. Vooraf is besloten om deelnemers expliciet te vragen naar schattingen over omvang, hoewel we ons realiseerden dat met de schatting die deelnemers zouden geven, bijzonder zorgvuldig en terughoudend omgegaan diende te worden. We hebben deze vraag vooral willen stellen om een idee te krijgen van de mogelijke omvang, om hierover in gesprek te kunnen gaan met de deelnemers, en om andere onderzoeksdata te kunnen toetsen ten behoeve van de *educated guess* (zie Hoofdstuk 4).

Gebruik terminologie

In dit rapport zullen de deelnemers aan de focusgroepsbijeenkomsten worden aangeduid als ‘deelnemers’. De respondenten van de interviews zullen worden aangeduid als ‘respondenten interviews’. De respondenten van de enquete als ‘respondenten enquête’ en de respondenten van de interviews t.b.v. de interventies als ‘respondenten interventies’.

Anonimiteit en privacy waarborgen

Aan respondenten van de interviews en de deelnemers aan de focusgroepen is vooraf gecommuniceerd dat alle informatie die zij met ons deelden, vertrouwelijk behandeld zou worden. In de landelijke enquête is aan respondenten gevraagd zijn/haar leeftijd in te vullen en de functie/beroepsgroep waarin hij/zij werkzaam is. Voorts zijn er geen persoonlijke gegevens gevraagd ten behoeve van de enquête. De resultaten zijn derhalve ook niet terug te leiden naar individuele personen.

Aan de respondenten van de interviews is de keuze voorgelegd om anoniem aan het onderzoek mee te werken; geen van de respondenten heeft aangegeven dit te willen. Alle respondenten zijn derhalve met naam en organisatie/functie (indien relevant) vermeld in deze rapportage (zie bijlage 1 voor een overzicht). Voorafgaand aan de interviews is aan respondenten toestemming gevraagd om een geluidsopname te mogen maken ten behoeve van de schriftelijke uitwerking van het interview. Alle respondenten zijn hiermee akkoord gegaan. Bij het schrijven van de rapportage is ernaar gestreefd dat *quotes* (uitspraken) van respondenten niet kunnen worden herleid tot individuele respondenten.

Ten aanzien van de focusgroepen is besloten geen geluidsopnamen te maken. Onderzoekers en onderzoeksassistenten hebben van iedere bijeenkomst een schriftelijk verslag geschreven. Uitspraken van deelnemers tijdens deze bijeenkomsten die als quotes zijn gebruikt in deze rapportages zijn derhalve geen letterlijke quotes maar geparafraseerde uitspraken van geanonimiseerde deelnemers. Alle verslagen zijn geanonimiseerd, zoals voorafgaand aan de bijeenkomsten aan de deelnemers is toegezegd. Er is tevens besloten geen overzicht van alle deelnemende organisaties aan de focusgroepen op te nemen. Deelnemers die expliciet hebben aangegeven dat zij hun organisatie graag vermeld zouden zien, zijn als voorbeeld van deelnemende organisatie toegevoegd (zie bijlage 1).

Tenslotte, in de werving van respondenten/deelnemers van de landelijke enquête, interviews en focusgroepen is er steeds een expliciete oproep gedaan aan het adres van professionals/sleutelfiguren die zelden of nooit met kindhuwelijken te maken hebben gehad, om ook mee te werken aan het onderzoek. Aangezien hun bijdrage van belang was voor een zo compleet mogelijk beeld van de omvang van de problematiek.
De onderzoeksresultaten, conclusies en opvattingen in deze rapportage vallen onder verantwoordelijkheid van de auteurs. Deze hoeven niet overeen te komen met de visies van de respondenten en deelnemers aan het onderzoek.

Hoofdstuk 2 Van werkdefinities naar definities

2.1 Inleiding

Bij de uitvoering van het onderzoek is gewerkt met werkdefinities van de volgende drie begrippen: 'kindhuwelijk', 'religieus huwelijk' en 'onwettig religieus huwelijk'. Deze werkdefinities hebben in de onderzoeksinstrumenten als basis gediend voor het vinden van data en de bevraging van respondenten en zij bieden daarmee ook de basis voor het perspectief van waaruit de onderzoeksbevindingen in de volgende hoofdstukken moeten worden gelezen.

Het zijn echter geen vastliggende begrippen en definities. Vandaar dat dit onderzoek ook tot doel heeft na te gaan of tot betere of andere definities moet worden gekomen. Respondenten van de interviews en deelnemers aan de focusgroepsbijeenkomsten is daarom gevraagd om hun reactie op de werkdefinities te geven. Deze reacties hebben een aantal problematische aspecten van de definities blootgelegd. Mede op basis daarvan is bekeken of de werkdefinities aangepast moesten worden, en indien dat het geval was, of in dit hoofdstuk aanbevelingen voor nieuwe definities konden worden gedaan. Ondanks deze aanbevelingen, zal in de volgende hoofdstukken, nog worden gewerkt met de werkbegrippen en werkdefinities aangezien deze tijdens het onderzoek ook in de communicatie met respondenten en deelnemers werden gebruikt.

2.2 Huwelijk

In de werkdefinities was het begrip 'huwelijk' niet nader gedefinieerd. In de reacties van respondenten van de interviews en deelnemers aan de focusgroepsbijeenkomsten werd het begrip echter wel geproblematiseerd.

De eerste categorie reacties houdt verband met de vraag 'wanneer iets als een huwelijk kan worden aangemerkt'. Sommige respondenten en deelnemers gaven aan dat er een verbintenis wordt aangegaan maar dat de totstandkoming niet per se veel hoeft voor te stellen: beide partijen tekenen een papiertje of wisselen mondeling hun instemming uit. Is dit voldoende om het te benoemen als huwelijk of is dit eigenlijk een gewoon contract? Deze vraag werd vooral opgeworpen als het doel van het huwelijk bij de partners het legitimeren van een seksuele relatie was. Een deelnemer sprak in dit verband niet over een 'huwelijk' maar van een sekscontract of een seksvergunning. Een andere respondent vroeg zich af of, als partners hun relatie bij een (Nederlandse) notaris regelen en het notarieel contract voldoet aan alle voorwaarden die worden gesteld aan een islamitisch huwelijk, of je dan spreekt van een huwelijk of van een contract.

Een vraag die door respondenten ook werd opgeworpen was wanneer je precies verondersteld wordt te zijn getrouwd: is dit al het moment waarop je aan een ander bent beloofd? Is dit het moment waarop de huwelijksakte of *nikah* wordt opgemaakt of de inzegening plaatsvindt? Of is dit pas het moment van het huwelijksfeest? Niet bij alle religies en onderzochte gemeenschappen is dit even duidelijk. En ook daar waar dit in theorie duidelijk zou moeten zijn, voelen echtgenoten zich in de praktijk vaak pas gehuwd door het feest: vanaf dat moment gaan de echtgenoten samenwonen en gaan er tussen hen allerlei rechten en plichten gelden.

De tweede categorie reacties houdt verband met de vraag 'voor welk huwelijk je het begrip huwelijk wilt gebruiken'. Enkele respondenten en deelnemers waren van mening dat je dit begrip moet reserveren voor het huwelijk dat rechtsgeldig is en niet moet gebruiken om ook het informele huwelijk aan te duiden. Alleen het burgerlijk huwelijk zou dan als huwelijk moeten worden aangemerkt. Dat kon een principiële stellingname zijn, maar vaker werd hiervoor een inhoudelijk argument aangevoerd. Een deel van de mensen dat een informeel huwelijk aangaat, kiest bewust voor een informeel huwelijk en wil juist niet officieel rechtsgeldig gehuwd zijn. Zij kwalificeren hun relatie liever als samenwoning, verbintenis of verloving dan als huwelijk. Ook het tijdelijke huwelijk werd hierbij als voorbeeld genoemd.

In het onderhavige onderzoek is er bewust voor gekozen om het begrip 'huwelijk' ook te gebruiken voor het informele huwelijk. Dat is voor het onderzoek zelfs essentieel. Gebruik van het begrip huwelijk sluit bovendien aan bij de definities zoals deze in de literatuur worden gegeven. Van belang is wel te realiseren dat weliswaar wordt gesproken van huwelijk, maar dat dit geen officieel huwelijk is en iemand met een informeel huwelijk officieel niet is getrouwd.

Wanneer kan dan een informeel huwelijk worden aangenomen? Indien wordt geopteerd voor een normatieve benadering, ligt het voor de hand aan te nemen, nu het immers om een informeel huwelijk gaat, dat de religie of gewoonte bepalend is voor de kwalificatie of en wanneer iets als huwelijk kan worden aangemerkt.

Conclusie
Definitie: Of bij een informeel huwelijk sprake is van een huwelijk, wordt bepaald aan de hand van de door betrokkenen gevolgde religie of gewoonte zelf.

2.3 Kindhuwelijken

Werkdefinitie kindhuwelijken:
Huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting ten minste een van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt.

Er werd op gewezen dat het voorkomt dat kinderen al op jonge leeftijd door hun families worden uitgehuwelijkt of aan elkaar worden beloofd. Dat werd regelmatig gerapporteerd vanuit en over bepaalde etnische gemeenschappen alsook bij de Roma, en wordt door eerder onderzoek bevestigd (voor de islamitische huwelijken zie Moors, 2014, p. 4 en 14). Vaak bestaat er dan al een soort morele verplichting om met elkaar te trouwen. Je zou dan kunnen zeggen dat de kinderen al gebonden zijn, ook al heeft het huwelijk nog niet plaats gevonden. Het daadwerkelijke huwelijk kan op latere leeftijd worden gesloten. Meerdere respondenten en deelnemers waren van mening dat je ook in zo'n geval van een kindhuwelijk zou moeten spreken. Veelzeggend in dit verband is het citaat van een respondent die hierover opmerkte:

> *Ik ken kindhuwelijken vooral in de situatie dat kinderen al op een hele jonge leeftijd iemand in het vooruitzicht gesteld krijgen van: 'Dat is degene met wie jij gaat trouwen.' Dan is het huwelijk er nog niet, dus je zou je kunnen afvragen van: 'Ja, als dat mens dan trouwt wanneer ze achttien is met die persoon, dan is het geen kindhuwelijk meer'. Maar dat is dan meteen ook mijn punt, namelijk dat zo'n minderjarig kind van achttien, negentien, twintig, op een gegeven moment dus trouwt met iemand die ze al van kinds af aan voorgeschoteld heeft gekregen van: 'Dit is jouw neef en als je achttien wordt, zodra het kan, dan trouw je met hem.' Zo'n kind voelt zich dan niet vrij om daar tegen te ageren, dus die voelt zich moreel verplicht om dat te doen en dat kom ik vaak tegen, dat ik toch van mensen hoor: 'Ja, eigenlijk was het niet mijn keus op met hem te trouwen, maar al vanaf dat ik heel jong was, was dat al afgesproken tussen de tantes of tussen de oom en de tante. Dat is wat zou gaan gebeuren.' Ik vind dat eigenlijk ook een soort vorm van kindhuwelijken.*

Andere geluiden die werden geuit was dat het begrip 'kindhuwelijk' voor een aantal van de huwelijken die onder de definitie valt, geen passende kwalificatie is. Voor een huwelijk beneden de leeftijd van 18 jaar kunnen soms goede redenen zijn; een dergelijk huwelijk hoeft ook niet per definitie problematisch te zijn. In verschillende landen ligt de huwelijksleeftijd officieel lager, bijvoorbeeld, veelal voor een meisje, op 15, 16 of 17 jaar. Als je in het desbetreffende land op die leeftijd trouwt, is dit een rechtsgeldig huwelijk. De kwalificatie 'kindhuwelijk' past hier niet bij.

Ook wordt het huwelijk met iemand beneden de leeftijd van 18 jaar gebruikt als oplossing voor een (dreigend) probleem (zie voor de motieven Hoofdstuk 5). Is een huwelijk op die leeftijd niet mogelijk, dan kan dat leiden tot ongewenste situaties zoals 'leven in zonde', roddels binnen de gemeenschap, zwangerschappen buiten het huwelijk en dreiging van eergerelateerd geweld.

Internationaal is er geen bepaalde minimum huwelijksleeftijd voorgeschreven, en ook meerdere rechtsstelsels laten in bijzondere omstandigheden uitzonderingen op de minimumleeftijd toe.

Een ander argument dat werd geuit was dat iemand vanaf een bepaalde leeftijd, vaak werd daarbij de leeftijd vanaf 15 of 16 jaar genoemd, geen kind meer genoemd kan worden. Jongeren zijn op die leeftijd vaak al redelijk volwassen en kunnen weloverwogen keuzes maken. Meerdere respondenten benadrukten dat het nogal een verschil maakt of iemand op de leeftijd van 12 of 13 jaar trouwt, dan wel op de leeftijd van 16 of 17 jaar.[35] Sommige respondenten gaven uitdrukkelijk aan ook de 16 en 17-jarigen, of zelfs nog oudere kinderen die nog niet zelfstandig wonen, als kind te willen aanmerken. Verschillende respondenten wezen er bovendien op dat ook díe jongeren de bescherming kunnen behoeven die aan kinderen wordt of kan worden geboden.

Voorts werd naar voren gebracht dat de vraag wie als kind worden beschouwd, op grond waarvan en welke leeftijd hieraan is te koppelen, vaak cultuurbepaald zijn. Per cultuur kan dit verschillend zijn (en ook in de tijd aan verandering onderhevig zijn) en deze cultuurbepaalde opvattingen hoeven niet overeen te stemmen met de opvatting van de Nederlandse wetgever. De grens tussen kind zijn en volwassen zijn, kan bijvoorbeeld zijn gelegd bij de puberteit, voor meisjes gemarkeerd door het moment dat de menstruatie aanvangt en voor jongens, wat minder duidelijk, het moment waarop zij 'zich als man gaan gedragen' (Roma, Sinti, moslims). De daarmee corresponderende leeftijden liggen veelal (ver) beneden de leeftijd van achttien jaar. Voor de betrokkenen zelf speelt de culturele opvatting een rol. Dat kwam zowel uit de focusgroepsbijeenkomsten met de gemeenschappen zelf maar ook uit de interviews duidelijk naar voren. Een aantal respondenten benadrukten het belang om dit cultureel perspectief erbij te betrekken, en gaven aan dat bij het formuleren van een definitie heel bepalend is door wie dit wordt gedaan, en dus vanuit welk perspectief dit wordt gedaan.

Een respondent merkte, met verwijzing naar de huidige maatschappelijke discussie, hierover het volgende op: "Maar wat nu gaande is met die discussie, vind ik dat het nog al eens simpel afgedaan wordt. We leven kennelijk niet meer in een tijd waarin cultuur een rol mag spelen. Maar het speelt een rol. Onmiskenbaar. We kunnen onze ogen daar niet voor sluiten."

[35] Een respondent (professional) gaf daarbij nog aan dat er anderzijds meerderjarigen van in de twintig zijn (i.h.b. verstandelijk gehandicapten) voor wie het predicaat 'kind' wel geschikt zou zijn.

Daarmee samenhangend gaf een deelnemer aan dat de verklaring voor de keuze voor een bepaalde minimum huwelijksleeftijd in de islam afwijkt van die in het Nederlandse recht:

> *In de islam is het moment van huwelijkssluiting het moment vanaf welk je als partners samen dingen kunt gaan doen. In Nederland kunnen die dingen veelal al vóór het huwelijk worden gedaan (als voorbeeld werd genoemd: elkaar zoenen), en hier markeert de minimum huwelijksleeftijd iets anders.*

Gelet op de verschillende visies werd er ook op gewezen dat het begrip kindhuwelijk veelal niet begrepen zal worden in de zin waarop deze in het onderzoek werd gedefinieerd; de verwachting werd uitgesproken dat deze definitie daarom veel uitleg behoeft in diverse gemeenschappen.

Tenslotte gaf men aan dat het begrip kindhuwelijk stigmatiserend is en negatieve associaties oproept. Het begrip heeft een negatieve lading. Het kan al gauw in verband worden gebracht met seks met minderjarigen, pedofilie en uitbuiting en kinderhandel. Dat is met name voor de groep van de 15, 16 en 17-jarigen veelal onterecht, het is dubieus en het is problematisch. Tijdens de onderzoeksperiode speelde de problematiek omtrent de komst naar Nederland van gehuwde minderjarige Syrische asielzoeksters die in de media veel aandacht kreeg. Sommige respondenten associeerden kindhuwelijken vooral met deze categorie kindbruiden, hetgeen eveneens andere beelden oproept.

In verband met al deze bezwaren gaven enkele respondenten het advies om te differentiëren naar leeftijd, en voor de oudere minderjarigen niet te spreken van ‘kind’.

Een aantal van de respondenten die werkzaam zijn in de rechtshandhaving en vrouwenhulpverlening, gaf uitdrukkelijk aan akkoord te zijn met de definitie, en wel omdat deze helder is, genderneutraal en aansluit bij het Nederlandse rechtssysteem. De opvattingen leken te verschillen of je huwelijken die in het buitenland rechtsgeldig waren gesloten op een leeftijd beneden de 18 jaar, wel of niet ook als kindhuwelijken zou moeten aanmerken.

De definitie nader beschouwd

De twee belangrijkste aspecten uit de definitie die ter discussie werden gesteld waren de vraag wat onder een kind wordt verstaan, en de vraag wat onder een kindhuwelijk wordt verstaan.

Het begrip ‘kind’ roept allerlei misverstanden op omdat er verschillende visies op wat een kind is zijn, die vooral zullen worden bepaald door het perspectief van waaruit

men kijkt. Een jurist zal het begrip anders benaderen dan een antropoloog en ook weer anders dan een pedagoog. Dat wordt niet alleen verklaard door de discipline van waaruit men kijkt, maar ook met het doel waarvoor het begrip 'kind' wordt gebruikt. Juist in gemeenschappen waar (nog) huwelijken beneden de leeftijd van 18 jaar plaatsvinden, zal het begrip kindhuwelijk voor een andere doelgroep zijn bedoeld.

Conclusie

Een oplossing om aan de misverstanden en negatieve associaties het hoofd te bieden zou kunnen zijn om het begrip 'kind' te reserveren voor de kinderen tot circa 15 jaar en een tweede begrip te gebruiken voor oudere jongeren tot 18 jaar (bijvoorbeeld jongeren of adolescenten). Een andere mogelijkheid is het begrip 'kind' te vermijden en spreken over huwelijken beneden de 18 jaar of huwelijken met minderjarigen.

Onderzoekers zouden hierin niet willen meegaan; zij zouden de oorspronkelijke voorlopige definitie willen handhaven, daarmee aansluitend bij het begrip kindhuwelijken zoals dit internationaal gangbaar is en in internationale instrumenten nader is gedefinieerd. Daarbij realiseren zij zich dat deze definitie vanuit een zeker perspectief is ingegeven, dat het begrip kindhuwelijk door doelgroepen anders kan worden opgevat, en dat het gebruik van het begrip dientengevolge nogal eens toelichting en uitleg zal behoeven.

Definitie: Onder kindhuwelijken worden verstaan huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting ten minste een van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt.

2.4 Religieuze huwelijken

Werkdefinitie religieuze huwelijken:
Huwelijken die worden gesloten op de wijze die in een bepaalde godsdienst geldt.

Hoewel het begrip *'*religie' geen eenduidig begrip is, is het begrip 'religieus' in het kader van dit onderzoek niet nader geproblematiseerd. Dat zou onevenredig veel tijd kosten terwijl over dit onderwerp door specialisten al veel onderzoek is en wordt gedaan. Het begrip wordt min of meer als 'gegeven' beschouwd, en lokte bij het empirisch onderzoek maar weinig reacties uit. Enkele respondenten wezen op de moeilijk te bepalen scheidslijn tussen een religieus huwelijk en een gewoontehuwelijk. Verder werd gemeld dat niet altijd duidelijk is of mensen op een bepaalde manier trouwen vanwege hun geloof of omdat deze huwelijksvorm gebruikelijk is binnen iemands cultuur. Ook de grens wanneer een gedachtengoed als godsdienst of niet als godsdienst is aan te merken, is niet scherp te trekken. Hierdoor is niet duidelijk of bijvoorbeeld huwelijken bij spirituele gemeenschappen onder het begrip religieuze huwelijken

kunnen worden geschaard. Een respondent opperde de suggestie om niet van religieus huwelijk maar van geloofshuwelijk te spreken, ook omdat in de definitie over godsdienst wordt gesproken terwijl niet alle geloven een god kennen.

Een groot aantal van de reacties had betrekking op de vraag 'wat bepalend is om een huwelijk als religieus aan te merken'. Er worden veel huwelijken gesloten zonder dat hierbij enig religieus element komt kijken. Aanbod en aanvaarding door beide huwelijkskandidaten en de aanwezigheid van getuigen zijn voor bijvoorbeeld het islamitisch recht (als formaliteiten) voldoende. Er is niet altijd een geestelijke of iemand met religieuze achtergrond of kennis bij het huwelijk betrokken, en er vinden niet altijd (religieuze) rituelen plaats. Het huwelijk kan vaak snel geregeld worden. Verschillende respondenten gaven aan dat het huwelijk vaak wordt gezien als een formaliteit. In de islam is het huwelijk geen sacrament en is de rol die een imam bij het huwelijk speelt niet steeds een religieuze. Feitelijk kan het gaan, en gaat het ook vaak, om een zakelijk contract. De akte die hiervan wordt opgemaakt (of kan worden opgemaakt, want dit is ook niet altijd een vereiste) heeft evenmin een religieus karakter. Ook voor de betrokkenen zelf wordt een huwelijk dat op deze wijze, dus zonder religieuze elementen, tot stand komt, niet ervaren als een religieuze gebeurtenis. Sommige respondenten waren van mening dat een islamitisch huwelijk eigenlijk niet als een religieus huwelijk zou moeten worden aangemerkt. Gebruik je het begrip 'religieus huwelijk' ook voor huwelijken zonder religieus element, dan wordt daarmee een verkeerde indruk gewekt, zo gaf een enkele respondent aan.

Vragen werden ook gesteld naar 'de elementen die een huwelijk religieus zouden maken'. Is hiervoor de aanwezigheid van een geestelijke noodzakelijk, of bepaalde religieuze rituelen? Dat zijn lang niet altijd vereisten (Van der Leun & Leupen, 2009).

Er werd op gewezen dat het problematisch is om in de definitie te verwijzen naar 'de wijze die in een bepaalde godsdienst geldt', als daarmee wordt verwezen naar de huwelijksregels of huwelijksrecht van de godsdienst. Daarbij werd opgemerkt dat in de islam regels niet altijd eenduidig zijn; dat binnen een godsdienst verschillende wetsscholen met verschillende regels bestaan; en dat je van mening kunt verschillen over de vraag wie welke regels moet volgen. Uit de focusgroepsbijeenkomsten die met de verschillende etnische gemeenschappen werden gehouden, volgt ook dat de eisen die aan een huwelijk worden gesteld, per herkomstgroep kunnen verschillen.

Ook werd de vraag opgeworpen of je van een religieus huwelijk kunt spreken als de huwelijksregels uit de godsdienst niet of niet correct zijn nageleefd. Noem je het geen islamitisch huwelijk meer als niet aan alle voorwaarden is voldaan? Soms denken mensen islamitisch te zijn getrouwd terwijl niét aan de regels is voldaan. Andermaal denken mensen géén islamitisch huwelijk te hebben terwijl wel aan de regels is vol-

daan. Over het al dan niet (geldig) bestaan van een islamitisch huwelijk in een concreet geval, kunnen mensen verschillend denken. De partners zelf kunnen bijvoorbeeld van mening zijn dat zij een islamitisch huwelijk hebben gesloten, terwijl hun ouders van mening kunnen zijn dat dit niet het geval is, bijvoorbeeld omdat het huwelijk heimelijk is gesloten zonder dat er ruchtbaarheid aan werd gegeven of is gebruikt voor een ander doel dan waarvoor het is bestemd. Ook kan het zijn dat de betrokken partners en de imam van mening verschillen over het wel of niet bestaan van een islamitisch huwelijk. Het kan zelfs zo zijn dat maar één van de huwelijkskandidaten ervan uitgaat dat een islamitisch huwelijk is gesloten en de andere niet.

Verschillende van deze respondenten vroegen zich af of in de definitie niet beter kon worden aangesloten bij *wat mensen zelf vinden* ('antropologische' benadering) in plaats van uit te gaan van de regels (normatieve benadering). Bepalend zou dan zijn of één dan wel beide partners hun huwelijk een religieus huwelijk vinden.

Tenslotte waren er respondenten die aangaven dat zij de definitie *goed* vonden. Dit waren met name professionals die moeten werken met het juridisch kader. Als het begrip vanuit een cultureel perspectief zou worden ingestoken, is dat lastiger. "*Dan kom je*", zoals een respondent zei "*in een moeras terecht*". Als respondenten akkoord waren met de omschrijving, werd hierop niet doorgevraagd. Daardoor is niet altijd duidelijk geworden wat de reden was om met de definitie in te stemmen.

De definitie nader beschouwd

De suggestie om in de definitie het begrip 'godsdienst' te vervangen door het begrip 'religie' komt de onderzoekers gewenst voor, ervan uitgaande dat hiermee duidelijk is dat ook de religies zonder god onder de definitie kunnen worden gebracht.

Er bestaat geen eenduidige definitie van het begrip 'religieus huwelijk'. Bepalend voor de te kiezen definitie, lijkt te zijn wat je met het begrip beoogt aan te duiden.

In de werkdefinitie is ervoor gekozen om te verwijzen naar de huwelijkswijze die in een bepaalde godsdienst geldt. Een andere benadering zou zijn om de kwalificatie 'religieus' alleen aan het huwelijk te verbinden als het huwelijk vanuit de religie zelf als een religieus gebeuren wordt beschouwd. Een islamitisch huwelijk dat tot stand komt door middel van een overeenkomst in het bijzijn van twee getuigen hoeft dan geen religieus huwelijk te zijn. In deze definitie zijn noch de wijze van trouwen noch wat de betrokkene(n) zelf beogen of vinden, bepalend.

Aangezien er niet een eenduidige definitie van het begrip bestaat, is ook geen enkele definitie goed of fout. Er zou ook voor een alternatieve opsomming van mogelijkhe-

den kunnen worden gekozen. De definitie zou dan bijvoorbeeld kunnen luiden: Religieuze huwelijken zijn huwelijken die:

- hetzij worden gesloten op de wijze die in een bepaalde religie geldt;
- hetzij uiterlijke religieuze elementen kent;
- hetzij door de religie als religieuze handeling wordt beschouwd;
- hetzij door een of beide huwelijkskandidaten als religieus wordt beschouwd.

Het begrip religieus huwelijk is in het onderhavige onderzoek gebruikt om een onderscheid te maken ten opzichte van het burgerlijk huwelijk. Dat impliceert dat bij het begrip wordt uitgegaan van een normatieve benadering: een benadering vanuit het Nederlandse rechtssysteem. De andere definities passen daar minder goed bij.

Op grond van het voorgaande adviseren de onderzoekers om de voorlopige definitie te handhaven met dien verstande dat het begrip godsdienst door religie wordt vervangen.

Conclusie

Definitie: Onder religieuze huwelijken worden verstaan huwelijken die worden gesloten op de wijze die in een bepaalde religie geldt.

2.5 Onwettige religieuze huwelijken

Werkdefinitie onwettige religieuze huwelijken*:*
Huwelijken die in Nederland voorafgaande aan of zonder burgerlijk huwelijk worden gesloten in het bijzijn van een geestelijke op de wijze en met de plechtigheden die in een bepaalde godsdienst gelden.

Uit de reacties van de respondenten, en zeker ook van de deelnemers aan de focusgroepsbijeenkomsten werd duidelijk dat het begrip ‘onwettige religieuze huwelijken’ aanleiding biedt tot veel misverstanden. Het begrip bleek op ten minste vier verschillende manieren te worden uitgelegd:

- Ten eerste op de manier zoals deze in het onderzoek werd gebruikt, verwijzende naar religieuze huwelijken die door de Nederlandse wet worden verboden.
- Ten tweede als zijnde religieuze huwelijken waarbij de regels die de religie kent voor huwelijkssluiting, niet worden gerespecteerd. Het begrip ‘onwettig’ werd hier gekoppeld aan religieuze normen. Als het huwelijk is gesloten in overeenstemming met de regels van het desbetreffende geloof, is het een wettig huwelijk; zijn deze regels niet gerespecteerd, dan is het een onwettig huwelijk. Als voorbeeld van zulk een ‘onwettig huwelijk’ werd genoemd het huwelijk dat buiten de ouders om wordt gesloten zonder dat ruchtbaarheid aan het huwelijk wordt gege-

ven.[36] Een moslimdeelnemer gaf aan dat de in de Nederlandse wet geformuleerde eisen niet aansluiten bij de islamitische belevingswereld.

- Ten derde werden huwelijken als onwettig aangemerkt om aan te geven dat het om niet geregistreerde huwelijken ging. Bij deze uitleg werd aangenomen dat een huwelijk door registratie ervan wettig wordt. Bij die registratie ging het dan om registratie bij eigen autoriteiten zoals, in Nederland, de ambassade of consulaat, in het buitenland, bij de plaatselijke autoriteiten of bijvoorbeeld rechtbank. Het *urfi*-huwelijk (niet geregistreerd gewoontehuwelijk) werd in dit verband meerdere keren genoemd. Ook het huwelijk waarbij geen document wordt opgemaakt werd hier genoemd. In deze variant geldt: is het huwelijk geregistreerd, dan is het wettig; is het niet geregistreerd, dan is het onwettig. Voor huwelijken die in het buitenland werden gesloten, gaf men wel aan dat de wettigheid hiervan sowieso anders moet worden beoordeeld, namelijk naar het buitenlandse recht. Hetzelfde geldt voor consulaire huwelijken. De wettigheid wordt dan door het recht van het desbetreffende buitenland zelf bepaald. Dat is helemaal correct. Om die reden was er in dit onderzoek voor gekozen om de definitie van onwettige religieuze huwelijken enkel te gebruiken voor huwelijken die in Nederland worden gesloten.
- Tenslotte werd het begrip gebruikt om aan te geven dat het religieuze huwelijk geen geldig huwelijk is in de zin van de wet. In deze variant wordt het begrip 'onwettig' gelijk gesteld aan 'niet geldig'. Het huwelijk voldoet niet aan de wettelijke eisen want is gesloten op een wijze die niet voldoet aan de wettelijk voorgeschreven vorm. Alle religieuze huwelijken zouden dan onwettig zijn. Ook de traditionele Roma-huwelijken zouden dan onwettig zijn. Dergelijke huwelijken zijn inderdaad niet wettig, in de zin dat ze geen geldig huwelijk opleveren. Daarmee zijn ze echter nog niet onwettig in de zin van de voor dit onderzoek gehanteerde definitie. In deze laatste definitie is het begrip onwettig immers beperkt tot huwelijken die door de wet uitdrukkelijk zijn verbóden.

Enkele deelnemers en respondenten hadden om andere redenen moeite met de definitie of waren het met de gegeven definitie niet eens. Een deelnemer verdedigde dat in Nederland geen enkele relatievorm onwettig is; alle relatievormen zijn toegestaan. Juist vanuit dit Nederlandse perspectief zou het onbegrijpelijk zijn om het religieuze huwelijk dan wel onwettig te noemen.

Een andere respondent vond het bezwaarlijk dat het begrip 'onwettig religieus huwelijk' een negatieve associatie oproept.

[36] Vergelijk de derde voortgangsrapportage terrorismebestrijding van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding die in dit verband spreekt van 'informele islamitische huwelijken' (NCTb, 2005, p. 3).

Ook verklaarde een aantal van de respondenten zich uitdrukkelijk akkoord met de definitie zoals deze voor het onderzoek was geformuleerd. Redenen die hiervoor werden gegeven was dat het juist is om aan te sluiten bij de regels van het Nederlandse recht; dat de definitie werkbaar is; dat de regel voor de politie met deze definitie te handhaven is, en dat de definitie helder is.

Net als bij de vorige begrippen is ook hier voor de definitie bepalend, zoals een van de respondenten dit opmerkte, wie definieert respectievelijk en vanuit welk perspectief wordt gedefinieerd; vanuit het Nederlandse rechtssysteem of vanuit de betrokkenen zelf.

Tenslotte werden er nog opmerkingen gemaakt over de andere elementen uit de definitie, met name het begrip 'bedienaar van de eredienst' of 'bedienaar van de godsdienst'. Er werd aan gerefereerd dat deze begrippen voortkomen uit de christelijke godsdienst, maar bij toepassing op andere geloven problemen kunnen geven. Dat zou in ieder geval gelden voor veel van de islamitische huwelijken. Een imam hoeft immers niet een geestelijke te zijn. Het kan ook iemand zijn die kennis van de islam heeft, of bijvoorbeeld een vriend in wie men vertrouwen heeft. Ook worden huwelijken zonder imam gesloten. Een imam is voor een islamitisch huwelijk namelijk niet verplicht. Niettemin kiezen moslims er vaak voor wel een imam bij het huwelijk te betrekken.

Moors haalt in haar onderzoek naar informele islamitische huwelijken het citaat aan van een vrouw die zegt: "Het zou wel ontzettend dom zijn om zonder imam te trouwen, want wie autoriseert het huwelijk dan? Die getuigen verdwijnen weer, en als je dan zwanger bent, dan kan de man gewoon ontkennen dat hij met je getrouwd is." (Moors, 2014, p. 14)

In het onderzoek kwam naar voren, en dat is ook in de literatuur terug te vinden (bijvoorbeeld. Bakker et al., 2010, p. 55) dat imams aan partners advies kunnen geven over de burgerlijke huwelijksverplichtingen en partners kunnen informeren over de gevolgen die het heeft als zij geen burgerlijk huwelijk aangaan. Als de aanwezigheid van een imam het huwelijk onwettig maakt en de imam mogelijk strafbaar, zou dit een huwelijk zonder imam kunnen bevorderen. Het is maar de vraag of dit een wenselijk is en of een huwelijk zonder imam beter is dan een huwelijk met imam.

De definitie nader beschouwd

Bedoeling was om de werkdefinitie van het begrip 'onwettig religieus huwelijk' te laten aansluiten bij de Nederlandse wet. Vooraf was al duidelijk dat de wet zelf niet op alle punten duidelijk is en daarmee het toepassingsbereik van de wettelijke regeling ook niet eenduidig is vast te stellen. Deze onduidelijkheid wordt in het onderzoek

bevestigd. Het ligt op de weg van de wetgever of eventueel de rechterlijke macht om meer duidelijkheid te geven over het verbod van artikel 1:68 BW en de strafbaarstelling van artikel 449 Sr. Zolang de duidelijkheid over de betekenis en het toepassingsbereik van de wet er niet is, is het niet wenselijk om een definitieve precieze omschrijving van het begrip 'onwettig' te geven. In de definitie die de onderzoekers uiteindelijk aanbevelen, wordt daarom gekozen voor een algemene formulering.

In de definitie wordt aangesloten bij de onwettigheid van het huwelijk volgens het Nederlandse rechtssysteem en niet bij het normatieve kader van religies. Het Nederlandse recht geeft immers de officiële norm en is bepalend voor de handhaving van het recht.

Conclusie

Het onderzoek maakt duidelijk dat het gebruik van het begrip onwettige religieuze huwelijken in de betekenis die dit volgens de definitie heeft, een aantal beperkingen kent en misverstanden oproept. Het begrip 'onwettig' in het begrip heeft de bedoeling te verwijzen naar huwelijken die volgens de wet verboden zijn. Het is echter lastig om deze juiste betekenis uit het begrip 'onwettig' zelf af te leiden. De ontstane misverstanden zijn dan ook verklaarbaar. Onderzoekers willen daarom in overweging geven niet te spreken van 'onwettige religieuze huwelijken' maar van 'verboden religieuze huwelijken'. Het risico van associatie met 'niet geregistreerd zijn' of met 'de huwelijkseisen van de religie' ligt hier wellicht niet op de loer. Het begrip 'verboden religieus huwelijk' is in het onderzoek overigens niet nader op geschiktheid of bruikbaarheid onderzocht.

Definitie: Onder verboden religieuze huwelijken worden verstaan religieuze huwelijken die door het Nederlandse recht worden verboden.

2.6 Conclusie

Het onderzoek maakt duidelijk dat het gebruik van begrippen en de betekenis die aan deze begrippen wordt gegeven, in sterke mate worden bepaald door degene die de begrippen gebruikt, respectievelijk de definities geeft, en het perspectief van waaruit dit wordt gedaan. Zij impliceren een keuze. Die keuze ligt niet vast en ook niet altijd kan worden gezegd dat de keuze voor een bepaald begrip of bepaalde definitie goed of fout is. Duidelijk is ook dat de betekenis die de gebruiker van een begrip heeft, niet altijd overeenkomt met de betekenis die de verstaander aan het begrip geeft. Dat kan worden verklaard door het verschil in perspectief van waaruit gedacht wordt, en het kan toenemen door cultuurverschillen en verschil in normatieve opvattingen. Het gaat niet om eenduidige begrippen. Ook is van belang of je professioneel met de begrippen bezig bent of vertrouwd bent. Iemand die in het werk met het juridisch stel-

sel te maken heeft, zal de begrippen eerder begrijpen dan een leek die niet gewend is deze termen te gebruiken. Onderzoekers menen dat de verschillen niet enkel via begrippen en definities gedicht kunnen worden. Zij adviseren daarom te kiezen voor begrippen die verdedigbaar zijn vanuit een zeker perspectief. Omdat rekening is te houden met misverstanden die de begrippen kunnen oproepen, zal vaak toelichting bij de begrippen nodig zijn.

Met betrekking tot de begrippen en daarbij behorende definities worden de volgende voorstellen gedaan:

- 'Informele huwelijken' kunnen worden gedefinieerd als huwelijken die worden gesloten op een wijze die afwijkt van de vorm die is voorgeschreven door het recht van het land waar het huwelijk tot stand komt. Of bij een informeel huwelijk sprake is van een huwelijk, wordt bepaald aan de hand van de religie of gewoonte zelf.
- Het begrip 'kindhuwelijken', ondanks de misverstanden en negatieve associaties die dit begrip kan oproepen, te handhaven. Onder kindhuwelijken worden verstaan *huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting tenminste een van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt*.
- Onder 'religieuze huwelijken' worden verstaan huwelijken die worden gesloten op de wijze die in een bepaalde religie geldt.
- Het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' te vervangen door het begrip 'verboden religieuze huwelijken'. Onder verboden religieuze huwelijken worden verstaan *religieuze huwelijken die door het Nederlandse recht worden verboden*.

Hoofdstuk 3 Wijze van huwelijkssluiting

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de wijze van huwelijkssluiting onder de verschillende geselecteerde gemeenschappen besproken. Allereerst worden er enkele demografische gegevens over de omvang en samenstelling van de betreffende gemeenschappen gegeven (3.2). De diversiteit van deze gemeenschappen kenmerkt zich door de verschillende etnische, culturele en religieuze achtergronden van de leden van deze gemeenschappen, maar ook in het behoren tot eerste en latere generaties. Daarnaast wordt in dit hoofdstuk besproken of de verschillende typen huwelijken die wij hebben gedefinieerd – religieus huwelijk, onwettig religieus huwelijk en kindhuwelijk- ook voorkomen onder de gemeenschappen (3.3). In de paragrafen hierna bespreken we waar deze huwelijken worden gesloten (3.4) en hoe de huwelijksceremonie eruit ziet (3.5). Hierbij wordt ook de rol van de religieuze bedienaar besproken. Tenslotte wordt in paragraaf 3.6 de verhouding tussen het burgerlijk huwelijk en het religieuze huwelijk besproken en worden enkele samenvattende conclusies in de laatste paragraaf geformuleerd (3.7).

De bevindingen in het onderhavige hoofdstuk zijn gebaseerd op gebruikmaking van de volgende onderzoeksmethoden:

- Raadplegen van bestaande cijfers;
- Deskresearch;
- Bijdragen van deelnemers aan de focusgroepsbijeenkomsten;
- Interviews met professionals, sleutelfiguren en deskundigen (respondenten);
- Bevindingen uit de landelijke enquête.

De bevindingen over de huwelijkssluiting binnen de gemeenschappen (paragraaf 3.3 tot en met 3.6) komen voort uit het empirisch onderzoek. De elf focusgroepsbijeenkomsten en de drie interviews ten behoeve van de huwelijkssluiting onder Roma en Sinti, waren gericht op het verwerven van informatie over huwelijkssluiting bij de specifieke gemeenschappen. In de overige (negen) interviews en in de landelijke enquête werd in algemene zin gevraagd naar kindhuwelijken en religieuze huwelijken in Nederland, en werd vervolgens doorgevraagd naar huwelijkssluiting bij bevolkingsgroepen of gemeenschappen die door respondenten naar voren werden gebracht.

3.2 Demografie

3.2.1 Omvang

In 2014 telde Nederland naar schatting ruim 16.8 miljoen inwoners (CBS, 2014). Van de 13 gemeenschappen die wij in dit onderzoek specifiek onderzochten, vormen de

Turkse (396.414), Marokkaanse (374.996) en de Surinaamse (348.291) kwantitatief gezien de grootste gemeenschappen in Nederland. Dit zijn de drie grootste gemeenschappen met een migratie-achtergrond. De omvang van de overige gemeenschappen ligt aanzienlijk lager, en is voor een belangrijk gedeelte ook te verklaren vanuit de migratiegeschiedenis; deze later zal worden besproken. De Iraakse gemeenschap in Nederland werd in 2014 geschat op 54.159, de Afghaanse op 43.183, de Somalische op 37.432, de Iraanse op 36.561, de Ghanese op 22.556, de Egyptische op 22.205, en de Pakistaanse op 20.653.[37] Deze cijfers zijn ontleend aan tellingen van het CBS en zijn wat betreft de onderverdeling naar herkomstlanden, gebaseerd op het geboorteland van de persoon zelf of van diens ouders.

Wat betreft de Nederlandse moslims (bekeerlingen) lopen schattingen zeer uiteen. FORUM (2014) schatte het aantal Nederlandse moslims in 2014 op 17.000, maar dit aantal zal naar verwachting nu hoger liggen. Ditzelfde geldt ook voor de Roma. Het is lastig te definiëren wie er onder de definitie Sinti en Roma valt, omdat met deze term mensen uit verschillende gemeenschappen, die worden gekenmerkt door familieverbanden, worden aangeduid, waaronder ook de Sinti, Kalderash, Lovara, Kale en anderen. Het is daarom niet bekend hoeveel Roma er in Nederland verblijven. Schattingen lopen uiteen van 3000 tot 40.000, afhankelijk van wie er wordt verstaan onder Roma en of de Roma zonder geldige verblijfspapieren ook zijn meegerekend (Movisie, 2013). Ten aanzien van de verschillende groepen in Nederland wordt in bestaande publicaties (bijvoorbeeld Sollie et al., 2013, pp. 36-37; Jorna, 2013, p. 96) veelal het volgende onderscheid en bijbehorende schattingen (per groep) gemaakt:

- Vooroorlogse Sinti (aantal: 3000-4000);
- Vooroorlogse Roma (aantal: 500);
- De generaal pardongroep ’77, destijds opgevangen in 11 gemeenten (aantal: 3000);
- Jaren ’90 als vluchteling of werkzoekende (vanwege Balkanoorlogen) (aantal: onduidelijk);
- Na toetreding van landen als Hongarije, Slowakije, Bulgarije en Roemenië tot Europese Unie (aantal: onduidelijk).

Wat betreft het aantal asielzoekers gaan wij in dit onderzoek uit van het aantal vreemdelingen dat in Nederland een asielaanvraag heeft gedaan. Het aantal asielzoekers is namelijk een momentopname, en bovendien problematisch om vast te stellen. Het is namelijk lastig vast te stellen wanneer een vreemdeling ophoudt een asielzoeker te zijn. Is dat het moment waarop hij een verblijfsvergunning ontvangt, dan wel te horen krijgt dat zijn verzoek om een dergelijke vergunning is afgewezen? Om deze

[37] Zie bijlage 2 voor een onderverdeling naar generaties.

reden geven wij wat de omvang van asielzoekers in 2013/2014 betreft een overzicht van de instroom van asielzoekers zoals gerapporteerd door de Integratie en Naturalisatie Dienst (IND).

Tabel 3 Overzicht instroom asielzoekers 2013/2014 (IND)

Herkomst	2013	2014
Syrië	2.621	11.595
Eritrea	1.054	4.100
Staatloos	310	3.045
Irak	1.410	1.570
Somalië	3.184	1.527
Afghanistan	1.520	977
Onbekend	330	753
Iran	1.080	746
Mongolië	117	445
Oekraïne	37	271
Overig	5.061	4.862
Totaal	16.724	29.891

3.2.2 Samenstelling

De in dit onderzoek geselecteerde gemeenschappen zijn divers in hun samenstelling en bestaan uit verschillende etnische en religieuze gemeenschappen. Wanneer wij kijken naar de drie grootste migrantengemeenschappen in Nederland, levert dit op het gebied van religieus en etnisch behoren al een brede diversiteit op. Zo bestaat de Turkse gemeenschap in Nederland uit Koerden[38], alevieten[39], soennitische en sjiitische moslims[40] en christenen. De Surinaamse gemeenschap bestaat overwegend uit hindoes, christenen, Ahmadiyya en soennitische moslims. Terwijl de Marokkaanse gemeenschap bestaat uit overwegend soennitische moslims (Visser, 2007; Van de Donk, Jonkers, Kronjee & Plum, 2006, p. 122).

[38] Koerden zijn een volk die langs religieuze, taalkundige en regionale lijnen verschillen. Het merendeel van de Koerden is moslim, maar er zijn ook christelijken en joodse Koerden.

[39] Alevieten worden beschouwd zich te hebben ontwikkeld als een stroming binnen het sjiisme. De geloofsleer van alevieten verschilt sterk met die van soennieten en sjieten.

[40] Het grootste verschil tussen de soennieten en sjieten ligt in de legitimiteit van de opvolgers van de Profeet Mohammed. Volgens de soennieten worden deze opvolgers als legitiem beschouwd, volgens de sjieten was de opvolging van de profeet opgedragen aan zijn schoonzoon Ali. Zij zien Ali en diens zoons als de enige legitieme opvolgers van de Profeet.

De diversiteit is voor de overige gemeenschappen niet anders.[41] Binnen de Iraakse gemeenschap zijn, zoals in de Turkse gemeenschap, onder andere Koerden, soennieten en sjiieten, christenen en Jezidi's te onderscheiden en onder de Afghaanse gemeenschap zijn naast de soennieten en sjiieten, onder meer ook Hazara aanwezig.[42] De Somaliërs in Nederland zijn overwegend soennitisch. De Ghanezen zijn in hun religieus behoren uiterst divers, zo zijn er naast de vele pinkster gemeenten onder andere ook katholieke Ghanezen in Nederland, en soennitische moslims. De Egyptische gemeenschap bestaat uit overwegend soennieten en Kopten en de Pakistaanse gemeenschap uit onder andere soennieten, sjiieten en Ahmadiyya. Onder de Iraniërs zijn er naast de sjiieten en soennieten onder andere ook Bahai te onderscheiden.[43] Onder de asielzoekers is de diversiteit het grootst, gezien de vele verschillende landen van waaruit deze mensen naar Nederland toe komen. Ook onder de Sinti, Roma en woonwagenbewoners bestaat grote diversiteit in Nederland. Zo bestaan binnen deze gemeenschappen verschillende groepen gekenmerkt door familieverbanden (bijvoorbeeld Kalderash, Lovara, Kale, Lallere en Ursar), alsook mensen uit verschillende herkomstlanden. Onder de religieuze Sinti, Roma en woonwagenbewoners bevinden zich katholieken, oosters orthodoxe-christenen, leden van verschillende pinkstergemeenten en moslims.

3.2.3 Migratiegeschiedenis

De migratiegeschiedenis van de verschillende gemeenschappen verschilt, en is ook van invloed geweest op hun inbedding in Nederland. De Surinaamse gemeenschap heeft zich met name in en rond de periode rondom de besprekingen over de onafhankelijkheid van Suriname, in Nederland gevestigd. Halverwege de jaren '70 kwamen groepen Surinamers van Javaanse en Hindoestaanse etnische achtergrond naar Nederland. Voor de Marokkaanse en Turkse gemeenschappen geldt dat zij zich met name vestigden in Nederland als arbeidsmigranten in de jaren '60 van de vorige eeuw (Van de Donk, Jonkers, Kronjee & Plum, 2006, p. 113). Deze gemeenschappen bestonden in eerste instantie voornamelijk uit mannen die op tijdelijke basis kwamen werken. Na verloop van tijd lieten zij echter in het kader van gezinshereniging ook hun gezinnen overkomen, om zich vervolgens definitief in Nederland te vestigen. Dit gold ook, maar in veel mindere mate, voor de Egyptische en de Pakistaanse gemeenschappen (Shadid & Van Koningsveld, 2008, p. 23). In de periode hierna (vanaf de jaren '70) vestigden zich in Nederland met name de overige gemeenschappen die wij

[41] Zie ook CBS (2014) voor een studie naar de religieuze betrokkenheid onder bevolkingsgroepen.

[42] Hazara zijn hoofdzakelijk sjiitische moslims woonachting in Afghanistan, maar onder hen bestaan ook kleinere groepen soennitische moslims.

[43] Bahai is een monotheïstische religie gesticht in Iran, waarin de boodschapper Bahaullah wordt beschouwd een boodschapper (manifestatie van God) te zijn in de lijn van onder andere Abraham, Krishna, Boeddha, Jezus en Mohammed.

hebben meegenomen in dit onderzoek, als vluchtelingen. Dit geldt in het bijzonder voor Iraniërs, Afghanen, Irakezen en Somaliërs. Vanaf de jaren '80 vestigden zich vervolgens grote groepen Ghanezen in Nederland, mede als gevolg van de politieke instabiliteit in Ghana.

Wat de gemeenschap van Nederlandse moslims betreft, valt uiteraard geen moment van vestiging te noemen. Dit zijn Nederlanders die zich op een bepaald moment in hun leven hebben bekeerd tot de islam. Als wij kijken naar de migratie geschiedenis van de Sinti en de Roma lijkt het dat hun vestiging kan worden onderscheiden in vijf fasen. Ten eerste de 'oudkomers' die zich al ruim voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland vestigden. Ten tweede, een groep Roma die zich in Nederland vestigden rond de jaren '60, als gastarbeiders, en voornamelijk afkomstig waren uit landen rond de Middellandse Zee. De Roma uit deze fase lijken zich niet noodzakelijkerwijs meer met Roma dan met de Nederlandse maatschappij te identificeren. Een derde fase in de migratie van Roma, is die gedurende de jaren '70 toen zich Roma vanuit het toenmalig communistische Oost Europa vestigden. Een vierde groep Roma kan worden aangeduid als de mensen die in de jaren '90 als vluchtelingen vanuit de Balkan vertrokken. En tenslotte Roma die zich recentelijk vestigden na de uitbreiding van de Europese Unie met de nieuwe Oost Europese lidstaten (MOE-landen) (Movisie, 2013). Wat betreft de migratiegeschiedenis van de gemeenschap van asielzoekers, doelen we in het kader van dit onderzoek met name op de instroom vanaf 2013. Hieronder bevinden zich, naast de gemeenschappen die in het voorgaande al genoemd zijn, vooral ook mensen uit Eritrea en Syrië.

3.3 Kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken

In deze paragraaf zal worden besproken wat de onderzoeksdata opleveren voor het antwoord op de vraag binnen welke gemeenschappen kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken voorkomen.

3.3.1 Kindhuwelijken

3.3.1.1 Algemeen

Uit de onderzoeksbevindingen is gebleken dat in Nederland kindhuwelijken, dat wil zeggen huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting ten minste één van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt, voorkomen. In Hoofdstuk 4 wordt een onderbouwde schatting gegeven van het aantal kindhuwelijken dat in Nederland in 2013 en 2014 werd gesloten.

Verhouding wettige kindhuwelijken en informele kindhuwelijken

In het onderzoek is gekozen voor het algemene begrip kindhuwelijken en om hierbij niet steeds te onderscheiden naar wettige en onwettige kindhuwelijken. Voor zover

het in Nederland gesloten huwelijken betreft, geldt echter dat het empirisch onderzoek zich met name heeft geconcentreerd op de informele kindhuwelijken en niet op de wettige kindhuwelijken die bij de gemeente worden gesloten. Behoudens de beperkte uitzonderingen die de Nederlandse wet tot 5 december 2015 toeliet, kan in Nederland niet beneden de leeftijd van 18 jaar wettig worden gehuwd.[44] In de landelijke enquête is wel gevraagd naar kindhuwelijken die bij de gemeente werden gesloten, maar deze huwelijken waren door geen van de respondenten waargenomen. Ook respondenten van de interviews en deelnemers aan de focusgroepsbijeenkomsten bevestigen het beeld dat kindhuwelijken niet gepaard gaan met een burgerlijk huwelijk.

In de parlementaire geschiedenis bij het wetsvoorstel tegen huwelijksdwang uit 2012 worden aantallen genoemd van kindhuwelijken die in Nederland wettig werden gesloten. Het zou gaan om rond de tien 16-jarige meisjes per jaar, rond de dertig 17-jarige meisjes per jaar en jaarlijks één à twee 17-jarige jongens. Het gaat daarbij vrijwel steeds om gevallen van zwangerschap of situaties waarin het kind al is geboren. Verzoeken om ontheffing van het leeftijdsvereiste om (andere) gewichtige redenen, werden sinds 2007 allemaal afgewezen.[45]

Hoewel de nadruk in dit onderzoek ligt op de 'informele kindhuwelijken' staat dit er niet aan in de weg dat de gehuwden in een later stadium alsnog kunnen besluiten een burgerlijk huwelijk aan te gaan.

Voor zover de kindhuwelijken buiten Nederland werden gesloten, wordt geen onderscheid gemaakt tussen wettige en onwettige kindhuwelijken. De wettigheid van het huwelijk wordt dan primair bepaald door de wetgeving en het recht van het desbetreffende buitenland. Wanneer daar de minimumhuwelijksleeftijd beneden de 18 jaar ligt, bijvoorbeeld op 15, 16 of 17 jaar, kan het huwelijk in het buitenland een wettig huwelijk zijn.

Hoewel dit voor de definitie van kindhuwelijk zoals we deze in het onderzoek hanteren, niet relevant is, blijkt dit voor de conceptie van het begrip kindhuwelijk en voor de conceptie over wettigheid of onwettigheid van het kindhuwelijk, voor mensen wel een rol te kunnen spelen. Een deelnemer uit de Somalische focusgroep rapporteerde: "*In Somalië is het niet vreemd dat meisjes van 14/15 jaar al trouwen. Het is ook cul-*

[44] Tot 5 december 2015 stond de Nederlandse wet het toe om in geval van zwangerschap beneden de leeftijd van 18 jaar te trouwen. Ook kende het IPR toen nog de mogelijkheid om de huwelijksleeftijd te beoordelen aan de hand van het recht van de nationaliteit van de huwelijkskandidaten. Door respondenten werden hiervan geen concrete voorbeelden genoemd.

[45] TK 2012-2013, 33 488, nr. 3 (Memorie van Toelichting), p. 7. De bron voor deze aantallen wordt in de MvT niet genoemd.

tuur gerelateerd. Het huwelijk is verbonden aan het krijgen van kinderen; hoe jonger de vrouw, hoe meer kinderen er kunnen worden gebaard."

3.3.1.2 Religies

Data over de religieuze achtergrond van partners van een kindhuwelijk werden verkregen uit de landelijke enquête, interviews met respondenten, en de focusgroepsbijeenkomsten voor de elf geselecteerde gemeenschappen. In de landelijke enquête is specifiek gevraagd naar de religieuze achtergrond van de huwelijkspartners en in de interviews is gevraagd naar de achtergrond van de jongeren die trouwen (voor zover deze bekend waren bij respondenten). In de antwoorden werd derhalve vaak ook de religieuze achtergrond te berde gebracht. Tijdens de focusgroepsbijeenkomsten volgde deze achtergrondinformatie uit de samenstelling van de groep en de gerapporteerde bevindingen.

Als religieuze achtergrond van minderjarige gehuwden werden genoemd de: christelijke, islamitische, hindoestaanse en boeddhistische. Kindhuwelijken lijken niet in de eerste plaats gekoppeld te zijn aan religie, maar lijken meer verband te houden met tradities of cultuur; of hebben mogelijk noch met religie, traditie of cultuur te maken. In de enquête werd voor 5 kindhuwelijken aangegeven dat er geen religie in het spel was. Niet duidelijk is of hier al dan niet een traditie op de achtergrond speelde.
Er waren respondenten die vooral kindhuwelijken onder moslims tegenkwamen. Dat hing overigens samen met de gemeenschappen waarmee deze respondenten te maken hebben, al dan niet professioneel. In de enquête domineerde de islamitische religie (ca. 70%).
Wat de christelijke religie betreft, werden hoofdzakelijk (oosters) orthodoxe-christenen en katholieken genoemd.

3.3.1.3 Gemeenschappen

Data over de gemeenschappen waar kindhuwelijken voorkomen werden verkregen uit de landelijke enquête, interviews met respondenten, de focusgroepsbijeenkomsten met de elf gemeenschappen, ondersteund met literatuur uit eerdere onderzoeken. In de landelijke enquête en interviews is specifiek gevraagd naar gemeenschappen waar kindhuwelijken voorkomen. De data die uit de enquête kwamen, bleken voor de etnische gemeenschappen echter niet betrouwbaar. Voor de Roma-gemeenschap werden daarnaast specifiek drie interviews afgenomen. De focusgroepen vertegenwoordigen elf gemeenschappen. De Ghanese gemeenschap is slechts beperkt in dit onderzoek meegenomen, namelijk middels enkele telefoongesprekken. Data uit de focusgroepsbijeenkomsten worden, gelet op de beperkingen om deze informatie (informatie over het voorkomen van kindhuwelijken) uit focusgroepsbijeenkomsten af te leiden, met grote terughoudendheid en enkel wanneer er minimaal

zes deelnemers aanwezig waren, gebruikt. Dit is anders voor de focusgroep Asiel aangezien deze werd vertegenwoordigd door professionals. Voorts is gelet op aspecten die enige indicatie over de betrouwbaarheid kunnen geven (bijvoorbeeld niet afgaan op 'van horen zeggen'; wel mogelijk: uiteenzettingen van concrete voorbeelden uit omgeving of uit eigen beroepspraktijk).

Uit de enquête, bestaande cijfers van de IND, en de bevindingen uit de focusgroep Asiel, volgt dat onder asielzoekers kindhuwelijken voorkomen (zie ook Hoofdstuk 4). Momenteel gaat het met name om Syrische jongeren, maar in mindere mate ook Afghanen, Eritreeërs, Irakezen en Iraniërs.

Er waren respondenten die kindhuwelijken onder Somaliërs tegenkwamen. Dat kindhuwelijken voorkomen binnen de Somalische gemeenschap kwam ook naar voren in de focusgroep (voor aantallen kan worden verwezen naar paragraaf 4.5) en wordt in eerder onderzoek bevestigd (FORUM, 2014, p. 23). Niet uitgesloten wordt, dat zich binnen de Marokkaanse en Turkse gemeenschap kindhuwelijken voordoen (maar dan op 16/17-jarige leeftijd). De bevindingen uit de focusgroepsbijeenkomst en de enquêtedata zouden hiervoor een indicatie kunnen zijn. Een aantal respondenten bevestigden dit. Enkele respondenten stelden echter nimmer met kindhuwelijken te maken te hebben gehad.

Wat de Roma-gemeenschap betreft, zijn de bevindingen niet eenduidig. Enkele respondenten die specifiek voor de Roma-gemeenschap werden benaderd, geven aan dat kindhuwelijken onder Roma gebruikelijk zijn, waarbij zij dit koppelen aan de waarde die wordt gehecht aan trouwen op jonge leeftijd. Ook enkele andere respondenten gaven aan met Roma kindhuwelijken in aanraking te komen. Ook de data uit de enquête verwijzen naar kindhuwelijken onder Roma. Een andere respondent met specifieke kennis van de Roma-gemeenschap ziet nauwelijks kindhuwelijken en wijst er op dat tegenwoordig in de regel boven de 18 wordt getrouwd.

Met name bij enkele bevolkingsgroepen waar vroeger sprake kon zijn van huwelijken op heel jonge leeftijd, komt een beeld naar voren dat dit tegenwoordig anders is, en de leeftijden hoger zijn komen te liggen. Opmerkelijk daarbij is dat studie en school als belangrijke oorzaak voor deze verschuiving wordt genoemd. Daarnaast zou het kunnen gaan om een generatieverschil en het verblijf in Nederland. De gemeenschappen die dit beeld, gelet op de gedane uitlatingen, laten zien zijn in het bijzonder de Surinaamse en de Roma gemeenschap en, in iets mindere mate, de Afghaanse gemeenschap (kindhuwelijken binnen de Afghaanse gemeenschap werden ook gesignaleerd in de onderzoeken van FORUM (2014) en Szepietowska et al. (2011). In relatie tot Sinti- en Roma-gemeenschappen in Nederland werd door twee respondenten uitdrukkelijk gezegd dat de huwelijksleeftijd onder Roma en Sinti, voor zowel jongens

als meisjes, de laatste tijd stijgende is.[46] Overigens werd naar dit aspect niet per se nadrukkelijk gevraagd; het kwam veelal spontaan ter sprake. Niet uit te sluiten is daarom dat dit beeld ook voor andere gemeenschappen zou ontstaan als hiernaar expliciet was gevraagd.

Enkele citaten van Surinaamse deelnemers:
Op de vraag van de voorzitter: "Hoor ik het goed dat het [kindhuwelijken] vroeger vaker voorkomt dan nu"?, luidt het antwoord onomwonden: "Ja, nu is dit echt uitzondering, en de jongste is 17 jaar." En: "Vroeger was de leeftijd dat men trouwde inderdaad lager. Het is nog steeds een probleem, maar de leeftijd is nu hoger." Of ook: "In die periode als een meisje boven de 15 was had je een probleem; dan was er iets met het meisje aan de hand; daarom wilde niemand met haar trouwen. En nu is de leeftijd verschoven."

3.3.1.4 Leeftijden

Data over de leeftijden werden verkregen uit de landelijke enquête, interviews en focusgroepsbijeenkomsten. Ook hier geldt dat data uit de focusgroepsbijeenkomsten met terughoudendheid worden gebruikt. Dit is anders voor de focusgroep Asiel aangezien deze werd vertegenwoordigd door professionals. Het *overall* beeld dat deze cijfers laat zien is dat het merendeel van de kindhuwelijken op 16/17-jarige leeftijd is gesloten en dat kindhuwelijken op een leeftijd beneden de 14/15 jaar slechts incidenteel voorkomen.

In de enquête hebben 74 respondenten antwoord gegeven op de vraag hoe oud de minderjarige gehuwden waren die men trof. De bevindingen laten het volgende zien:

Tabel 4 Leeftijd minderjarige gehuwden (enquête)

Leeftijd	Aantal
10 of 11 jaar	2
12 of 13 jaar	4
14 of 15 jaar	38
16 of 17 jaar	57

De onderzoeksbevindingen uit de interviews en focusgroepsbijeenkomsten bevestigen dit beeld. Voor het huwen op deze leeftijden worden diverse motieven en verklaringen gegeven. Deze worden beschreven in Hoofdstuk 5.

[46] Verschillende studies maken melding van deze stijging in huwelijksleeftijd onder Sinti en Roma, zie bijvoorbeeld Briels et al., 2013, p. 53.

Bij drie gemeenschappen werden jonge leeftijden genoemd: asielzoekers, Roma/Sinti en Somaliërs. Bij asielzoekers en kindhuwelijken in Somalië zou het kunnen gaan om kinderen vanaf 12/13 jaar. De meningen van de drie respondenten over de Roma/Sinti gemeenschappen liepen enigszins uiteen: één respondent was van mening dat de huwelijksleeftijd lag op 12-16 jaar; een ander sprak over een stijgende leeftijd van vroeger 13-14 jaar naar nu 16-17 jaar; de derde respondent was van mening dat de huwelijksleeftijd inmiddels ruim boven de 18 ligt. In dit verband werd het belang van onderwijs en onderwijsdeelname door alle drie respondenten erkend; hoe langer jongeren naar school (kunnen) gaan, hoe later ze zullen trouwen. In de studie van Briels et al. (2013) wordt een verband gelegd tussen het stijgen van de huwelijksleeftijd en een afnemende schooluitval onder Sinti en Roma kinderen/jongeren (p. 28). Bij Roma en Sinti wordt vooral getrouwd met leeftijdsgenoten.

Voor de overige gemeenschappen spreken respondenten over huwelijken op de leeftijd van 16 en 17 jaar en zij beschrijven voorbeelden van gevallen van huwelijken steeds op deze leeftijd. Zij bevestigen daarmee het beeld dat ook uit de enquête komt.

3.3.1.5 Geslacht

Uit de onderzoeksdata blijkt dat het aantal meisjes dat beneden de leeftijd van 18 jaar in het huwelijk treedt veel hoger ligt dan het aantal jongens beneden de 18 jaar. Niettemin is het van belang te constateren dat kindhuwelijken ook jongens betreft. Eén van de respondenten merkte hier over op: “Ik vind het gender aspect echt een groot probleem, omdat het mannen en jongens als slachtoffer vaak compleet uitsluit, ook in de beeldvorming.”

De bevindingen uit de enquête op de vraag of de respondenten te maken hebben gehad met vrouwelijke en/of mannelijke minderjarige gehuwden, laten het volgende beeld zien:

Tabel 5 Geslacht minderjarige gehuwden (enquête)

Vrouwen/mannen	Aantal
(ongeveer) Evenveel vrouwen als mannen	4
Voornamelijk vrouwen	16
Voornamelijk mannen	0
Alleen vrouwen	53
Alleen mannen	1

Dit beeld wordt door de interviews en focusgroepsbijeenkomsten bevestigd. Alleen met betrekking tot de focusgroep Asiel werd uitdrukkelijk de opmerking gemaakt dat het tot nu toe altijd om meisjes is gegaan.

3.3.1.6 Land van huwelijkssluiting

De onderzoeksdata laten zien dat het merendeel van de kindhuwelijken waarmee we in Nederland te maken krijgen, wordt gesloten in het buitenland en dus niet in Nederland zelf. Factoren die dit in de hand kunnen werken zijn bestaande (culturele) tradities en dat er in het buitenland lagere minimum huwelijksleeftijden kunnen gelden en men daar wettig op jongere leeftijd kan huwen. Zowel respondenten als deelnemers bevestigden dat het voorkomt dat kindhuwelijken worden gesloten in landen waar dit is toegestaan, en je hiermee vervolgens in Nederland te maken krijgt. In dit onderzoek hebben we echter niet onderzocht of de kindhuwelijken die in het buitenland werden gesloten ook steeds voldeden aan de aldaar geldende minimum huwelijksleeftijd. Gelet op de leeftijden die werden genoemd (zie par. 3.3.1.4) was dit mogelijk niet altijd het geval.

Op de vraag of de kindhuwelijken waarmee respondenten van de enquête ervaring hadden, plaatsvonden in het buitenland of in Nederland, waren de antwoorden als volgt:

Tabel 6 Land van huwelijkssluiting kindhuwelijken (enquête)

Land van huwelijkssluiting	Aantal
Nederland	14
Buitenland	45
Zowel Nederland als buitenland	17

Als redenen voor het trouwen in het buitenland werden genoemd: 'uithuwelijking', 'trouwen tijdens de zomervakantie', 'het trouwen met een partner uit Europa om hier te kunnen studeren', of 'omdat het hier economisch beter is'.[47] Dit is geen limitatieve opsomming; het gaat om achtergronden die deelnemers uit zichzelf naar voren brachten. Ze illustreren wel het feit dat de huwelijken buiten Nederland plaatsvonden.

Bij de voorbeelden van gearrangeerde huwelijken in het buitenland, was het in Nederland wonende meisje bij haar vertrek niet altijd van het geplande huwelijk op de hoogte. Een respondent vertelde:

[47] Voor meer redenen, zie: Sterckx et al., 2014, Deel II: Achtergronden van huwelijksmigratie. En, specifiek voor vluchtelingen: Szepietowska et al., 2011, Hoofdstuk 3, de paragrafen over drijfveren achter het huwelijksgedrag bij de verschillende gemeenschappen.

"Wij hebben veel vrouwen gehad die dan mee gingen op vakantie naar Turkije en dan verrast werden met een neef als ze 's ochtends wakker werden en al huilend de ring om kregen. Maar ja, ze was dan al wel getrouwd."

Voor vluchtelingen/asielzoekers gelden weer andere motieven (zie hierover Hoofdstuk 5).

3.3.1.7 Verhouding met onwettige religieuze huwelijken

Zoals uit paragraaf 3.3.1.1 is gebleken gaat het bij de kindhuwelijken die in Nederland tot stand komen en die niet via de burgerlijke stand tot stand komen, om informele huwelijken. Het zijn daarmee dus huwelijken die geen huwelijk in de zin van de wet opleveren. Dat betekent niet direct dat het huwelijken zijn die ook zijn te kwalificeren als 'onwettige religieuze huwelijken' volgens de definitie die wij hieraan in dit onderzoek hebben toegekend. Om als zodanig te worden aangemerkt zal het kindhuwelijk:

- Tevens een religieus huwelijk moeten zijn;
- Moeten zijn gesloten in het bijzijn van een geestelijke op de wijze en met de plechtigheden die in een bepaalde godsdienst gelden.

3.3.2 Onwettige religieuze huwelijken

3.3.2.1 Inleiding

De vraag naar onwettige religieuze huwelijken is in dit onderzoek beperkt tot huwelijken die in Nederland worden gesloten. Beoordeling van de onwettigheid van huwelijken die buiten Nederland worden gesloten vergt een onderzoek naar de rechtssystemen uit het buitenland en een kwalificatie van onwettigheid die aansluit bij deze buitenlandse rechtssystemen. De definitie van het begrip 'onwettig religieus huwelijk' is toegesneden op religieuze huwelijken die in Nederland worden gesloten.

Uit de onderzoeksdata kan worden geconcludeerd dat in Nederland onwettige religieuze huwelijken plaatsvinden. Ingewikkelder is het om preciezer te zijn over de mate waarin deze huwelijken voorkomen. Dat komt omdat we in het onderzoek zijn gestuit op een aantal factoren die de beoordeling hiervan bemoeilijken en die een impact hebben op de waardering van hetgeen deelnemers hebben gezegd. Na in de volgende paragraaf bij deze factoren te hebben stil gestaan, zal vervolgens worden bekeken welke onderzoeksdata nog wel bruikbaar zijn, en wat deze nog aan bevindingen kunnen opleveren.

3.3.2.2 Factoren die de beoordeling bemoeilijken

Er zijn ten minste vijf factoren die kunnen verklaren waarom op basis van de data die betrekking zouden moeten hebben op onwettige religieuze huwelijken, moeilijk conclusies te trekken zijn: onbekendheid met het wettelijk verbod, misverstanden over

het begrip 'onwettig', het ontbreken van zicht op het wel of niet sluiten van een burgerlijk huwelijk en op welk moment dit gebeurt, onbegrip voor het waarom van het wettelijke verbod, en tenslotte onduidelijkheden in het wettelijke verbod zelf. De factoren werden in paragraaf 2.5 reeds besproken als reacties op de in het onderzoek gehanteerde definitie van het begrip 'onwettige religieuze huwelijken'. Deze factoren verklaren waarom het zo moeilijk is om bij het bestaan van deze belemmerende factoren, de juiste waarde te hechten aan datgene wat respondenten en deelnemers rapporteren over het voorkomen van onwettige religieuze huwelijken.

3.3.2.3 Onderzoeksdata die nog bruikbaar zijn

De in de vorige sub paragraaf besproken problemen maken dat een deel van de onderzoeksdata die betrekking zou moeten hebben op onwettige religieuze huwelijken niet betrouwbaar en dus niet bruikbaar is. Onderzoeksdata die nog wel in de bevindingen kunnen worden betrokken zijn:

- Data die *direct* op de onwettige religieuze huwelijken zien en die afkomstig zijn van bronnen die niét onbekend zijn met het verbod, wél zicht hebben op feiten die de onwettigheid van het religieuze huwelijk bepalen, en die uitgaan van de juiste definitie van het begrip 'onwettig religieus huwelijk' en deze definitie ook begrijpen.[48]
- Beschrijvingen van feitelijkheden over de huwelijkssluiting waaruit de onderzoekers *indirect* kunnen afleiden of sprake is van onwettige religieuze huwelijken. Het gaat dan om beschrijvingen van de wijze waarop de religieuze huwelijken tot stand komen (Is hier een geestelijke bij? Wat is diens rol? Is sprake van godsdienstige plechtigheden?) en om de verhouding met het burgerlijk huwelijk (Is er ook een burgerlijk huwelijk gesloten? Was dit voorafgaande of na de religieuze huwelijkssluiting?).

3.3.2.4 Komen onwettige religieuze huwelijken voor?

Respondenten die zich met rechtshandhaving en met hulpverlening aan vrouwen bezighouden, geven aan vrijwel dagelijks met onwettige religieuze huwelijken in aanraking te komen en deze heel vaak tegen te komen. Een paar citaten ter illustratie: "*We komen eigenlijk met name onwettige huwelijken tegen. Als het geen onwettig huwelijk is, dan hebben we daar als […] ook verder geen bemoeienis mee."; "In een veelvoud van deze zaken komen we informele huwelijken tegen*." En een andere respondent stelde:

[48] Dit systeem is niet waterdicht, reeds omdat het wettelijk verbod zelf niet helemaal duidelijk is. Zolang niet duidelijk is in welke omstandigheden het verbod precies geldt, zullen er situaties kunnen zijn waarvoor niet duidelijk is of ze onder de toepassing van het verbod vallen.

Eigenlijk het grootste deel van zaken waar ik mee te maken heb, zijn onwettige, religieuze huwelijken, zonder burgerlijk huwelijk. (…) Omdat ik me alleen bezighoud met deze problematiek, zie ik het dagelijks en dat geeft ook niet echt een juist beeld; want de gemiddelde hulpverlener ziet dit natuurlijk eens in de zoveel tijd. (…) ik kom het gewoon dagelijks tegen. (…) Ik merk ook dat ik het lastig vind om de vraag naar aantallen te beantwoorden omdat het voor mij niets vreemds meer is, omdat ik het zoveel zie.

Deze respondenten geven ook aan dat het veelal om islamitische huwelijken gaat, maar geven daarbij ook meteen aan dat dit doelgroepen zijn waarmee zij regelmatig te maken hebben:

Het zijn eigenlijk de islamitische huwelijken die we tegenkomen. Ik kom eigenlijk nooit andere vormen van onwettige huwelijken tegen. Nu heeft dat ook te maken natuurlijk met de groepen waarin wij werken.(…) Ik heb ik eigenlijk nog nooit te maken gehad met informele hindoehuwelijken, en ook christelijke huwelijken eigenlijk niet.

En een andere respondent stelde: *"Het komt regelmatig voor. Dat is duidelijk. Want heel veel moslims doen dat voorafgaand aan een burgerlijk huwelijk omdat ze een relatie willen hebben en om hun relatie te legitimeren. Dus dat komt regelmatig voor."* Ook uit eerdere onderzoeken blijkt dat het voorkomt dat in Nederland islamitische huwelijken worden gesloten zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk (Bakker et al., 2010, pp. 556-57; Van der Leun & Leupen, 2009). Moors (2014) signaleert dat sinds 2008, imams in Nederland hiertoe minder bereid zijn (p. 100).

Verschillende respondenten geven ook aan dat na een islamitische huwelijkssluiting later vaak nog een burgerlijk huwelijk volgt. Dat kan bijvoorbeeld na zes maanden maar ook een aantal jaren later zijn.

Binnen welke gemeenschappen komen onwettige religieuze huwelijken voor?

Voor het antwoord op de vraag binnen welke gemeenschappen onwettige religieuze huwelijken voorkomen, vormen de focusgroepsbijeenkomsten een belangrijke bron. Zoals eerder gezegd bestond bij de deelnemers aan de focusgroepsbijeenkomsten nog wel eens onbekendheid met of een misverstand over de wettelijke regeling betreffende de voorgeschreven volgorde van huwelijkssluiting. In die situaties waren uitspraken over het wel of niet voorkomen van onwettige religieuze huwelijken in de desbetreffende gemeenschap, niet betrouwbaar. Deze uitspraken konden niet als bruikbare onderzoeksdata worden meegenomen. Wel kon op basis van de feitelijke beschrijvingen van de deelnemers over de wijze waarop in de desbetreffende gemeenschap huwelijken worden gesloten, worden afgeleid of het al dan niet gaat om

onwettige religieuze huwelijken. Het paradoxale was dat juist de onbekendheid met de voorgeschreven volgorde van trouwen, gecombineerd met het primaire belang dat aan religieuze huwelijken werd gehecht en de beschrijving hiervan, een indicatie konden zijn dat sprake was van onwettige religieuze huwelijken; zonder dat men dit zelf in de gaten hoefde te hebben.

Er is sprake van een onwettig religieus huwelijk in de betekenis zoals we die voor dit onderzoek hebben gebruikt, als in Nederland een huwelijk wordt gesloten dat voldoet aan de volgende drie voorwaarden (uitvoerig hierover paragraaf 2.5): Ten eerste moet het religieuze huwelijk worden gesloten zonder dat er een burgerlijk huwelijk aan is vooraf gegaan.[49] Ten tweede geldt dat er een geestelijke bij de huwelijkssluiting is, en ten derde vinden plechtigheden plaats die in de desbetreffende godsdienst gelden.

Het beeld dat uit de Afghaanse focusgroepsbijeenkomst naar voren komt is dat het niet ongebruikelijk is dat eerst het religieuze huwelijk wordt gesloten en pas daarna of helemaal niet het burgerlijk huwelijk. Voor de *nikah* is er een derde bij het huwelijk aanwezig. Dit kan een imam zijn, maar dat hoeft niet, en de rol van deze derde bij het islamitisch huwelijk is, zoals de deelnemers aangaven, klein, gelet op het groter geheel van het huwelijk: "*Hij doet slechts de nikah."* Het is dus niet duidelijk in welke mate Afghaanse islamitische huwelijken (gesloten in Nederland) aangemerkt kunnen worden als onwettig, namelijk in ieder geval niét die huwelijken waarbij geen imam aanwezig is. Als er wél een imam aanwezig is, hangt het ervan af of deze als geestelijke kan worden aangemerkt. Is dat het geval, en hij doet de *nikah*, en er is niet eerst een burgerlijk huwelijk geweest, dan kan in die gevallen een onwettig religieus huwelijk aangenomen worden.

In de Egyptische focusgroep werd gesproken over zowel het koptische als het islamitische huwelijk. Voor beide huwelijken leek het erop dat het voorkomt dat deze tot stand komen voordat er een burgerlijk huwelijk wordt gesloten. Een deelnemer over het koptische huwelijk: "W*at ik zo geleerd heb door de jaren heen, trouwen ze eerst in de kerk en gaan ze daarna naar het stadhuis.*" Het trouwen lijkt te gebeuren onder leiding van een *aboena* (priester). Het Egyptische (islamitische) '*urfi*-huwelijk lijkt zowel in een moskee als buiten de moskee gesloten te kunnen worden. Het is moeilijk om op basis van deze bevindingen conclusies te trekken, maar uitgesloten is niet dat binnen de Egyptische gemeenschap onwettige huwelijken worden gesloten.

[49] Het consulair huwelijk neemt hier een bijzondere plaats in; het kan in dit verband gelijkgesteld worden aan een burgerlijk huwelijk (althans als hete en rechtsgeldig consulair huwelijk betreft). Tegelijkertijd zal het consulair huwelijk veelal ook als religieus huwelijk kunnen worden aangemerkt als hierbij de geloofsregels zijn gevolgd.

Binnen de Iraanse focusgroep bestond een misverstand over en onbekendheid met de door de Nederlandse wet voorgeschreven volgorde van trouwen en zag men het religieuze huwelijk niet altijd echt als een huwelijk. Een enkele deelnemer gaf aan dat er eerst religieus wordt getrouwd en pas daarna voor de Nederlandse wet. Wel hadden de deelnemers het over de aanwezigheid van een *Mullah* (geestelijke). De *Mullah* zou een verklaring geven dat mensen getrouwd zijn. Deze in samenhang te betrekken bevindingen, lijken mogelijk te kunnen leiden tot het bestaan van onwettige huwelijken.

Binnen de Marokkaanse gemeenschap is van belang dat veel op het consulaat lijkt te worden getrouwd, dat er niet altijd een imam bij de huwelijkssluiting aanwezig is, en dat het een zakelijk niet religieus gebeuren kan zijn. In die gevallen is doorgaans geen sprake van onwettige huwelijken. Er was echter ook een deelnemer die aangaf de ervaring te hebben dat het onder Marokkanen wel degelijk voorkomt dat eerst religieus wordt getrouwd. Enkele anderen bevestigden dit. Ook enkele respondenten bevestigden dat dit (wel eens) zou voorkomen. Als dit religieuze huwelijk dan met een imam wordt gesloten, en de imam is als geestelijke aan te merken, dan kan worden gesproken van een onwettig huwelijk.

Binnen de focusgroep (nieuwe) Nederlandse moslims liepen de meningen van de deelnemers uiteen waar het de vraag betrof naar de volgorde van religieus en burgerlijk huwelijk. Een imam is geen vereiste bij de huwelijkssluiting; dit kan ook iemand anders zijn. Gediscussieerd werd over de vraag wanneer iemand als geestelijke is aan te merken; een imam hoeft geen geestelijke te zijn; "*Iedereen kan imam zijn.*" De rol van de imam werd niet helemaal duidelijk; gesuggereerd werd dat de imam de *wali* voor de bruid was.

Binnen de Somalische focusgroep ontstond het beeld dat veelal eerst een religieus huwelijk wordt gesloten. Daarna kan een burgerlijk huwelijk volgen, maar dat gebeurt niet altijd. Een deelnemer gaf wel aan dat de nieuwe generatie eerder naar de gemeente gaat. Een deelnemer stelde: "D*e jongeren die hier willen trouwen, willen van alles hebben en doen allebei de huwelijken: religieuze maar ook burgerlijke stand*." De onbekendheid met de wettelijke regeling leek groot. Bij de huwelijkssluiting is een derde aanwezig: dit kan een imam zijn maar dat hoeft niet. De derde controleert of de huwelijkskandidaten akkoord zijn en heeft het huwelijkscontract. Daar waar een imam de huwelijksformaliteit leidt, kan vermoedelijk van onwettige huwelijken worden gesproken.

Binnen de Surinaamse-hindoestaanse focusgroep gaven meerdere deelnemers aan dat het voorkomt dat er religieuze huwelijken worden gesloten zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk. Verschil van mening was er wel over de vraag hoe vaak het voor-

komt en hoe vaak er überhaupt ook nog een burgerlijk huwelijk wordt gesloten. Het huwelijk komt tot stand in het bijzijn van een *pandit* (priester). Wat diens rol precies is, werd niet helemaal duidelijk uit de bijeenkomst, maar men sprak over 'inzegening van het huwelijk' door de *pandit*. Deze lijkt niet altijd op de hoogte te zijn van de Nederlandse regeling. Het beeld dat uit de bijeenkomst naar voren komt is dat binnen de Surinaamse gemeenschap onwettige huwelijken lijken voor te komen.

Het beeld voor de Turkse gemeenschap is diffuser. De meeste deelnemers kenden in hun omgeving geen mensen die niet eerst een wettig huwelijk waren aangegaan. Niettemin sprak een deelnemer over onwettige huwelijken onder studenten die willen samenwonen. De aanwezigheid van een imam bij de huwelijkssluiting lijkt gebruikelijk (aldus ook Bakker et al., 2010, pp. 55-56). Deze zou een smeekbede doen, het huwelijk inzegenen en vervolgens een contract opstellen. Vanuit de focusgroep komt het geluid dat de imams van grote moskeeën geen islamitisch huwelijk sluiten als er niet al een burgerlijk huwelijk is. Dat kwam ook bij een respondent zo naar voren. Een andere respondent had het daarentegen wel over onwettige huwelijken onder Turken.

Uit de gesprekken in de focusgroepsbijeenkomsten, aangevuld met de algemene bevestigingen van respondenten uit de interviews, is af te leiden dat in Nederland informele huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk voorkomen. Daarbij kan worden opgemerkt dat dit in veel gevallen niet bewust gebeurt; men kent de Nederlandse wettelijk voorgeschreven volgorde niet altijd en het primaire huwelijk is voor betrokkenen vaak het religieuze. Moeilijker is het om te concluderen of en wanneer deze informele huwelijken kunnen worden aangemerkt als onwettige religieuze huwelijken in de zin die hieraan in het onderzoek is gegeven. Daarvoor is het noodzakelijk om duidelijkheid te hebben over het al dan niet plaatshebben van een burgerlijk huwelijk naast het religieuze huwelijk en in welke volgorde deze huwelijken worden gesloten; of er een geestelijke aanwezig is en wanneer iemand als geestelijke kan worden aangemerkt. De onderzoeksdata waren niet altijd voldoende specifiek om zicht te krijgen op de situaties waarin wel of geen geestelijke bij de huwelijkssluiting aanwezig is. Een imam is bij veel gemeenschappen immers niet verplicht en ook niet vanzelfsprekend gebruikelijk. Voorts is een aandachtspunt de vraag of en wanneer een imam kan worden aangemerkt als geestelijke.

Hoewel beoogd was om in de definitie van 'onwettig religieus huwelijk' zo dicht mogelijk aan te sluiten bij het wettelijke verbod, is niet zeker dat deze definitie één op één kan worden gelijk gesteld aan het wettelijk verbod. De wettelijke formulering was voor het onderzoek echter niet werkbaar, en kent bovendien nogal wat onduidelijkheden: wanneer is iemand aan te merken als bedienaar van de eredienst/bedien-

aar van de godsdienst; wat moet de rol zijn van deze bedienaar bij de huwelijkssluiting; wanneer spreek je van een eredienst; wanneer is sprake van plechtigheden; moeten we deze wettelijke voorwaarden wel zo letterlijk nemen? Bij het formuleren van de definitie van onwettige religieuze huwelijken voorafgaande aan het onderzoek, zijn keuzes gemaakt en parameters bepaald die soms moeilijk toepasbaar bleken op religieuze huwelijken en die maken dat voorzichtigheid is geboden bij het trekken van conclusies.

Onze conclusies zijn daarom voorzichtig. Wij menen dat daar waar de imam als geestelijke is aan te merken, hij de voor de huwelijkssluiting vereiste rol uitoefent en de formaliteiten/plechtigheden van een religie worden gevolgd, onwettige religieuze huwelijken lijken voor te komen binnen de Afghaanse, de Somalische, de Surinaamse gemeenschappen. Mogelijk ook binnen de Iraanse, Pakistaanse en de (nieuwe) Nederlandse moslims gemeenschap. Tenslotte mogelijk in mindere mate in de Marokkaanse en Turkse gemeenschap.

3.4 Waar worden de huwelijken gesloten

In deze paragraaf zullen wij bespreken waar de kindhuwelijken en religieuze huwelijken worden gesloten: In Nederland, en op wat voor soort locaties, of in het buitenland. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de data uit de focusgroepsbijeenkomsten en de interviews.

3.4.1 Locaties voor huwelijkssluiting in Nederland

Wat betreft de locaties voor huwelijkssluiting in Nederland vallen verschillende antwoorden te onderscheiden. Zo werden genoemd het gemeentehuis, een (feest)zaal, de moskee, bij een van de partners/familie thuis, op het consulaat of de ambassade en in het asielzoekerscentrum. Een deelnemer van de (nieuwe) Nederlandse moslims focusgroep stelde: *“Ik ben getrouwd op het stadhuis, en ben daarna ook daar religieus getrouwd.”*

Deelnemers gaven aan dat het niet de locatie is die het religieuze huwelijk haar waarde geeft. In principe kan dit huwelijk dus op iedere gewenste locatie plaatsvinden. In dit kader moet worden opgemerkt dat het religieuze huwelijk en het feest soms samenvielen. Op deze manier werd een echtpaar religieus in de echt verbonden, waarna men het feest hield om het huwelijk kenbaar te maken binnen de gemeenschap. Dit antwoord vonden wij in het bijzonder terug binnen de Somalische, Afghaanse, Surinaamse, Pakistaanse en (nieuw) Nederlandse moslims focusgroepen. Het samenvallen van huwelijkssluiting en het feest kon daadwerkelijk op dezelfde locatie en moment als het feest plaatsvinden, maar in sommige gevallen gaven bijvoorbeeld de Turkse en Pakistaanse deelnemers aan dat het religieuze huwelijk eer-

der diezelfde dag plaatsvond in een kleiner verband, waarna men het feest in groter verband vierde:

> *In de Turkse gemeenschap heeft de bruiloft meer gewicht; dat is het moment van trouwen. Het religieus huwelijk is kort voor de bruiloft. Er zijn drie stappen: 1) trouwen bij de gemeente, 2) religieus huwelijk en 3) de bruiloft; dit is de finale, hier is ook een feest bij.*

In enkele gevallen werd ook aangegeven dat het soms gewoon praktisch is als de imam ook naar het feest komt, om aldaar de religieuze huwelijksvoltrekking te doen plaatsvinden. Een Afghaanse deelnemer vertelde het volgende:

> *Religieus huwelijk is gewoon een onderdeel van het huwelijk. De mensen hoeven niet per se eerst een religieus huwelijk af te sluiten. Het gedeelte met de imam, is maar een klein gedeelte. Mensen komen dan tijdens het feest even samen met de imam. De imam zegt wat, er wordt gebeden en een papier wordt opgemaakt dat daarna naar de Afghaanse ambassade gaat. Het huwelijk is gewoon een geheel, en het religieuze deel is daarvan een klein onderdeel. Het eten, het feest, de gasten, de luxe auto, dat is het huwelijk. De imam komt erbij en doet alleen de nikah.*

In andere gevallen was het absoluut uitgesloten dat de imam aanwezig is op het feest, om het religieuze huwelijk te voltrekken. Dat gedeelte vindt afgeschermd van de gasten plaats. Zo vertelde een Turkse deelnemer: *"Religieuze huwelijken zijn besloten, er is maar een klein groepje (…) de imam komt niet naar het feest toe."*

Wat de gemeenschap van asielzoekers betreft is de bepaling van de locatie lastig. Als het gaat om religieuze huwelijken die gesloten worden in Nederland, waarbij een van de partners nog in het asielzoekerscentrum (AZC) verblijft, gaven enkele deelnemers van de focusgroep aan dat in dit geval de religieuze huwelijken altijd buiten het AZC plaatsvinden, want formeel zouden er in het AZC geen religieuze uitingen zijn toegestaan, met uitzondering van gebeden. Een andere deelnemer gaf echter aan in een drietal gevallen te weten van religieuze huwelijken die gesloten werden in het AZC, onder leiding van een geestelijke.

Een religieus huwelijk sluiten op een ambassade of bij het consulaat, werd in het bijzonder genoemd door deelnemers van de Marokkaanse focusgroep. Deze huwelijken kunnen vooraf zijn gegaan door een burgerlijk huwelijk, en worden vervolgens bij het consulaat of de ambassade geregistreerd. Zo beschikken de partners dan over een religieus huwelijk dat ook erkend is door het betreffende land. Binnen het kader van dit onderzoek, hebben wij ons echter met name gericht op de religieuze huwelijken die buiten de statelijke autoriteiten, dus informeel, worden gesloten.

Wat de kindhuwelijken betreft volgt uit bevindingen uit de landelijke enquête dat de respondenten die hier zicht op hebben, aangeven dat ongeveer de helft van deze huwelijken binnen eigen kring plaatsvinden en bij ongeveer de helft van de huwelijken een geestelijke aanwezig is. Kindhuwelijken die op consulaat of bij de gemeente worden gesloten, waren niet bekend. De focusgroepsbijeenkomsten laten hier geen ander beeld zien.

Tenslotte kunnen in het kader van huwelijkssluitingen in Nederland ook de huwelijken onder de Roma en Sinti worden genoemd. De huwelijkssluiting verloopt binnen deze gemeenschappen vrij informeel; de traditionele vorm is dat partners voor één nacht met elkaar van huis weglopen. Een precieze locatie is in dit geval niet aan te wijzen. Het kan hier gaan om kindhuwelijken, waarvan verschillende respondenten aangaven dat deze voorkomen onder de Roma gemeenschappen, maar anderen stelden dat de huwelijksleeftijd onder deze gemeenschappen steeds meer verschuift naar boven de 18 jaar.

3.4.2 Huwelijkssluiting in het buitenland

Bij de bespreking van de huwelijkssluiting in het buitenland, werden verschillende soorten huwelijken door verschillende gemeenschappen genoemd. Zo werd in de Marokkaanse focusgroep bijvoorbeeld het religieuze huwelijk middels de *Fatiha* genoemd, wat nog zou voorkomen in Marokkaanse dorpen. Dit huwelijk wordt gesloten in het bijzijn van een imam of het dorpshoofd. Hierbij komen de families van de partners, en de partners zelf bijeen en wordt de hand van het meisje gevraagd. Ter afsluiting wordt het Koranische vers *al-Fatiha* gelezen, waarna het meisje en de jongen bij elkaar horen met een feest als gevolg. Het plaatsvinden van religieuze huwelijken in het buitenland werd ook genoemd onder de Somalische, Turkse en Afghaanse gemeenschappen.

Voor de religieuze huwelijken in het buitenland hebben we in dit onderzoek niet doorgevraagd naar precieze locaties.

Ten aanzien van de kindhuwelijken die sinds 2014 onder asielzoekers zijn gesignaleerd, werd aangegeven dat deze huwelijken doorgaans worden gesloten in het land van herkomst, in een vluchtelingenkamp, of op reis onderweg hetgeen dan betekent dat het huwelijk ook kan worden gesloten in een ander land dan het land van herkomst.

3.5 Hoe worden de huwelijken gesloten

In deze paragraaf gaan wij in op de wijze waarop religieuze huwelijken worden gesloten, en welke rituelen en plechtigheden hierbij een rol spelen. Nadruk wordt hierbij gelegd op wat er nu feitelijk plaatsvindt tijdens de religieuze huwelijksvoltrekking.

Het doel is om een beeld te krijgen van de wijze waarop religieuze huwelijken bij religieuze gemeenschappen in Nederland plaatsvinden. Bovendien kijken we in deze paragraaf ook naar de rol van de geestelijke bedienaar die al dan niet bij een religieus huwelijk aanwezig dient te zijn. Hierbij concentreren wij ons op de bespreking van het koptisch-orthodoxe huwelijk, het islamitische huwelijk en het hindoe-huwelijk. Dit zijn de religieuze huwelijken die uit de data naar voren zijn gekomen. Ondanks dat het niet als een religieus huwelijk beschouwd hoeft te worden, bespreken bij in deze paragraaf ook de totstandkoming van het Sinti- en Roma-huwelijk.

Voorfase

Zoals in Hoofdstuk 2 ook al aan bod kwam, is het precieze moment van de huwelijksvoltrekking niet altijd vast te leggen. Vaak is het een proces, dat aanvangt bij de kennismaking en resulteert in een huwelijk. In sommige gevallen kan er ook sprake zijn van uithuwelijking of beloofd zijn op jonge leeftijd. Voor deelnemers bleek het onderscheid tussen een verloving en een religieus huwelijk niet altijd even duidelijk. Zo stelde een deelneemster uit de Pakistaanse focusgroep:

> *Het is ook een geruststelling voor ouders als hun kind al jong is verloofd. Ouders hoeven dan niet te vrezen dat het meisje met een jongen van een andere cultuur gaat. (…) Verlovingen komen veel voor onder de 18 jaar. (…) Je bent gekoppeld maar verder niets. (…) Verloving is een kennismaking, er is geen vastlegging van iets, geen imam erbij. (…) Verloving geeft ook ouders de tijd om te wennen aan de nieuwe schoondochter/zoon.*

In deze uitleg leek de verloving sterk gericht op de kennismaking tussen de beide partners, maar ook tussen de schoonfamilies. Daar deze vorm van verloven door deelnemers werd uitgelegd als een ‘koppeling’, lijkt het waarschijnlijk een vorm van ‘verkering’ te zijn die niet vreemd is onder minderjarigen. In andere gevallen echter, werd de verloving wel degelijk ingekaderd in een religieus huwelijk: *Het komt voor dat meisjes (…) worden gekoppeld of verloofd aan een jongen om ze veilig te stellen. (…) De verloving, religieus huwelijk, kan dan op 17-jarige leeftijd zijn en de bruiloft op 18-jarige leeftijd.*

Het lijkt er op dat deze ‘voorfase’ van het huwelijk, die in sommige gevallen een verloving werd genoemd, toch de vorm is gegeven van een religieus huwelijk. Hierbij werd in het bijzonder waarde gehecht aan het bekendmaken van de ‘verloving’ tussen de partners, zodat zij publiekelijk in elkaars gezelschap konden zijn.

3.5.1 Koptisch huwelijk

Volgens de deelnemers aan de Egyptische focusgroep is het koptisch-orthodoxen niet toegestaan een buitenechtelijke relatie te onderhouden. Als een paar elkaar heeft

ontmoet en de relatie wil voortzetten, zal er daarom al snel worden overgegaan tot een religieus huwelijk. Daarna kan het echtpaar samenwonen en burgerlijk trouwen. Het huwelijk vindt plaats in een kerk, in het bijzijn van genodigden en een *aboena* (priester) die het huwelijk sluit. De religieuze huwelijken worden over het algemeen op woensdagen en op vrijdagen gesloten in de kerk.

3.5.2 Islamitisch huwelijk

Het sluiten van het huwelijk onder moslims, bevat rituelen en symbolen die niet alleen religieus gedefinieerd zijn, maar ook sterk beïnvloed zijn door cultuur en tradities. Onder islamitische deelnemers in de verschillende focusgroepsbijeenkomsten bestond, zoals eerder ook al besproken, geen overeenstemming met betrekking tot het samenvallen van het religieuze huwelijk en de huwelijksviering. Soms viel dit samen, op één dag en op één locatie, en in andere gevallen werden deze twee onderdelen van de huwelijkssluiting verspreid over verschillende dagen en bovendien op verschillende locaties gehouden. Verder kreeg de invulling van de rituelen vorm langs de lijnen van traditie en cultuur. Voor de Nederlandse moslim die met een moslim van een andere etnische achtergrond in het huwelijk treedt, worden voornamelijk de gebruiken van laatstgenoemde gevolgd: *"Gemengde stellen volgen de tradities van de (islamitische) schoonfamilie. Dit is een reden om bepaalde rituelen wel of niet uit te voeren."*

Met betrekking tot de overige rituelen werden door deelnemers genoemd: vraag en antwoord, aanwezigheid van getuigen en het regelen van de bruidsgave. Bovendien werd er vanuit de islamitische deelnemers veel waarde gehecht aan het kenbaar maken van het huwelijk tussen twee personen door middel van bijvoorbeeld een huwelijksfeest te geven. Deelnemers gaven hierbij aan dat er een duidelijk onderscheid is tussen de verschillende stappen die ondernomen worden tijdens de huwelijkssluiting. Het sluiten van het huwelijk lijkt hiermee niet gebonden te zijn aan één moment, maar lijkt meer een proces te zijn, dat bestaat uit formele (juridische), religieuze en sociale onderdelen. Waarbij aan de laatste zeer zeker ook veel waarde wordt gehecht. Een gegeven dat wij ook bij Moors (2014) terugvinden, wanneer zij spreekt over wat een huwelijk nu eigenlijk is en op welk moment het gesloten is. De vastlegging van het huwelijk ligt volgens Moors niet vast, en zij stelt dat het arrangeren en sluiten van een huwelijk gezien kan worden als een proces "dat de hele periode van een eerste contact tot het consumeren van het huwelijk bestrijkt" (p. 8).

Het huwelijk wordt in sommige gevallen vastgelegd in een huwelijkscontract. Deelnemers aan de focusgroepen gaven aan dat dit soms wel, en soms niet gebeurt. In het laatste geval was het alleen een mondelinge overeenkomst. In de literatuur worden deze verschillen ook toegekend aan de verschillende stromingen binnen de islam

(Dessing, 2001, pp. 85-86). Zo stelde een respondent, sprekende over de totstandkoming van religieuze huwelijken binnen de Turkse gemeenschap:

> *Ik heb wel eens meegemaakt dat het op papier wordt gesteld. Want volgens de regels van de islam is het wel aangeraden. Het is een contract en het is aangeraden om het ook op schrift te stellen, maar dat gebeurt niet altijd. Soms zijn het ook mondelinge afspraken.*

Het huwelijkscontract werd door in ieder geval de Afghaanse, Pakistaanse, Egyptische, Somalische, Marokkaanse en Turkse deelnemers genoemd. Een Afghaanse deelnemer noemde het huwelijkscontract als onderdeel van de huwelijkssluiting: *"Mensen komen dan tijdens het feest even bij elkaar met de imam. De imam zegt wat, er wordt gebeden en een papier wordt opgemaakt, wat daarna naar de ambassade gaat."*

Datzelfde gold ook voor de Pakistaanse bijeenkomst. Zo stelde een van de deelnemers: "Er wordt een contract opgesteld en er wordt een bruidsschat opgetekend. De imam tekent het contract op en de partners moeten dan ondertekenen, en dat krijg je mee als bruidspaar."

Onder de Egyptische deelnemers werd met name van een urfi-contract gesproken: "In Nederland wordt gebruik gemaakt van urfi-contracten. (…) Urfi is alleen een papier schrijven in de moskee."

Andere deelnemers, waaronder de (nieuwe) Nederlandse moslims, gaven aan dat het juist niet op schrift gesteld diende te worden: *"Het religieus huwelijk is een verloving, er vindt een ceremonie plaats en er wordt ook niet (op)getekend."*

De imam als geestelijke

Wanneer in de literatuur wordt gesproken over de voorwaarden van een islamitisch huwelijk, worden veelal de volgende hoofdzaken genoemd: de uitwisseling van aanbod en aanvaarding, hetzij door de aanstaande echtgenoten of door hun vertegenwoordigers (*wali*), in één en dezelfde zitting, in de aanwezigheid van twee getuigen (Dessing, 1999, pp. 60-61). De imam wordt hier niet genoemd als een van de voorwaarden voor de geldigheid van het huwelijk. Hierover bestaat onder moslims geen overeenstemming. Dat werd ook duidelijk tijdens de focusgroepsbijeenkomsten.

Onder de deelnemers bestond veel verschil van mening over de noodzakelijke aanwezigheid van de imam bij de sluiting van het religieuze huwelijk. Waarschijnlijk is dit ook afhankelijk van de stroming en rechtsgeleerde school die men volgt (Dessing, 2001, p. 85). Onder de deelnemers vond vaak een discussie plaats over wat een imam is. Traditioneel gezien is de imam alleen voorganger van het gebed, maar mensen

hechten uiteraard veel waarde aan de positie van de imam en stellen zijn aanwezigheid bij het sluiten van het huwelijk op prijs. Een veel gehoorde opvatting was echter dat het geen imam moet zijn, het kan ook iemand zijn die kennis heeft van de rituelen of een goede vriend, kennis, of oom. Een deelnemer van de Pakistaanse focusgroep, gaf aan dat ook de echtgenoot van haar zus, haar religieuze huwelijk zou kunnen sluiten, zolang hij op de hoogte is van de islamitische rituelen. In de Somalische bijeenkomst werd gesteld dat het soms het 'clanhoofd' is die het huwelijk sluit. Tijdens de focusgroep van de (nieuwe) Nederlandse moslims, werd de imam als religieuze bedienaar in de zin van de Nederlandse wet geproblematiseerd:

> *Binnen de islam heb je een wali nodig voor het sluiten van een huwelijk, maar is een wali een geestelijke? (…) Een imam kan als wali [huwelijksvoogd] optreden, maar je hebt geen imam nodig voor het sluiten van een huwelijk. De wali kan het huwelijk ook sluiten als hij geen imam is.*

De term religieuze bedienaar zoals deze in de wetgeving wordt bedoeld (zie Hoofdstuk 2), lijkt in het geval van de imam niet altijd hetzelfde in te houden. Dit werd ook in de focusgroepen opgemerkt en daaraan werd de vraag toegevoegd of de persoon die een religieus huwelijk sluit, wanneer hij geen geestelijke is, ook strafbaar zou zijn. Zo stelde een deelnemer uit de Marokkaanse focusgroepsbijeenkomst dat een imam helemaal geen rol speelt in het sluiten van een 'wettig' huwelijk. Hierbij moet worden opgemerkt dat deze deelnemer, net als vele anderen, de term wettig gebruikt in relatie tot het recht van het land van herkomst en niet in de Nederlandse context: *"Eerst is er een formeel gedeelte, en dan het informele (feest). De imam komt niet voor in het plaatje, de ambtenaar is gemachtigd. Dat is wettig."*

Volgens de deelnemers van de Turkse focusgroepen leek de imam bij huwelijken onder Turkse moslims wel een belangrijke rol in te nemen. Opvallend hierbij was dat werd gezegd dat ook in het land van herkomst, de imam strafbaar is wanneer hij een huwelijk sluit dat niet vooraf is gegaan door een burgerlijk huwelijk. Deelnemers spraken daardoor de verwachting uit dat Turkse imams in Nederland niet zo snel zouden overgaan tot het sluiten van een onwettig religieus huwelijk. Volgens deelnemers is de sluiting van een religieus huwelijk verder erg overzichtelijk:

> *Er wordt een afspraak met een imam gemaakt. Dan moeten er nog twee getuigen worden gevonden. Dit kan een vriend of kennis zijn. Na gebedstijd nodigt de imam je uit. De imam doet de smeekbede, hij geeft een zegening van God en hij geeft adviezen voor een goede omgang tussen de partners. Er wordt een huwelijkscontract opgesteld en de vrouw en man mogen nog aanvullende eisen stellen. De vrouw krijgt een huwelijksgeschenk (mehr) en tenslotte vraagt de imam of partijen akkoord gaan.*

Volgens een deelnemer van de Turkse focusgroep zou er geen verschil bestaan in huwelijkssluiting tussen Turkse soennieten en Turkse Koerden. Zij zouden dezelfde tradities en gewoonten ten aanzien van het huwelijk hebben. Zij geeft aan dat ook Turks-Koerdische moslims in Nederland naar Turkse moskeeën gaan voor huwelijken en begrafenissen. Bij de alevieten zou dit wel anders zijn; daar is geen imam die een huwelijk inzegent maar een dede.

Onder sjiitische moslims werd gesteld dat het ook een imam is die het religieus huwelijk sluit. Zo stelde een Iraakse deelnemer: *"De imam heeft gestudeerd aan de universiteit; er zijn ook een aantal hooggeleerden. Er zijn ongeveer drie universiteiten waar les wordt gegeven. Zo weet je waar de imam heeft gestudeerd en zo kun je achterhalen welke ideologie hij heeft."* Maar wat een imam nu precies is en wie er mag optreden als imam bleef vaak onduidelijk; in tegenstelling tot wat wordt gezegd in het voorgaande citaat.

3.5.2.1 Tijdelijke religieuze huwelijken

Een specifieke vorm van religieuze huwelijken die in dit verband nog genoemd kan worden, zijn de tijdelijke islamitische huwelijke zoals die voorkomen binnen de sjiitische gemeenschappen in Nederland. Sjiieten komen onder andere voor onder de Iraakse, Iraanse, Afghaanse en Pakistaanse gemeenschappen in Nederland. Onder de deelnemers van de Iraanse focusgroep, kwam dit tijdelijke huwelijk aan bod en werd aangegeven dat dit niet zozeer om een huwelijk, maar om een verloving gaat: *"Het is een huwelijk voor een bepaalde tijd. Vanwege traditioneel religieuze redenen willen mensen dan een huwelijk, wat niet echt een huwelijk is, maar meer een verloving."*

Het sluiten van deze huwelijken voor bepaalde tijd, verloopt erg informeel. Partners spreken naar elkaar toe een bepaalde formule uit, waarbij de vrouw mag aangeven voor hoelang zij het huwelijk wil aangaan (Moors, 2014, p. 18). Zoals de eerder geciteerde deelnemer van de focusgroep ook al aangaf, lijkt het idee achter het tijdelijke huwelijk een kennismakingsperiode te zijn, waarbinnen de relatie gelegitimeerd kan worden. Wanneer de relatie dan inderdaad langer duurt, zou het tijdelijke huwelijk omgezet kunnen worden naar een permanent huwelijk.

3.5.3 Hindoe-huwelijk

Het religieuze huwelijk onder Surinaamse hindoes werd gepresenteerd als de belangrijkste van de vier fasen die plaatsvinden in het leven van een mens: *"Het hindoeleven bestaat uit vier fasen, het huwelijk is het belangrijkste."*

Hoe de huwelijkssluiting vorm krijgt heeft volgens deelnemers zowel te maken met de heilige geschriften en gebruiken, als met de traditie en cultuur van de familie of van de streek waaruit men komt. Over het algemeen werd gesteld dat de huwelijks-

viering plaatsvindt verspreid over meerdere dagen, meestal drie. Hierbij gaven de deelnemers aan dat de religieuze ceremonie groots gevierd wordt, en waarbij veel handelingen moeten worden verricht die van te voren voorbereid dienen te worden (ook Vestdijk-van der Hoeven, 1991, pp. 229-230). Centraal in deze handelingen stond het gunstig stellen van de kosmische krachten onder leiding van een *pandit*.

> *Bij elke belangrijke gebeurtenis in het leven vindt er een feest plaats. Er vinden veel stappen plaats die een symbolische betekenis hebben. Het geven van offers om de kosmische krachten gunstig te stellen, en het gebeurt in fasen. Het is de symboliek die eigenlijk een centrale plaats inneemt binnen het hindoestaanse huwelijk. De kern is dat ouders afscheid nemen van de jongen of het meisje, en de symboliek die plaatsvindt, is dat de ouders zeggen tegen de kinderen: wij hebben het voorbereidend werk gedaan, en het is aan jullie om er iets moois op te planten.*

De *pandit* als geestelijke

Het religieuze huwelijk wordt bij Surinaamse hindoes ingezegend door een *pandit*. Onder begeleiding van de *pandit* worden er verschillende mantra's opgezegd, en wordt de huwelijkssluiting omgeven door symboliek. Deelnemers gaven aan niet altijd op de hoogte te zijn van het plaatsvinden van een burgerlijk huwelijk voorafgaande aan het religieuze huwelijk. Niet alle *pandits* vragen daar naar, omdat zij er slechts zijn om het huwelijk in te zegenen. Verschillende aanwezige pandits gaven aan dat zij over het algemeen niet op de hoogte zijn hoe mensen hun huwelijkszaken juridisch en financieel verder regelen.

3.5.4 Roma- en Sinti-huwelijk

Huwelijken binnen deze groepen worden door respondenten als niet-religieus aangeduid; er wordt bijvoorbeeld geen geestelijke bij de huwelijkssluiting betrokken en er komen geen religieuze rituelen of symbolen aan het huwelijk te pas. Ook vindt het huwelijk niet plaats op een speciaal daarvoor ingerichte locatie. Het huwelijk zoals omschreven door respondenten, was veel meer een zakelijke overeenkomst tussen twee families ten aanzien van de huwelijkspartners. Respondenten meenden dat een Roma of Sinti huwelijk in de regel niet wordt geregistreerd (in de Nederlandse context: er wordt geen burgerlijk huwelijk gesloten); zij worden gesloten volgens de regels van de traditie waartoe de familie van de huwelijkspartners behoren.[50] Het huwelijk vindt plaats binnen families die met elkaar afspraken maken met betrekking tot onder andere de bruidsprijs en de woonplaats van het stel. [51] Het meisje verhuist

[50] Zie bijvoorbeeld ook: http://romafacts.uni-graz.at/index.php/culture/introduction/roma-culture-an-introduction, 15 november 2015 geraadpleegd.

[51] http://romafacts.uni-graz.at/index.php/culture/introduction/roma-culture-an-introduction, 15 november 2015 geraadpleegd.

naar haar schoonfamilie om aldaar te wonen samen met haar echtgenoot. Volgens een van de respondenten betekent dit tegenwoordig meestal dat een bruid diensten in de huishouding van haar schoonmoeder zal moeten verlenen. Deze plicht tot 'dienstverlening' eindigt wanneer er een kind op komst is. Wanneer er een kind op komst is, betrekt het echtpaar meestal een zelfstandige woning. Volgens respondenten wordt het Roma-huwelijk zelden gevolgd door een burgerlijk huwelijk. Omdat buitenechtelijke relaties volgens respondenten niet zijn toegestaan bij Roma, wordt een stel traditioneel als getrouwd gezien, wanneer zij één nacht samen zijn weggebleven. Bij de nieuwere groepen (Roma) is het 'weglopen' echter minder gebruikelijk, aldus één respondent.

3.6 Verhouding met burgerlijk huwelijk

Bij het sluiten van een huwelijk in Nederland, heeft de Nederlandse wetgever een vereiste volgorde opgesteld, namelijk: eerst een burgerlijk huwelijk en daarna (indien gewenst) een religieus huwelijk. In het kader van dit onderzoek echter, kwam op verschillende momenten naar voren dat betrokkenen, wanneer zij deze volgorde (zouden) aanhouden, zich niet altijd gehuwd voelden, al waren zij dat juridisch gezien wel. Naleving van de voorgeschreven volgorde van huwelijkssluiting vonden wij met name terug bij uitspraken van Marokkaanse en Turkse deelnemers. Onder de overige gemeenschappen leek het veel minder gebruikelijk of vanzelfsprekend om deze volgorde aan te houden. Dit was het geval, zo bleek, bij in ieder geval de Somalische, Afghaanse en Egyptische focusgroepsbijeenkomsten. Dit gegeven hangt waarschijnlijk samen met een viertal redenen. Ten eerste, de waarde die men toekent aan een religieus huwelijk boven een burgerlijk huwelijk. Ten tweede, het religieuze huwelijk als een religieuze verplichting. Ten derde, de achtergrond van het sluiten van een religieus huwelijk, en tenslotte werd als reden voor het sluiten van een religieus huwelijk vóór het burgerlijk huwelijk nog de snelheid aangegeven. Hieronder gaan wij in op deze vier punten.

De waarde die toegekend wordt aan het religieuze huwelijk is niet hetzelfde als voor het burgerlijke huwelijk (zie ook paragraaf 5.2). Uit de onderzoeksdata kwam naar voren dat, ook wanneer men de door de wetgever voorgeschreven volgorde voor huwelijkssluiting in acht nam, betrokkenen zich toch nog niet getrouwd voelden met alleen een burgerlijk huwelijk. Het burgerlijk huwelijk moest worden opgevolgd door een religieuze variant. Aan het burgerlijk huwelijk *an sich* wordt door betrokkenen veel minder waarde toegekend (of alleen praktische/juridische waarde).

In andere gevallen echter, werd het religieuze huwelijk als het enige echte moment van huwelijksvoltrekking beschouwd. Een burgerlijk huwelijk hieraan voorafgaande werd als 'onwettig' in religieuze zin beschouwd. Zo stelde een van de Somalische

deelnemers: "*Zonder religieus huwelijk is er geen huwelijk! Daarom doen wij eerst het religieuze huwelijk en daarna pas het huwelijk bij de burgerlijke stand. Anders mag je bij de burgerlijke stand niet eens naast elkaar zitten als partners."*

Ook onder de koptische, hindoe en andere islamitische deelnemers vonden wij een soortgelijke uitleg bij de door de wetgever vastgestelde volgorde van huwelijkssluiting in relatie tot de waarde die het religieuze huwelijk had voor de betrokkenen zelf. Zo stelde een Egyptische deelnemer: *"Ze mogen van de kerk niet samenwonen totdat ze zijn getrouwd, dus dan gaan ze eerst trouwen in de kerk en daarna naar het stadhuis."* Een Surinaamse deelnemer vertelde: *"Een religieus iemand wil zo'n belangrijke stap in het leven [het huwelijk] ingezegend hebben door traditie; kosmische krachten zijn voor hun veel belangrijker dan een stukje papier tekenen."*

In de uitleg van de waarde van het religieuze huwelijk in relatie tot het burgerlijke huwelijk kwam tijdens dit onderzoek meermalen naar voren dat een religieus huwelijk een vereiste is vanuit de religie ter legitimering of ter inzegening van de relatie tussen twee mensen (zie ook paragraaf 5.2). Een andere manier van legitimering, behalve het huwelijk, is er niet. Hierdoor zorgde ook de term 'onwettig' in onze definitie van een onwettig huwelijk, vaak voor onduidelijkheid. Want wat onwettig is volgens de wet, bleek wettig volgens de religie. En andersom, wat juridisch wettig is, werd religieus gezien als onwettig beschouwd. De door de onderzoekers gebruikte definities van een huwelijk waren niet noodzakelijkwijs van dezelfde inhoud als voor deelnemers (zie hiervoor meer in Hoofdstuk 2). Zo vertelde een Iraanse deelnemer: *"Mensen weten helemaal niet dat ze onwettig trouwen, ze gaan er gewoon vanuit dat ze zich religieus aan elkaar binden."*

Door de eigen religieuze waarde die men toekent aan een religieus huwelijk, rees bijna als vanzelfsprekend de vraag waarom de Nederlandse wetgever dit heeft verboden. Immers, juridisch gezien had het ook voor de deelnemers niet per se een meerwaarde om een religieus huwelijk te sluiten. De meerwaarde van dit huwelijk lag nu juist in de eigen overtuiging van partners, dat deze vorm van huwelijkssluiting een gelegitimeerde relatie vormgeeft. Een Marokkaanse deelnemer vroeg: *"Waarom moeten dit soort huwelijken verboden zijn? Niemand kijkt naar het doel van de mensen die dit huwelijk sluiten en naar het doel van het huwelijk".* En: *"Er is niks mis met een religieus huwelijk alleen onze wet zegt dat je eerst een burgerlijk huwelijk moet sluiten"* (respondent).

Tenslotte onderscheidden wij in deze overwegingen met betrekking tot de relatie tussen het religieuze huwelijk en het burgerlijk huwelijk nog de notie van snelheid. Omdat het religieuze huwelijk niet omgeven is met juridische formaliteiten, zoals het overleggen van documenten en het aandragen van getuigen tijdens de ondertrouw,

werd ook gesteld dat een religieus huwelijk in sommige gevallen heel snel kan worden gesloten. Dit gold in het bijzonder voor islamitische en koptische huwelijken. Zodra partners elkaar ontmoet hebben en hun relatie willen voortzetten, wordt vaak door een van beiden aangedrongen op het sluiten van een religieus huwelijk. Waarschijnlijk omdat de relatie anders, religieus gezien, als onwettig wordt beschouwd maar ook vanwege een bepaalde druk vanuit de gemeenschap: *"Mensen trouwen heel snel, vaak binnen een paar weken. Ze worden verliefd en willen zo snel mogelijk verder met hun relatie"* ((nieuwe) Nederlandse moslims).

Of het religieuze huwelijk vervolgens gevolgd werd door een burgerlijk huwelijk, bleef voor veel deelnemers een onduidelijke kwestie. Deelnemers hadden daar immers niet altijd zicht op. Bovendien was het op het huwelijksfeest ook niet duidelijk (en vroeg daar ook niemand naar) of het bruidspaar al een burgerlijk huwelijk had afgesloten:

> *Het is de gang van zaken om na het trouwfeest, het religieuze huwelijk, de administratieve afhandeling te doen, en dat is dan de gemeente. De meesten die ik ken doen dit zo. Ik kan hier geen zekerheid over geven, want zoiets vraag je niet aan elkaar [i.e. of partners ook naar de burgerlijke stand zijn geweest] (Iraakse deelnemer).*

Een ander opvallend gegeven dat op verschillende momenten tijdens dit onderzoek naar voren kwam, was dat mensen soms heel graag een burgerlijk huwelijk willen sluiten, maar dat dat niet mogelijk is. Bijvoorbeeld door het ontbreken van de juiste documenten. Dit was in het bijzonder het geval voor mensen die als vluchteling naar Nederland zijn gekomen en daardoor niet altijd beschikken over een gelegaliseerd geboortebewijs (zie ook paragraaf 5.2; Moors, 2014). Zo vertelde een Somalische deelnemer:

> *De burgerlijke stand maakt het ons moeilijk om een huwelijk te sluiten, want voor veel vluchtelingen zijn de papieren [officiële documenten] niet in orde. Bij de burgerlijke stand moet je een geboorteakte hebben en veel documenten voorleggen en daardoor sluiten de mensen die hier willen trouwen alleen een religieus huwelijk.*

Wanneer er nu precies een huwelijk is gesloten lijkt dus sterk afhankelijk te zijn van verschillende onder andere hierboven genoemde overwegingen. Hierbij valt overigens ook nog de viering van het huwelijk te noemen. De bruiloft en het feest werden genoemd door onder andere de Egyptische, Pakistaanse, Turkse, Marokkaanse en Afghaanse deelnemers als het moment van echte huwelijkssluiting. Hierna ging het paar pas samenwonen. Die viering vond plaats ná het religieuze huwelijk, en kon daardoor als het sluitstuk van de huwelijkssluiting worden beschouwd.

3.7 Conclusie

Wat de kindhuwelijken betreft lijken deze niet in de eerste plaats gekoppeld te zijn aan religie, maar meer verband te houden met tradities of cultuur, maar zelfs dat is niet zeker. Kindhuwelijken worden gesignaleerd onder asielzoekers (met name Syrische asielzoekers). Verder lijken kindhuwelijken een enkele keer voor te komen binnen de Somalische gemeenschap. Data over het al dan niet voorkomen van kindhuwelijken onder Roma en Sinti liepen uiteen; er is een tendens dat binnen deze gemeenschappen de huwelijksleeftijden tegenwoordig hoger liggen. Voor zover binnen andere gemeenschappen kindhuwelijken voorkomen, lijkt dit te gebeuren wanneer de jongeren 16 of 17 jaar oud zijn, en zij hier zelf voor (kunnen) kiezen. Bij de kindhuwelijken is vaker het meisje beneden de leeftijd van 18 jaar dan de jongen. Het grootste deel van de kindhuwelijken wordt buiten Nederland gesloten. Voor een deel kan dit worden verklaard door de gehuwde minderjarige asielzoekers die meestal voor de binnenkomst in Nederland in het buitenland zijn gehuwd.

Het komt voor dat in Nederland informele religieuze huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk worden gesloten. Daarbij wordt niet altijd bewust de wet overtreden. Moeilijker is het om te concluderen of en wanneer deze informele huwelijken kunnen worden aangemerkt als onwettige religieuze huwelijken. Dat houdt verband met de misverstanden die het begrip ‘onwettig religieus huwelijk’ oproept en met de onduidelijkheden die over deze (aan de Nederlandse wet ontleende) definitie nog bestaan. Onwettige religieuze huwelijken lijken binnen verschillende gemeenschappen voor te komen.

Uit de analyse van de data blijkt dat religieuze huwelijken onder de specifiek onderzochte gemeenschappen plaatsvinden en vormkrijgen langs de richtlijnen van de religie, maar ook traditie en cultuur spelen hierin een belangrijke rol. Zo werden onder de hindoe-deelnemers met name de vele verschillende symbolische handelingen genoemd die verricht dienen te worden, tijdens een meerdaags groots feest, onder begeleiding van de *pandit*. Welke ceremonieën werden uitgevoerd hing ook samen met de stroming die men volgde binnen het hindoeïsme en de cultuur en traditie die men volgde.

Een zelfde beeld werd waargenomen onder de andere deelnemers wanneer zij spraken over het islamitische huwelijk. Het huwelijkscontract werd zowel mondeling als schriftelijk als mogelijkheid genoemd, waarin de belangrijkste afspraken kunnen worden vastgelegd. Als belangrijkste onderdelen van het islamitische huwelijk werden genoemd de instemming van partijen, de aanwezigheid van getuigen en van iemand die het huwelijk sluit. Dit kon een imam zijn, maar dat was geen vereiste. Het blijft hierbij de vraag in hoeverre degene die het islamitische huwelijk sluit, als zodanig ook

als een religieuze bedienaar kan worden aangemerkt wanneer het niet gaat om een geestelijke. In dit hoofdstuk kwam aan bod dat het onder respondenten onduidelijk bleek wat een imam nu precies is en dat diens rol bij de huwelijksvoltrekking niet altijd eenduidig is.

Religieuze huwelijken vinden zowel in Nederland als in het buitenland plaats. Met betrekking tot de huwelijksvoltrekking in Nederland werden verschillende typen locaties genoemd, waarbij werd benadrukt dat het niet de locatie is die het huwelijk haar religieuze karakter geeft. Met uitzondering van de koptische huwelijken; deze werden in de kerk gesloten. Het bleef onduidelijk of deze religieuze huwelijken vervolgens ook gevolgd werden door een burgerlijk huwelijk. Deelnemers hadden daar niet altijd zicht op en vroegen bovendien op het huwelijksfeest ook niet expliciet naar het plaatsvinden van een burgerlijk huwelijk.

De onderzoeksdata leveren een wisselend beeld op wat betreft de bekendheid met de door de Nederlandse wetgever voorgeschreven volgorde van huwelijkssluiting. Binnen sommigen van de onderzochte gemeenschappen was deze volgorde bekend, bijvoorbeeld onder de Marokkaanse en Turkse deelnemers. Bij andere gemeenschappen echter, leek men er slecht van op de hoogte, bijvoorbeeld de Afghaanse en Somalische deelnemers. Vooral de juridische regelgeving met betrekking tot de strafbaarheidstelling van de geestelijke bedienaar in het geval van een onwettig religieus huwelijk was bij deelnemers onbekend.

De gesignaleerde onwetendheid is in die zin verrassend omdat deze uit onderzoeken niet eerder zo duidelijk naar voren was gekomen. Van der Leun & Leupen (2009) constateren dat binnen discussies op internetfora in veel gevallen helder wordt dat men zich bewust is van de voorgeschreven volgorde tussen burgerlijk en religieus huwelijk (p. 39). In de concluderende opsomming van lacunes in beschikbare kennis, ontbreekt de vermelding van een lacune aan kennis omtrent deze voorgeschreven volgorde en de strafbaarheid van overtreding van dit verbod door een geestelijke (p. 44).

Een belangrijk inzicht dat in verband hiermee naar voren werd gebracht, onder andere door de Afghaanse en Somalische deelnemers, was het gegeven dat men soms wél een burgerlijk huwelijk zou willen sluiten, maar dat dat niet mogelijk is door het ontbreken van, bijvoorbeeld, een gelegaliseerd geboortebewijs. Hier zullen wellicht meer mensen die als vluchteling naar Nederland toe zijn gekomen, mee te maken gaan krijgen.

Er is geen eenduidig antwoord te geven met betrekking tot wanneer er precies sprake is van een huwelijkssluiting. De religieuze plechtigheden, de aanwezigheid van een geestelijke bedienaar, het feest en het samenwonen lijken in dit verband alle onder-

deel te zijn van het proces van de huwelijksvoltrekking. Centraal staat dat de viering het sluitstuk is van de huwelijkssluiting, en dat het echtpaar daarna kan samenwonen.

Hoofdstuk 4 Omvangschatting kindhuwelijken in Nederland

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op het geschatte aantal kindhuwelijken in Nederland in de jaren 2013-2014. Op basis van de schattingen, afkomstig van verschillende onderzoeksmethoden, ontwikkelen we een beredeneerde schatting (*educated guess*). Allereerst zullen we de aanpak van de *educated guess* uiteenzetten. Daarna kijken we naar cijfers die uit de registraties naar voren komen, gevolgd door de schattingen van de bevraagde professionals. Deze schattingen vormen de uiteindelijke basis voor de landelijke omvangschatting. In dit hoofdstuk wordt alleen een schatting van de omvang gegeven van het aantal kindhuwelijken in Nederland. Een schatting van het aantal onwettige religieuze huwelijken in Nederland bleek niet mogelijk aangezien het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' door de deelnemers van de focusgroepen veelal anders werd geïnterpreteerd (zie ook Hoofdstuk 2). Mogelijk berusten de gegeven schattingen daarom op een andere interpretatie van de door ons gehanteerde definitie. In paragraaf 4.7 gaan we hier nader op in.

4.2 De aanpak van de *educated guess*

Omdat wij vermoeden dat kindhuwelijken zich voornamelijk in het informele circuit afspelen, ontbreekt een landelijk beeld en zijn hier ook geen 'kant en klare' cijfers van. Om toch zicht te krijgen op een mogelijke geschatte omvang van kindhuwelijken in Nederland maken we een beredeneerde schatting, oftewel een *educated guess*. Om tot een omvangschatting te komen, maken we gebruik van meerdere onderzoeksmethoden die deze schatting ondersteunen. Dit heet triangulatie en is een manier om informatie op geldigheid te toetsen door deze met minstens twee andere bronnen te vergelijken. Een dergelijke opbouw van methodieken zien we terug in eerdere onderzoeken waarin een *educated guess* wordt gegeven van een lastig te duiden onderwerp, zoals huwelijksdwang en verborgen vrouwen (Mirbach, Schaak & Triebl, 2011; Drost et al., 2015; Smits van Waesberghe, 2014).

Voor de *educated guess* voor kindhuwelijken hebben we van vijf verschillende bronnen onderzoeksdata onttrokken, namelijk:

- Registraties afkomstig van de Immigratie en Naturalisatie Dienst (IND);
- Landelijke enquête onder professionals/sleutelfiguren die werken met jeugdigen en/of vluchtelingen (n = 265);
- Interviews met twaalf professionals;
- Elf focusgroepen met de geselecteerde gemeenschappen;

- Een expertgroep bestaande uit mensen uit wetenschap en praktijk die gevraagd zijn te reflecteren op het geschatte aantal kindhuwelijken.

We zullen allereerst de registraties van de IND bekijken. De IND registreert naar alle waarschijnlijkheid niet alle kindhuwelijken en het werkelijke aantal ligt hoger. Daarom spreken we van een 'minimale ondergrens'. Vervolgens hebben we in een landelijke enquête professionals die mogelijk te maken hebben met kindhuwelijken gevraagd aan te geven hoe vaak zij in 2013-2014 met kindhuwelijken te maken hebben gehad. Dit aantal geldt als de geschatte minimale omvangschatting en vormt de basis voor een landelijke omvangschatting. Daarna kijken we naar de schattingen die gedaan zijn tijdens de focusgroepen en de interviews. Wij zullen bekijken of deze schattingen overeenkomen met de schattingen uit de enquête, of dat er verschillen te zien zijn. Tot slot is de *educated guess* voorgelegd aan experts om de betrouwbaarheid te vergroten en te valideren.

Criteria betrouwbaarheid *educated guess*

Voor de *educated guess* betrekken we alleen die schattingen die we als redelijk betrouwbaar kwalificeren. Als criteria hanteren we daarvoor:

- De schattingen van de professionals zijn gegeven met een bepaalde zekerheid. Zo werd de vraag gesteld of respondenten het 'zeker weten' of 'vermoeden' dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken;
- We hebben naar de schattingen van de professionals gevraagd na hen de gehanteerde definitie van kindhuwelijken te hebben voorgelegd. Deze definitie luidt: *Kindhuwelijken zijn huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting ten minste een van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt*;
- De schattingen zijn gebaseerd op hun eigen professionele ervaring en niet op 'van horen zeggen';
- De schattingen zijn gevraagd over de jaren 2013 en 2014. Deze specifieke tijdsduiding geeft professionals meer duidelijkheid om de schatting af te bakenen.

4.3 Een minimale ondergrens: bestaande registraties van kindhuwelijken

Om zicht te krijgen op het aantal kindhuwelijken hebben we allereerst gekeken naar registraties van de IND. Hoewel in het IND-systeem kindbruiden niet apart worden geregistreerd, kan er op basis van de registratiegegevens wel een indicatie worden geven van het aantal kindbruiden over de periode 2013-2014. In totaal zijn er 29 (mogelijke) kindbruiden in 2013-2014 gerigistreerd bij de IND. Dit aantal kan gezien worden als minimale ondergrens van het aantal kindhuwelijken in Nederland.

Van deze 29 kindbruiden zijn er 9 als mogelijk nareizende kindbruiden aangemerkt. Verreweg de meeste kindbruiden zijn in 2014 naar Nederland gekomen (n=27). In bijna alle gevallen (n=26) gaat het om kindbruiden afkomstig uit Syrië, waarvan de meesten 17 jaar zijn.

4.4 Omvangschattingen van de professionals bevraagd in de enquête

In een landelijke enquête hebben we professionals die werken met jeugdigen en professionals werkzaam in de vluchtelingenopvang (COA) gevraagd of en hoe vaak zij in de periode 2013-2014 te maken hebben gehad met jongeren die een kindhuwelijk zijn aangegaan (zie Hoofdstuk 1). Van de 265 professionals die de enquête hebben ingevuld hebben in totaal 257 professionals de vraag beantwoord of zij al dan niet te maken hebben gehad met kindhuwelijken.[52]

De analyse van de omvangschatting is in vijf achtereenvolgende stappen uitgevoerd:

1. Allereerst is het databestand klaar gemaakt voor analyse. We hebben de belangrijke uitkomstvariabelen uit het bestand gehaald (kindhuwelijken). Van deze uitkomstvariabele hebben we gegevens gebruikt over of professionals wel of niet te maken hebben met kindhuwelijken. We hebben het bestand vervolgens klaar gemaakt voor analyse met Stata 13.1 (Stata Corp, 2013) om vast te stellen of en hoe vaak de professionals te maken hebben gehad met kindhuwelijken.

2. Daarna hebben we de waarschijnlijkheid vastgesteld van het te maken hebben met kindhuwelijken volgens de professionals. Daarbij hebben we onderscheid gemaakt tussen: 'ik weet zeker dat ik er mee te maken heb gehad', 'ik vermoed dat ik er mee te maken heb gehad', 'nee, ik denk niet dat ik er mee te maken heb gehad' en 'nee, ik weet zeker dat ik er niet mee te maken heb gehad'. Om deze zekerheid vast te stellen hebben we gebruik gemaakt van OpenBUGS (Cowles, 2013; Lunn et al., 2013; Gelman et al., 2013; Kruschke, 2010). Met dit programma kan het percentage met bepaalde zekerheid worden vastgesteld (waarschijnlijkheid dat het voorkomt kan hier bv. met 95% zekerheid worden vastgesteld).[53]

3. Vervolgens hebben we de groep professionals (n=102) die zegt dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken (zeker weten of vermoeden) nader geanalyseerd. Deze regressieanalyses hebben we uitgevoerd met Stata 13.1 (StataCorp,

[52] Voor de enquête hebben we gezocht naar een representatieve steekproef onder gemeenten, maar deze wijkt uiteindelijk toch iets af van de landelijke verdeling. Dit komt onder andere door de responsverhogende maatregelen die zijn genomen (zie paragraaf 1.6).

[53] OpenBUGS is een statistisch programma dat met Bayesiaanse technieken deze percentages vaststelt. Het werkt met priors (wat weten we van te voren over deze cijfers), dan worden de data geanalyseerd (*likelihood*) en het uiteindelijke percentage (posterior) geschat.

2013). Wij hebben op basis van literatuur en vergelijkbaar onderzoek ervoor gekozen om tevens bepaalde voorspellers (inwonertal, functie van de professional, geslacht en werken bij vluchtelingenopvang) mee te nemen in de analyse (Smits van Waesberghe, 2014). Het is immers interessant om te kijken of en welke factoren van invloed kunnen zijn op het vaker te maken te hebben met kindhuwelijken. Het variabele inwonertal hebben we op basis van landelijke cijfers samengesteld (klein: tot 50.000 inwoners; middelgroot: 50.000-99.999; groot: meer dan 100.000). Vervolgens hebben we gekeken of en wat de invloed van het inwonertal is, van het inwonertal én functie en van het inwonertal, functie én geslacht. Daarnaast hebben we ook gekeken naar de invloed van het al dan niet werken binnen de vluchtelingenopvang.

4. Als vierde stap hebben we gekeken naar het aantal keren dat de professionals te maken hebben gehad met kindhuwelijken en onderscheid gemaakt tussen de groep van professionals die werken binnen de vluchtelingenopvang en de professionals werkzaam bij andere organisaties.

5. Tot slot hebben we het aantal keren dat de professionals te maken hebben gehad met kindhuwelijken geëxtrapoleerd naar een landelijk beeld.

Wij zullen de resultaten van bovenstaande beschreven stappen per stap beschrijven, te beginnen bij de eerste resultaten van stap 2.

Stap 2: Hoeveel professionals hebben te maken met kindhuwelijken?

Figuur 1 Overzicht aantal professionals die te maken hebben met kindhuwelijken

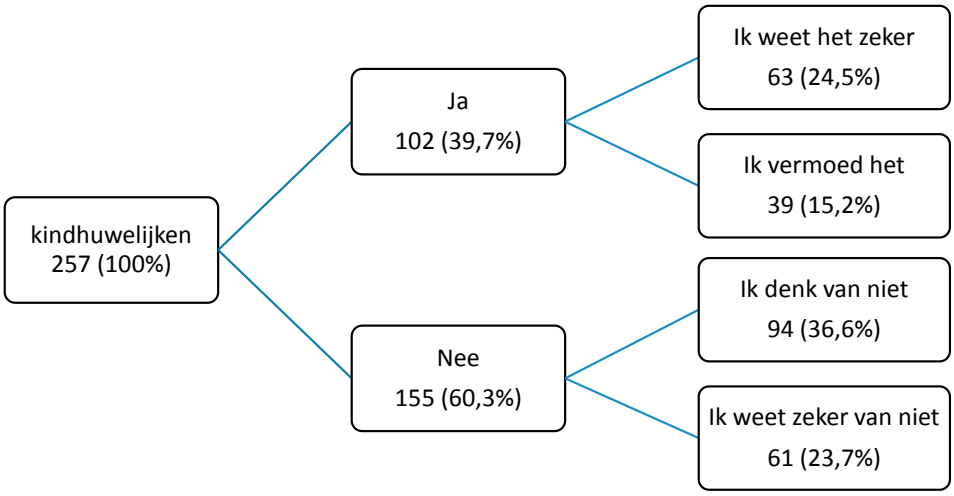

Van de 257 professionals geeft een ruime meerderheid (60,3%) aan niet te maken hebben gehad met kindhuwelijken. 39,7%, oftewel 102 professionals geven aan dat zij wel te maken hebben gehad met kindhuwelijken. 24,5% zegt dit zeker te weten en 15,2% vermoedelijk. 63 van de 257 professionals weet zeker dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken. Met dit aantal is een Bayesiaans model gedraaid. Het programma heeft 10.000 *random samples* gedraaid om de waarschijnlijkheid te kunnen bepalen. Gemiddeld weet 24,5% van de professionals zeker dat kindhuwelijken voorkomt. Met 95% zekerheid kunnen we vaststellen dat tussen de 19,68-30,26% van de professionals zeker weet dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken.

Vervolgens hebben wij gekeken naar de groep van de professionals die zeker weet of vermoedt dat kindhuwelijken voorkomen. Ook voor deze, wat grotere, groep hebben we een analyse gedraaid met Bayesiaanse technieken. Nu gaan we er vanuit dat 102 van 257 geïnterviewde professionals zeker weet of vermoedt dat kindhuwelijken voorkomen. Gemiddeld zegt nu 39,7% van de professionals zeker te weten of te vermoeden dat kindhuwelijken voorkomen. Het programma heeft 10.000 *random samples* gedraaid. Met 95% zekerheid kunnen we vaststellen dat tussen de 33,92-46,0% van de professionals het zeker weet of vermoedt dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken.

Stap 3. Nadere analyse van de groep

Bij de derde stap hebben we gekeken naar de invloed van het inwonertal op het te maken hebben met kindhuwelijken bij professionals. Daarna hebben we gekeken of de functie van professionals nog invloed heeft en vervolgens of het geslacht van in-

vloed is.[54] Tot slot hebben we gekeken naar de invloed dat iemand werkt in de vluchtelingenopvang. Deze analyse hebben we in vier stappen (model 1-4) uitgevoerd, met steeds een predictor eraan toegevoegd. De resultaten staan weergegeven in Tabel 7.

Tabel 7 Logistische regressie kindhuwelijken en inwonertal, functie, geslacht en werkzaam in vluchtelingenopvang

Te maken hebben met kindhuwelijken	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Startwaarde van het regressiemodel	1.15 (0.63/2.09)	1.37 (0.64/2.93)	1.38 (0.55/3.44)	0.23 (0.07/0.75)
Inwonertal	0.79 (0.57/0.99)[55]	0.75 (0.57/0.99)[50]	0.75 (0.57/0.99)[50]	1.22 (0.86/1.73)
Functie		0.96 (0.86/1.07)	0.96 (0.85/1.07)	0.94 (0.82/1.06)
Geslacht			0.99 (0.48/2.02)	1.38 (0.60/3.16)
Vluchtelingenopvang				12.85[50] (5.88/28.1)
Loglikelihood	-170.65311	-170.37475	-170.37439	-144.5204

We stellen vast dat het inwonertal significante invloed heeft op de uitkomstmaat 'te maken hebben met kindhuwelijken' (zie Model 1). Professionals werkzaam in kleinere gemeenten geven daarbij aan relatief vaker te maken te hebben met deze problematiek dan professionals die werkzaam zijn in middelgrote of grote gemeenten. Wanneer het inwonertal toeneemt (van klein naar middelgroot en van middelgroot naar groot) hebben professionals steeds 21% minder te maken met kindhuwelijken. Een oorzaak hiervoor kan zijn dat de meeste asielzoekerscentra (AZC's) gevestigd zijn in de kleinere gemeenten en een relatief grote groep professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang de enquête heeft ingevuld (zie ook stap 4). Wanneer we vervolgens in Model 2 de functie van de professional als voorspeller toevoegen, kunnen we hiervoor geen significantie vaststellen. De functie maakt dus niet uit voor het te maken hebben met kindhuwelijken. In Model 3 hebben we naast inwonertal en functie ook geslacht toegevoegd. Mannen en vrouwen scoren vergelijkbaar, alleen het inwonertal blijft hier van invloed. Wanneer we in het laatste model, Model 4, het al of niet werken in de vluchtelingenopvang toevoegen, zien we een erg grote invloed uitgaan van deze voorspeller. Het is overduidelijk dat professionals die in de vluchtelingenopvang werken veel hoger scoren (OR:12.85(5.88/28.1)), dit is aanzienlijk hoger dan mensen die niet in de opvang werken. De invloed van andere indicatoren (ook inwonertal) is er niet. Professionals werkzaam in de vluchtelingenopvang zeggen veel va-

[54] In de enquête werden de volgende keuzeopties voor functies vermeld: manager, medewerker, zorgcoördinator, vertrouwenspersoon, school maatschappelijk werker, jeugdarts, casemanager, anders.
[55] P<0.05

ker te maken te hebben met kindhuwelijken dan professionals werkzaam bij andere organisaties, bijvoorbeeld bij Veilig Thuis of binnen de jeugdgezondheidszorg.

Stap 4 Hoe vaak hebben de bevraagde professionals te maken met kindhuwelijken?
We hebben de professionals, die zeker weten of vermoeden met kindhuwelijken te maken te hebben gehad, vervolgens gevraagd een schatting te geven van hoe vaak dit in de periode 1 januari 2013 tot en met 31 december 2014 (2 jaar tijd) is voorgekomen. Een ruime meerderheid van deze professionals (n=68) geeft aan dat ze er 1-2 keer mee te maken hebben gehad. 21 van de professionals heeft 3-5 keer te maken gehad met kindhuwelijken. Drie professionals geven aan meer dan 15 keer te maken te hebben gehad met kindhuwelijken in de periode 2013-2014 (zie Tabel 7 en Figuur 2).[56]

Om de omvang van het totaal aantal keren dat de bevraagde professionals te maken hebben gehad met kindhuwelijken vast te stellen, hebben we het aantal professionals vermenigvuldigd met het door hen aangegeven aantal keren dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken. Daarbij hebben we steeds het minimale cijfer gehanteerd dat professionals noemen, bijvoorbeeld 3 als ze aangegeven 3-5 keer (conservatieve schatting). In totaal hebben de professionals in de periode 2013-2014 minimaal 211 keer te maken gehad met kindhuwelijken. Omdat we voor deze omvangschatting uitgaan van het minimale aantal keer, spreken we van een minimale omvangschatting van 211 kindhuwelijken over een tweejarige periode op basis van de resultaten van een beperkte groep professionals. Daarbij moeten we tevens de kanttekening plaatsen dat er bij deze schatting mogelijk sprake kan zijn van dubbeltellingen. Professionals kunnen immers bij hun schatting dezelfde jongeren voor ogen hebben gehad die een kindhuwelijk zijn aangegaan. Daarnaast kan het zo zijn dat de professionals die de enquête hebben ingevuld vaker te maken hebben met kindhuwelijken dan andere professionals die niet de enquête hebben ingevuld waardoor er sprake kan zijn van een 'overschatting'. Door op een conservatieve manier te schatten, en uit te gaan van de laagste schatting, hebben we getracht dit (deels) te ondervangen.

[56] Van de 102 professionals hebben 97 professionals de vraag ingevuld waarbij gevraagd werd een schatting te geven.

Tabel 8 Aantal keren te maken gehad met kindhuwelijken naar aantal professionals en een minimale omvangschatting

Geschat aantal keer te maken gehad met kindhuwelijken in de periode 2013-2014	Aantal professionals	%	Minimale omvangschatting kindhuwelijken op basis van resultaten professionals
0	168	63,4	0
1-2	68	25,7	68
3-5	21	7,9	63
6-10	4	1,5	24
11-15	1	0,4	11
>15	3	1,1	45
Totaal	265	100	211

Figuur 2 Aantal keren te maken gehad met kindhuwelijken naar aantal professionals

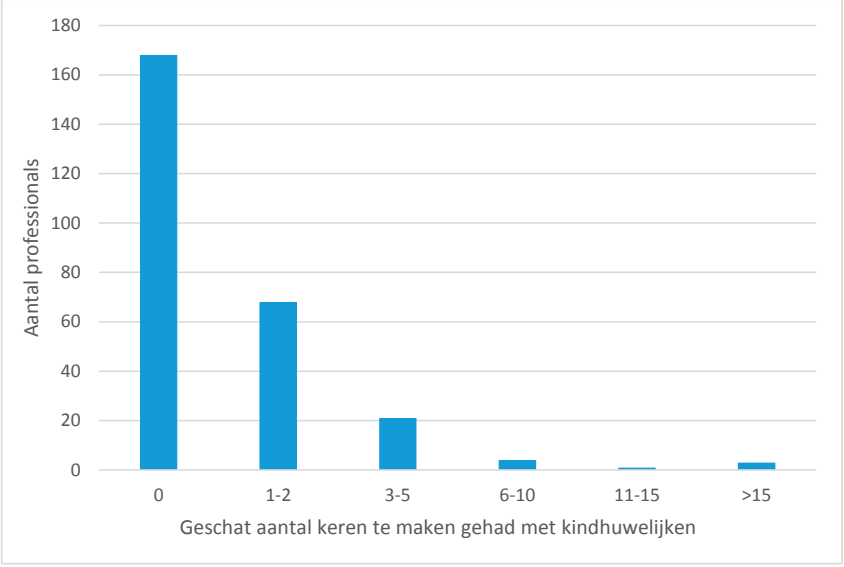

Invloed vluchtelingenopvang

Zoals uit Tabel 7, model 4 naar voren komt, geven professionals werkzaam bij de vluchtelingenopvang significant vaker aan dat zij in 2013-2014 te maken hebben gehad met kindhuwelijken dan de andere bevraagde professionals. Gezien deze significantie hebben we de groep professionals werkzaam bij de vluchtelingenopvang (COA-professional) nader geanalyseerd en vergeleken met de professionals werkzaam bij andere organisaties, zoals binnen de jeugdgezondheidszorg, GGD of Veilig Thuis (zie Tabel 9). In totaal hebben 62 professionals werkzaam bij 31 opvanglocaties de enquê-

te ingevuld. 24,2% van deze professionals geeft aan niet te maken te hebben gehad met kindhuwelijken in de periode 2013-2014. Onder de professionals werkzaam bij andere organisaties is dat 3x zo hoog (75,3%). Tabel 9 laat tevens zien dat het te maken hebben met kindhuwelijken onder de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang voor de andere categorieën hoger is. In totaal hebben de bevraagde professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang 122 keer te maken gehad met kindhuwelijken onder vluchtelingen en professionals werkzaam bij andere organisaties geven aan 89 keer te maken te hebben gehad met kindhuwelijken in de periode 2013-2014.

Tabel 9 Aantal keren te maken gehad met kindhuwelijken naar aantal professionals en een minimale omvangschatting met uitsplitsing professionals werkzaam binnen vluchtelingenopvang en andere professionals

Aantal keer te maken gehad met kindhuwelijken in de periode 2013 -2014	Aantal geschat door professionals werkzaam bij vluchtelingen-opvang (COA)	%	Minimale omvang kindhuwelijken op basis van resultaten COA professionals	Aantal geschat door andere professionals (niet werkzaam bij vluchtelingen-opvang)	%	Minimale omvang kindhuwelijken op basis van resultaten professionals
0	15	24,2	0	153	75,3	0
1-2	30	48,4	30	38	18,8	38
3-5	11	17,7	33	10	5,0	30
6-10	3	4,8	18	1	1	6
11-15	1	1,6	11	0	0	
>15	2	3,2	30	1	1	15
Totaal	62	100	122	203	100	89

Figuur 3 Percentage professionals uitgesplitst naar COA en andere professionals die te maken gehad met kindhuwelijken

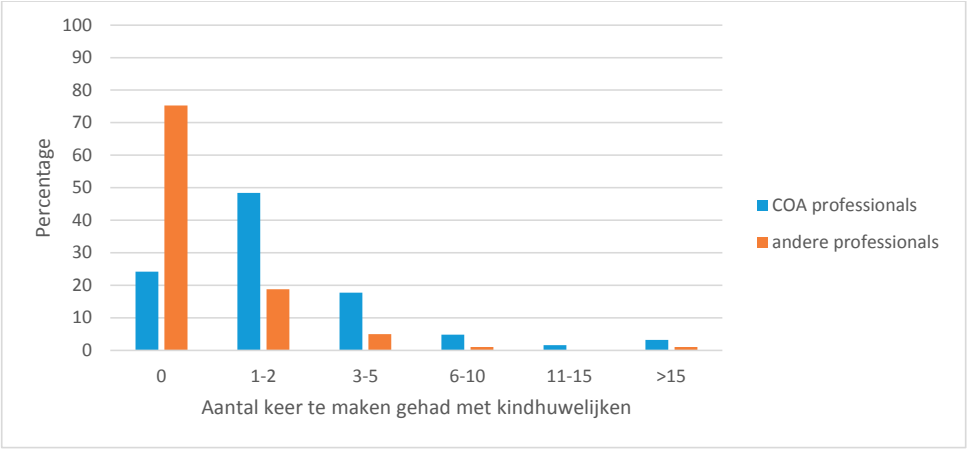

Stap 5. Omvangschatting kindhuwelijken: landelijk beeld

Op basis van de gegeven schattingen van de bevraagde professionals zijn we tot een minimale omvangschatting van het aantal kindhuwelijken in Nederland gekomen, namelijk 211. Dit aantal is echter gebaseerd op een beperkt aantal professionals dat de enquête heeft ingevuld en geeft dus geen landelijk beeld. Om tot een landelijke omvangschatting van het aantal kindhuwelijken in Nederland te komen, kunnen de schattingen van de bevraagde professionals worden geëxtrapoleerd. We hebben ervoor gekozen om alleen de schattingen te extrapoleren van de professionals die niet werkzaam zijn binnen de vluchtelingenopvang. Voor de schattingen gedaan door professionals uit de vluchtelingenopvang hanteren we een andere berekening. Bij extrapoleren van de schattingen gaan we namelijk uit van de gemeente-indeling naar grootte. Deze manier van extrapoleren is reeds in een onderzoek naar huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap toegepast (Smits van Waesberghe, 2014). In een beperkt aantal kleine gemeenten zijn opvanglocaties voor vluchtelingen gevestigd, de zogenaamde AZC's. De omvangschattingen gedaan door de bevraagde professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang liggen in deze kleine gemeenten door de invloed van de AZC's hoger dan in de andere gemeenten. In de vorige paragraaf is immers vastgesteld dat professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang significant vaker te maken hebben met kindhuwelijken dan professionals werkzaam bij andere organisaties zoals binnen de jeugdgezondheidszorg of Veilig Thuis. Door het grote aantal kleine gemeenten (n=317) heeft het extrapoleren van de schattingen onder invloed van de AZC' s een overschatting tot gevolg. De landelijke omvangschatting van het aantal keer dat professionals met kindhuwelijken te maken hebben bestaat daarom uit twee delen: een landelijke schatting van de omvang op basis van de schattingen gedaan door professionals werkzaam buiten de vluchtelin-

genopvang en een schatting op basis van professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang.

Komen tot een landelijke omvangschatting

Het extrapoleren van de schattingen hebben we als volgt gedaan. In stap 3 zijn we te weten gekomen in welke gemeente elke professional werkzaam is en onder welke gemeentecategorie de gemeente valt (groot, middel of klein). We hebben vervolgens per gemeentecategorie gekeken hoe vaak in totaal de professionals met kindhuwelijken te maken hebben gehad. Dit aantal hebben we gedeeld door het aantal gemeenten dat voorkomt in het databestand vallend binnen deze categorie. Er ontstaat op deze manier een gemiddeld geschat aantal kindhuwelijken dat voorkomt per gemeente.[57] Vervolgens vermenigvuldigen we dit gemiddelde aantal met het totale aantal gemeenten in heel Nederland vallend binnen deze categorie. Bijvoorbeeld: in de grote gemeenten (>100.000 inwoners) hebben de professionals 82,5 keer te maken gehad met kindhuwelijken. Deze professionals zijn werkzaam in 21 verschillende gemeenten. Gemiddeld komt het aantal kindhuwelijken per gemeente uit op 4. Als we vervolgens dit aantal extrapoleren dan komen we uit op (4 x 31) 124 kindhuwelijken.

Tabel 10 Omvangschatting 2013-2014

Aantal gemeenten in databestand	Gemeentegrootte/ inwoners	Aantal gemeenten	Gemiddeld aantal keer mee te maken in gemeente	Omvangschatting over 2013-2014
21	0 tot 50.000	317	0.6	190
19	50.000 tot 100.000	45	0.5	23
18	>100.000	31	4	124
Totaal 58				
Totale landelijke omvangschatting over 2013-2014				337[58]
Totale landelijke omvangschatting gemiddeld per jaar				169

Als we uiteindelijk kijken naar de extrapolatie van de schattingen van professionals (niet werkzaam binnen de vluchtelingenopvang), dan komen we uit op een totale landelijke schatting van 337 keer dat professionals te maken hebben gehad met kind-

[57] Voor deze schatting gaan we er gemakshalve vanuit dat het aantal kindhuwelijken gelijk verdeeld is over de gemeenten. In werkelijkheid hoeft dit niet zo te zijn. Maar op basis van deze data is dit de best mogelijke manier om inzicht te krijgen in een landelijk beeld.

[58] We kunnen hierbij een ondergrens stellen van 238 en een bovengrens van 441 kindhuwelijken. Deze schattingen zijn gebaseerd op de minimale en maximale omvangschattingen gedaan door de professionals.

huwelijken in de periode 2013-2014 (dit aantal is exclusief de groep vluchtelingen). Per jaar is de totale landelijke schatting van het aantal kindhuwelijken 169.

Bij deze omvangschatting moeten echter nog de schattingen van de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang worden toegevoegd, waardoor ook de kindhuwelijken onder de vluchtelingen die verblijven in de AZC's worden meegenomen. Op basis van de minimale omvangschatting gebaseerd op 62 professionals werkzaam binnen 31 verschillende vluchtelingenopvanglocaties komen er in ieder geval 122 kindhuwelijken bij (zie stap 4). Om van deze minimale omvangschatting te komen tot een landelijk beeld zouden we op basis van deze schatting kunnen stellen dat een AZC gemiddeld 4 keer in de periode 2013-2014 te maken heeft gehad met een kindhuwelijk. We delen dan de minimale schatting van 122 door het aantal locaties waar de professionals werkzaam zijn. Als we dit aantal vervolgens vermenigvuldigen met het totaal aantal opvanglocaties dat in 2013-2014 in gebruik was (n=40)[59] komen we op een totaal van 160 kindhuwelijken over een periode van 2 jaar binnen de vluchtelingenopvang, dat komt uit op 80 per jaar. Op basis van deze omvangschattingen komt naar voren dat het fenomeen van kindhuwelijken het grootst is binnen de vluchtelingenopvang in vergelijking met de rest van Nederland.

Wat zeggen de cijfers?

Een schatting geven van een fenomeen dat zich vooral in de informele sfeer of het buitenland afspeelt is precair. Toch hebben we op basis van de bevindingen uit de enquête een voorzichtige aanzet voor de landelijke omvangschatting gedaan van het aantal kindhuwelijken over de periode 2013-2014 waar professionals mee te maken hebben. We hebben hierbij onderscheid gemaakt tussen de kindhuwelijken die professionals tegenkomen in de opvanglocaties en het aantal kindhuwelijken waar professionals mee te maken hebben in de rest van Nederland. Als we deze aantallen bij elkaar optellen dan komen we uit op een geschat aantal van 497 kindhuwelijken waar professionals landelijk mee te maken hebben gehad in de periode 2013-2014. Over 1 jaar genomen komen we uit op een geschat aantal van 249 kindhuwelijken (zie ook Tabel 11). Deze uiteindelijke omvangschattingen kunnen geenszins met zekerheid worden vastgesteld. Er spelen hierbij een aantal factoren een rol die in ogenschouw moeten worden genomen. Reeds is de mogelijkheid op dubbeltellingen en kans op 'overschattingen' aangestipt. Anderzijds zullen er ook kindhuwelijken zijn geweest die

[59] Om een indicatie van het aantal opvanglocaties in de periode 2013-2014 te geven wordt door COA geadviseerd om te kijken naar de totale bezetting en deze vervolgens te delen door het aantal plekken voor een opvanglocatie (minimaal n=500). De bezetting op 1 januari 2013 is 14.515 en op 1 januari 2015 is deze 24.836 (COA jaarverslag 2013; 2014). Gemiddelde bezetting over 2 jaar is 19.675. 19675 / 500 = 39,3. Afgerond zijn er in de periode 2013-2014 40 opvanglocaties.

niet bij professionals in beeld zijn, en die in de enquête dan ook niet naar voren zijn gekomen.

Tabel 11 Totale landelijke omvangschatting 2013-2014

	Omvangschatting over 2013-2014
Professionals	337
Coa-Professionals	160
Totale landelijke omvangschatting over 2013-2014	497
Landelijke Omvangschatting gemiddeld per jaar	**249**

De schattingen betreffen de periode 2013-2014 en geven geen indicatie voor het aantal kindhuwelijken in 2015. In de volgende paragraaf zullen we ingaan op de schattingen die naar voren zijn gekomen uit de interviews met professionals en de focusgroepen en deze naast de bevindingen uit de enquête leggen waarbij we onder andere kijken of de schattingen overeen komen.

4.5 Omvangschattingen van de geïnterviewde professionals en de focusgroepen

Er hebben twaalf interviews plaatsgevonden met respondenten (zie Hoofdstuk 1 en bijlage 1). Een van de vragen was om aan te geven hoe vaak zij met kindhuwelijken te maken hebben gehad in de jaren 2013-2014. Dit bleek voor de meeste respondenten lastig om exact aan te geven. De meeste respondenten gaven aan hier geen antwoord op te durven/kunnen geven omdat zij niet steeds zelf direct met kindhuwelijken te maken hebben. Dit wil echter niet zeggen dat zij hiermee stellen dat kindhuwelijken niet voorkomen in Nederland. Een enkele respondent gaf aan dat het om 'minimale' aantallen ging (1-10) en dat zij dit baseren op verhalen van 'horen zeggen'. Een respondent, werkzaam binnen de vrouwenopvang, geeft aan dat zij ongeveer 20 keer in de periode 2013-2014 te maken heeft gehad met meisjes die een kindhuwelijk zijn aangegaan.

Een van de onderwerpen die tijdens de elf focusgroepen aan de orde is gekomen is de 'omvangschatting'. We hebben elk van de aanwezigen gevraagd om een schatting te geven van het aantal keer dat zij in de jaren 2013-2014 in aanraking zijn gekomen met kindhuwelijken waarbij tenminste één persoon uit de desbetreffende gemeenschap betrokken was. Het gaat dus om schattingen van het aantal kindhuwelijken per gemeenschap. Dit aantal moesten de deelnemers, zonder overleg met anderen, op een papiertje schrijven. Vervolgens werden de schattingen verzameld en met de deelnemers besproken, waarbij werd gevraagd het cijfer toe te lichten met voorbeelden.

De deelnemers gaven aan het erg lastig te vinden om een cijfer op te schrijven. Bij de meeste focusgroepen, met uitzondering van de focusgroep Asiel en de Somalische gemeenschap, gaf de meerderheid van de respondenten aan dat zij niet in aanraking zijn gekomen met kindhuwelijken. De deelnemers die het wél zijn tegen gekomen, geven aan dat dit een enkele keer, variërend van 1-6 keer, betrof. Hierbij geldt één uitzondering: een deelnemer van de Marokkaanse focusgroep gaf aan 25 keer in aanraking te zijn gekomen met kindhuwelijken in de periode 2013-2014. De deelnemers van de Somalische focusgroep en de focusgroep Asiel zijn in vergelijking met de andere focusgroepen het meest in aanraking gekomen met kindhuwelijken. De helft van de deelnemers aan de Somalische focusgroep geeft aan rond de 5 keer in aanraking te zijn gekomen met kindhuwelijken en één persoon geeft aan 50 keer te maken te hebben gehad met kindhuwelijken in 2013-2014. De andere helft van de deelnemers geeft aan niet met kindhuwelijken te maken te hebben gehad of geeft aan dit niet te weten. Bij de focusgroep Asiel lagen de genoemde aantallen gemiddeld het hoogst. Alle deelnemers hebben te maken gehad met kindhuwelijken, waarvan de meesten rond de 10 keer en een deelnemer gaf aan 30 keer te maken te hebben gehad met een kindhuwelijk in 2013-2014. Zowel bij de Somalische- als de focusgroep Asiel zijn de huwelijken veelal in het buitenland gesloten.

Wat zeggen de cijfers?

Zowel de geïnterviewde professionals als de deelnemers aan de focusgroepen vinden het lastig om een schatting van de omvang te geven. De geïnterviewde professionals komen veelal niet tot een schatting en enkele spreken over ‘een minimaal aantal’ die zij per jaar tegenkomen, op een uitzondering na. Eén van de respondenten werkzaam binnen de vrouwenopvang geeft aan dat zij in de periode 2013-2014 20 keer te maken heeft gehad met kindhuwelijken. De respondenten die geen schatting geven, stellen echter wel dat kindhuwelijken zeker voorkomen in Nederland, zonder daar een omvangschatting aan te verbinden. De focusgroepen schetsen een zelfde beeld; deelnemers spreken over ‘geen’ of ‘enkele gevallen’ met uitschieters van 25, 30 en 50 kindhuwelijken. De deelnemers van de focusgroep Asiel geven in vergelijking met de andere focusgroepen vaker aan dat zij te maken hebben met kindhuwelijken en noemen daarbij ook een hoger aantal. Deze bevindingen komen grotendeels overeen met het beeld dat naar voren komt uit de landelijke enquête, waarbij de bevraagde professionals veelal aangeven niet of een enkele keer met kindhuwelijken te maken te hebben gehad. Professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang komen, overeenkomstig de bevindingen uit de focusgroep, vaker dan andere professionals in aanraking met kindhuwelijken.

4.6 Toetsing experts

We hebben tien experts gevraagd die gezien hun achtergrond en expertise betreffende de thematiek, aanpalende onderwerpen en/of methodologische ervaring met een overstijgende blik feedback kunnen geven op de schattingen. Op deze manier willen we de *educated guess* valideren en de betrouwbaarheid vergroten. We hebben ervoor gekozen om experts te vragen die werkzaam zijn in verschillende domeinen, waaronder wetenschap, hulpverlening/vrouwenopvang, (jeugd)gezondheidszorg, migrantenorganisaties en vluchtelingenopvang.

Uiteindelijk hebben 8 experts een reactie per email gegeven. Elk van hen noemde de 'ingewikkeldheid' van de materie om tot een landelijke omvangschatting te komen. De stappen om te komen tot een minimale schatting van de omvang konden volgens de experts goed worden gevolgd (stap 1 t/m 4). Twee experts waren echter kritisch ten aanzien van het extrapoleren van de schattingen naar een landelijk beeld. Met name de significante invloed van het werken in de vluchtelingenopvang vergroot volgens de experts de kans op overschatting en kan derhalve een vertekend beeld geven. Wij hebben deze opmerkingen meegenomen en er uiteindelijk voor gekozen om onderscheid te maken tussen het aantal kindhuwelijken waarmee professionals te maken hebben binnen de vluchtelingenopvang en daarbuiten.

Daarnaast gaven twee experts aan dat de kans op dubbeltellingen aanwezig is waardoor het geschatte aantal in werkelijkheid lager ligt. Wij hebben dit proberen te ondervangen door te kiezen voor een conservatieve schatting bij de vaststelling van de minimale omvangschatting en nogmaals expliciet benoemd als kanttekening bij de landelijke omvangschatting.

4.7 Schatting omvang van onwettige religieuze huwelijken

Naast het geven van een schatting van het aantal kindhuwelijken hebben we ook geprobeerd inzicht te krijgen in het aantal gesloten onwettige religieuze huwelijken in Nederland. Aangezien hier geen registraties beschikbaar van zijn, baseren we ons voor deze schatting enkel op de interviews en de focusgroepen.[60] Zoals reeds beschreven in Hoofdstuk 2 komt uit de focusgroepen naar voren dat er, ondanks toelichting op de gehanteerde definitie van onwettige religieuze huwelijken tijdens de focusgroepen, onduidelijkheid onder de deelnemers bestond over de invulling van dit begrip.

Deelnemers gaven voorts aan niet altijd op de hoogte te zijn of en wanneer er een burgerlijk huwelijk gesloten wordt (bijvoorbeeld voor of na een eventueel religieus

[60] In de landelijke enquête zijn geen vragen opgenomen die betrekking hebben op onwettig religieuze huwelijken.

huwelijk). De onduidelijkheid over de definitie konden we niet altijd wegnemen tijdens de focusgroepen waardoor het waarschijnlijk is voorgekomen dat de gegeven schattingen niet op de door ons geformuleerde en toegelichte definitie werden gebaseerd. De schattingen zijn hierdoor niet goed met elkaar te vergelijken en kunnen een vertekend beeld geven. Met deze kanttekening in het achterhoofd kunnen wij op basis van de ingevulde omvangschattingen, wel constateren dat deelnemers aangaven dat onwettige religieuze huwelijken waarschijnlijk (veel) vaker voorkomen dan kindhuwelijken binnen de verschillende gemeenschappen. De meeste deelnemers geven aan dat het 'vaak' of 'veel' voorkomt binnen hun eigen gemeenschap, zonder dit in een aantal te kunnen specificeren. Er zijn echter ook in bijna elke focusgroep enkele deelnemers die aangeven dat het 'zelden', 'nauwelijks' of 'niet' voorkomt.

De geïnterviewde respondenten is ook gevraagd een schatting te geven van het aantal onwettige religieuze huwelijken in de periode 2013-2014. De schattingen lopen uiteen: de helft van de respondenten geeft aan hier geen zicht op te hebben of aan te geven dat het niet of minimaal voorkomt. De andere helft geeft aan dat het gaat om 'honderden' of, waar het islamitische huwelijken betreft, om de helft van de huwelijken. De respondenten geven overigens wel aan het erg lastig te vinden om een schatting te geven omdat zij hier geen duidelijk beeld van hebben.

4.8 Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we een *educated guess* beschreven van het aantal kindhuwelijken in Nederland in de periode 2013-2014. De *educated guess* is gebaseerd op schattingen, afkomstig van verschillende bronnen en onderzoeksmethoden. Zo hebben we gebruik gemaakt van bestaande registraties, een landelijke enquête uitgezet onder professionals, interviews en focusgroepen. Tot slot heeft er nog een toetsing plaatsgevonden bij experts.

Allereerst hebben we de bestaande registraties van de IND bekeken. Hoewel er niet apart op kindbruiden wordt geregistreerd, zijn er bij de IND 29 (mogelijke) kindbruiden bekend. Dit aantal kan gezien worden als een minimale ondergrens. Vervolgens zijn de resultaten van de landelijke enquête geanalyseerd waarin we 265 professionals hebben gevraagd een schatting te geven van het aantal keer dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken in de jaren 2013-2014. Van de 265 professionals geven 102 professionals aan te maken te hebben gehad met kindhuwelijken. Deze 102 professionals weten dit zeker of hebben hier een vermoeden van. Als we deze groep nader analyseren komt naar voren dat het aantal professionals dat zeker weet of vermoedt dat kindhuwelijken voorkomen hoger is in de kleinere gemeenten dan in de middelgrote- of grote gemeenten. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de meeste asielzoekerscentra gevestigd zijn in de kleinere gemeenten. Daarnaast blijkt dat pro-

fessionals werkzaam in de vluchtelingenopvang veel vaker te maken hebben met kindhuwelijken dan professionals werkzaam bij andere organisaties.

Als we de schattingen van de groep professionals bij elkaar op tellen dan hebben zij minimaal 211 keer te maken gehad met kindhuwelijken. We kunnen spreken van een minimale omvangschatting van 211 kindhuwelijken over een tweejarige periode op basis van de resultaten van een beperkte groep bevraagde professionals. Afgerond zijn dit 106 kindhuwelijken per jaar. Bij deze schatting moeten we in ons achterhoofd houden dat de kans op dubbeltellingen of overschatting ook aanwezig is. Wij hebben dit echter proberen te ondervangen door te kiezen voor een conservatieve schatting. Om te komen tot een beeld van de landelijke omvang van het aantal keren dat professionals met kindhuwelijken te maken hebben, is ervoor gekozen om dit te doen in twee stappen. We hebben allereerst de schattingen van de bevraagde professionals die niet werkzaam zijn binnen de vluchtelingenopvang geëxtrapoleerd, om zo te voorkomen dat er een overschatting ontstaat onder invloed van de schattingen van de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang. We komen vervolgens uit op een totale omvangschatting van 337 kindhuwelijken over een periode van twee jaar, oftewel 169 per jaar. Vervolgens hebben we gekeken naar de schattingen gedaan door de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang. Waarbij we uitkomen op een schatting van 160 over twee jaar, wat neer komt op 80 gemiddeld per jaar. Als we vervolgens beide omvangschattingen bij elkaar optellen komen we tot een landelijke omvangschatting van 249 kindhuwelijken per jaar waarmee professionals gemiddeld te maken hebben gehad in de periode 2013-2014. Aannemelijk kan worden geacht dat dit cijfer voor 2015 mogelijk anders (hoger) uitvalt, aangezien het aantal asielzoekers in 2015 hoger ligt dan de voorgaande jaren.[61] Daarbij hebben kindbruiden onder deze nieuwe stromen asielzoekers de specifieke aandacht van de IND.

Tabel 11 Overzicht van de gegeven schattingen

Soort schatting	Aantal (gemiddeld aantal per jaar over periode 2013-2014)
Minimale ondergrens op basis van cijfers IND	15 gemiddeld per jaar
Minimale omvangschatting op basis van de bevraagde professionals	106 gemiddeld per jaar
Landelijke omvangschatting	249 gemiddeld per jaar (waarvan 80 asiel)

[61] Op 1 januari 2015 bevinden zich 24.836 personen in een COA-opvanglocatie, op 30 november zijn dit 48.536 personen (https://www.coa.nl/nl/over-coa/feiten-en-cijfers/bezettingsgraad-opvang) geraadpleegd op 1-12-2015.

De schattingen die naar voren zijn gekomen uit de interviews en de focusgroepen zijn vergelijkbaar met de aantallen die genoemd zijn door de professionals in de landelijke enquête, waarbij het doorgaans gaat om 'enkele' kindhuwelijken in de periode 2013-2014. De meeste respondenten vinden het lastig om een schatting te geven aangezien zij zelf niet altijd met kindhuwelijken in aanraking komen, maar zij durven wel elk met enige zekerheid te zeggen dat dit soort huwelijken in Nederland voorkomen. Uit de landelijke enquête komt naar voren dat professionals werkzaam met vluchtelingen het meest in aanraking komen met kindhuwelijken, dit beeld komt ook naar voren als we de focusgroepen met elkaar vergelijken. Alle deelnemers van de focusgroep Asiel geven aan meer en vaker te maken te hebben met kindhuwelijken dan deelnemers van de andere focusgroepen. Ook tijdens de interviews worden 'vluchtelingen' genoemd als groep waar kindhuwelijken zich voordoen.

Een schatting geven van de omvang van het aantal gesloten onwettige religieuze huwelijken in Nederland bleek niet haalbaar. Het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' werd door de deelnemers van de focusgroepen, ondanks de vooraf voorgelegde definitie, veelal anders geïnterpreteerd. Daarom berusten de gegeven schattingen mogelijk op een andere interpretatie van de door ons gehanteerde definitie. De respondenten hadden veelal geen duidelijk beeld van de omvang van 'onwettige religieuze huwelijken'; enkelen spraken over 'minimaal' of 'enkele honderden'. Met deze kanttekening in het achterhoofd kan wel worden aangenomen dat onwettige religieuze huwelijken vaker voorkomen binnen de verschillende gemeenschappen dan kindhuwelijken.

Hoofdstuk 5 Achtergronden en gevolgen

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de vijfde onderzoeksvraag. Deze vraag richt zich op de achtergronden en gevolgen van het sluiten van religieuze huwelijken en kindhuwelijken. Voor het beantwoorden van deze vraag zijn voor dit hoofdstuk de volgende bronnen gebruikt: bestaande literatuur, interviews, focusgroepsverslagen en uitkomsten van de landelijke enquête. Via de vragenlijsten die zijn opgesteld voor de interviews, focusgroepen en de landelijke enquête is doorgevraagd op de achtergronden (motieven, redenen, aanleidingen) voor het sluiten van religieuze huwelijken en kindhuwelijken en in hoeverre er mogelijk sprake is van dwang of druk. Daarnaast werd gevraagd wat de (positieve en negatieve) persoonlijke en maatschappelijke gevolgen (kunnen) zijn van religieuze huwelijken en kindhuwelijken. Hier kan gedacht worden aan mogelijke problemen wanneer een ontbinding van het huwelijk aan bod komt, bijvoorbeeld huwelijkse gevangenschap.

In dit hoofdstuk zal allereerst worden ingegaan op de achtergronden voor het sluiten van religieuze huwelijken en kindhuwelijken. De achtergronden van dit laatste type huwelijken heeft tijdens de interviews en focusgroepen minder specifieke aandacht gekregen, omdat veel deelnemers en respondenten zeiden hier weinig tot niet mee te maken te hebben gehad. Dit gold voor alle focusgroepen, behalve voor de focusgroep Asiel; in deze groep ging de discussie voornamelijk over veelal buiten Nederland gesloten kindhuwelijken. Voorts ging het bij de andere (niet-asiel) huwelijken waarbij één of meer minderjarigen bij betrokken waren vaak om onwettige religieuze huwelijken. Dit betekende dat wanneer naar de achtergronden van onwettige religieuze huwelijken werd gevraagd, ook de leeftijdsspecifieke achtergronden (voor zover die er waren) tevens ter sprake kwamen. Na de paragraaf ‘achtergronden’ zal vervolgens worden ingegaan op de vraag in hoeverre er sprake is van dwang of druk bij religieuze en kindhuwelijken. Daarna zullen de gevolgen van religieuze en kindhuwelijken worden besproken. Tenslotte zal er aandacht worden besteed aan huwelijkse gevangenschap.

5.2 Achtergronden

Vrijwel alle deelnemers van de focusgroepen en verschillende respondenten waren van mening dat het religieuze huwelijk zeer belangrijk is. Verscheidene keren werd de uitspraak “H*et religieuze huwelijk is het echte huwelijk”* gebezigd, door zowel deelnemers als respondenten. Een deelnemer van de Somalische focusgroep stelde: *“Zonder religieus huwelijk is er geen huwelijk”*. Soortgelijke uitspraken kwamen regelmatig terug in de verschillende focusgroepen. Een deelnemer van de Egyptische

focusgroep, bijvoorbeeld, vertelde dat een stel binnen de koptische gemeenschap enkel als getrouwd wordt gezien (en zich dan ook zo gedragen) wanneer er een religieus huwelijk is geweest, ook al heeft dat stel wel al een burgerlijk huwelijk afgesloten. Een deelnemer van de Surinaamse focusgroep zei het opvallend te vinden dat mensen die nog geen *nikah* hebben gehad of nog geen inzegening van een pandit hebben gehad, zeggen: "*Ik ben nog niet getrouwd*". Enkele deelnemers uit verschillende focusgroepen waren van mening dat als de eis een burgerlijk huwelijk te sluiten voor een religieus huwelijk niet in de Nederlandse wet zou zijn neergelegd, veel mensen alleen maar een religieus huwelijk zouden sluiten omdat deze verbintenis voor hen het belangrijkste is. Het beeld dat uit alle focusgroepen en de interviews naar voren kwam is dat de waardering voor het religieuze huwelijk zeer groot is. Deze waardering van het religieuze huwelijk kan liggen op een persoonlijk niveau (geloofsovertuiging, identiteit als moslim) en op maatschappelijk niveau (sociale kring, gemeenschap), zoals hieronder duidelijk zal worden gemaakt.

Legitiem samenzijn

De voornaamste reden voor het sluiten van een religieus huwelijk die veelvuldig te berde werd gebracht in de verschillende focusgroepen, en tevens werd genoemd door verscheidene respondenten, was 'de legitimatie van een relatie'. Een religieus huwelijk is nodig om samen te kunnen zijn, om met elkaar om te kunnen gaan. De wens om een relatie via een religieus huwelijk te willen legitimeren kan voortkomen vanuit een persoonlijke (geloofs)overtuiging of om tegemoet te komen aan de wensen van ouders, familie of vrienden. Een Afghaanse deelnemer stelde: *"Als je religieus bent getrouwd, erkent de familie en de omgeving dat je getrouwd bent. Dan kan je gaan samenwonen, dan mag je je als getrouwden gedragen."*

Of je na het sluiten van een religieus huwelijk nu al wel 'echt' getrouwd bent en bijvoorbeeld ook kunt gaan samenwonen (zoals de deelnemer hierboven zei), daar liepen de visies over uiteen. Zo vergeleken enkele deelnemers en respondenten een religieus huwelijk met een verloving of een kennismakingsperiode, zodat een man en vrouw met elkaar kunnen omgaan en elkaar kunnen leren kennen. Dit betekent dan niet dat er al sprake is van een huwelijk; het getrouwd zijn en samenwonen, kan bijvoorbeeld pas plaatsvinden na het huwelijksfeest.

Een deelnemer van de Marokkaanse focusgroep omschreef het sluiten van een religieus huwelijk, zonder een wettig huwelijk te sluiten, als een vorm van emancipatie van de vrouw. Het betrof dan vooral vrouwen die al getrouwd zijn geweest, kinderen hebben en niet opnieuw een wettelijk huwelijk wilden aangaan met hun nieuwe partner. Deze vrouwen sluiten dan een religieus huwelijk om de nieuwe relatie te legitimeren: *"Ze mogen bij elkaar over de vloer komen, ze mogen samen uit. Voor de buitenwereld is aan de fatsoensnorm voldaan"* (deelnemer Marokkaanse focusgroep).

Dezelfde deelnemer merkte hierbij wel op dat jonge vrouwen die een gezin willen stichten, weten dat ze dit niet moeten doen, maar dat zij beter een wettig huwelijk kunnen sluiten. Andere deelnemers uit dezelfde focusgroep herkenden deze ontwikkeling en kenden soortgelijke voorbeelden uit hun eigen omgeving.[62]

Het sluiten van een religieus huwelijk als gelegitimeerd middel om samen te kunnen zijn, kan ook door de ouders gestimuleerd worden (deelnemers Marokkaanse focusgroep; zie ook Moors, 2014, p. 13). Een respondent merkte op dat ouders zich zorgen kunnen maken wanneer hun kinderen verliefd zijn. De ouders kunnen dan aansturen op een huwelijk *"Want dan is het in ieder geval halal"*, ook al vinden de ouders de kinderen nog eigenlijk te jong om te trouwen. Een Pakistaanse deelnemer merkte op dat het een geruststelling voor de ouders is wanneer kinderen 'verloofd' zijn ('verloofd' werd in de Pakistaanse focusgroep uitgelegd als 'aan elkaar gekoppeld'). Ouders kunnen bang zijn voor roddels binnen de gemeenschap; ze zijn bang dat ze mogelijk worden aangesproken op het gedrag of de opvoeding van hun kinderen: *"Mensen denken snel negatief, als er iets geroddeld wordt, wordt het snel verspreid (…) de ouders zijn bang voor de gevolgen"*, aldus dezelfde deelnemer. Vooral voor de reputatie van een meisje wordt in dit verband gevreesd: *"Er wordt dan gezegd dat ze een relatie heeft met een Nederlandse jongen of een Marokkaanse of Turkse jongen; eigenlijk mag ze zelfs geeneens contact hebben met die jongen. Uit angst gaan de ouders dan handelen."*

Wens van de ouders, familie of sociale kring

Een deelnemer van de Surinaamse focusgroep vertelde tijdens de bijeenkomst: "Je hebt koppels die samenwonen maar die willen niet voor de wet trouwen, maar willen samenwonen. Voor sommige ouders is dat bijna niet acceptabel, er moet een religieuze basis zijn." Daarom gaan kinderen soms akkoord met een religieus huwelijk: "Wettelijk gezien wonen ze samen, maar wel met een religieuze basis." Ook deelnemers uit andere focusgroepen gaven aan dat ouders of familie van de huwelijkskandidaten soms aansturen op een religieus huwelijk van hun kinderen. Soms hecht het echtpaar er zelf weinig waarde aan, zoals de deelnemer hierboven schetste, en komen ze vooral hun ouders tegemoet in hun wensen (zie ook Moors, 2014, pp. 13-14; Van der Leun & Leupen, 2009, p. 34). Andere deelnemers zien ook vormen van druk die ouders of familie op hun kinderen kunnen uitoefenen, er kan dan bijvoorbeeld sprake zijn van afspraken of beloftes die gemaakt zijn tussen ouders of families. In paragraaf 5.3 zal hier nader op worden ingegaan.

Deelnemers van de Marokkaanse en Turkse focusgroepen spraken over jongeren die achter de rug van hun ouders om religieuze huwelijken sluiten. Een Marokkaanse

[62] Sonneveld (2012) zag tijdens haar onderzoek soortgelijke ontwikkelingen in Egypte.

deelnemer sprak over *peer pressure*: jongeren stimuleren elkaar om een religieus huwelijk te sluiten. Twee Turkse deelnemers spraken over dergelijke voorbeelden, één van hen vertelde:

> *Sommige ouders zeggen 'ga niet trouwen, maak eerst je studie af'. Soms gaan kinderen door druk van vrienden wel trouwen. De ouders zijn vaak machteloos tegen deze sociale druk van vrienden (…) onder peer pressure kiezen ze er toch voor om te trouwen. Het kind kiest ervoor en legt vervolgens druk bij de ouders.*

Volgens deze twee deelnemers zijn dit jongeren met een leeftijd beneden de 18 jaar. Wanneer zij een religieus huwelijk sluiten, fungeren vrienden dan vervolgens als getuigen; de ouders zijn soms helemaal niet op de hoogte van het huwelijk. Volgens een deelnemer van de Marokkaanse focusgroep gebeurt dit echter niet alleen achter de rug van de ouders om, maar is het binnen veel families toegestaan en algemeen bekend. Een deelnemer van de Iraanse focusgroep was van mening dat jongens meer dan meisjes onder druk van hun sociale netwerk staan om als moslim te leven en om bijvoorbeeld een religieus huwelijk te sluiten; meisjes verzetten zich meer tegen deze druk. Ook deelnemers van de focusgroep (nieuwe) Nederlandse moslims spraken over sociale druk onder jongeren die elkaar stimuleren om een religieus huwelijk aan te gaan.

Traditie, cultuur

Tijdens de interviews en focusgroepsbijeenkomsten werd ook vaak 'traditie' genoemd als reden voor het sluiten van een religieus huwelijk. Traditie kan betekenen:

- Familietraditie (men doet het omdat de familie het wil of omdat het zo hoort);
- De gebruiken van de regio/streek/stad waar de familie/het echtpaar vandaan komt (meestal het land van herkomst);
- De gebruiken binnen de groep waartoe men behoort.

Een Turkse deelnemer stelde: *"Het is per gemeenschap verschillend, hoe je trouwt hangt af van de traditie waar je uit voort komt."* In relatie tot kindhuwelijken merkten de deelnemers van de focusgroep Asiel op dat het in de landen van herkomst (d.w.z. daar waar de vluchtelingen vandaan komen) vaak normaal is om op jonge leeftijd te trouwen.

Sinti en Roma

Kindhuwelijken en traditie kwamen ook aan de orde bij de interviews die zijn afgenomen met de respondenten die specifiek werkzaam zijn (geweest) op het gebied van de gemeenschappen Roma, Sinti en woonwagenbewoners. De drie respondenten beschreven een Roma of Sinti huwelijk als een traditioneel huwelijk. Huwelijken binnen deze groepen worden door respondenten als niet-religieus aangeduid (zie ook

paragraaf 3.5.4). Trouwen is een zeer belangrijke *rite de passage* binnen de verschillende Sinti- en Roma-gemeenschappen: *"Er is niets erger dan alleen blijven, dan niet trouwen (…) Je bent of getrouwd of alleenstaand; er zit geen tussenweg in"*, aldus één van de respondenten. Vooral voor vrouwen is de status van getrouwde vrouw erg belangrijk. Volgens dezelfde respondent voelen meisjes daarom ook 'culturele dwang' om te trouwen: *"In de zin dat heel veel meisjes ook graag aan de traditie willen voldoen. Dus die zijn opgegroeid met het idee dat het hoogste wat je kan bereiken een eerbaar huwelijk is, en het liefst met een goede partner."*

Religie

Trouwen of het sluiten van een (religieus) huwelijk is een religieuze verplichting, dit motief om te trouwen werd door deelnemers van (in ieder geval) de Afghaanse, Iraanse, Marokkaanse, Somalische en Surinaamse focusgroepen genoemd. Het huwelijk is een belangrijk moment in het leven; een religieus persoon zal een religieus huwelijk daarom ook uit een persoonlijke geloofsovertuiging willen aangaan. De verbintenis tussen man en vrouw moet gesloten of gezegend worden ten overstaan van of door God of, volgens het hindoestaanse geloof, de kosmische krachten.

Onmogelijkheid om een burgerlijk huwelijk aan te gaan

Deelnemers van de Marokkaanse en Turkse focusgroep en enkele respondenten vertelden dat mensen soms nog niet aan de wettelijke vereisten van een huwelijk voldoen, bijvoorbeeld n geval van minderjarigheid of het ontbreken van de benodigde papieren, of niet de financiële middelen hebben om een wettelijk huwelijk te sluiten. Daarom besluiten ze om alvast religieus trouwen en daarmee is de relatie dan gelegitimeerd (zie ook Moors, 2014, pp. 10-11; Van der Leun & Leupen 2009, pp. 33-34).[63] Volgens een deelnemer van de Turkse focusgroep betreft dit vooral kwetsbare groepen, zoals alleenstaande moeders, bij eerkwesties en probleemgezinnen. Soms resulteert dit later in een burgerlijk huwelijk, maar in sommige gevallen niet. Wanneer een meisje echter zwanger raakt, kunnen er problemen ontstaan rondom de erkenning van het kind door de vader (zie par. 5.4). Een Marokkaanse deelnemer vertelde over een meisje dat wilde trouwen met een jongen zonder geldige verblijfstatus. Zij wilden trouwen maar dit bleek niet te kunnen omdat de juiste papieren niet overgelegd konden worden. Het stel is daarom voor een imam getrouwd en vervolgens ook weer gescheiden (voor dezelfde imam).

Verschillende Somalische deelnemers vertelden dat veel mensen met een vluchtelingenachtergrond niet beschikken over de juiste papieren, zoals een kopie van de geboorteakte, die nodig zijn om in Nederland voor de wet te kunnen trouwen. Omdat

[63] Soortgelijke ontwikkelingen jongeren doen zich bijvoorbeeld ook voor onder Egyptisch jongeren (Singerman, 2008).

het voor sommige mensen moeilijk is om bij de burgerlijke stand alle gevraagde papieren te kunnen overleggen, besluiten zij dan maar alleen een religieus huwelijk af te sluiten, want dat is gemakkelijker (zie ook Moors, 2014, pp. 10-11).

Praktische of pragmatische redenen

Als redenen voor het sluiten of voortzetten (na een civiele echtscheiding) van een religieus huwelijk noemden enkele deelnemers en respondenten ook: legitimering van seks ("Een vrijbrief om seks met elkaar te kunnen hebben") en financiële voordelen (al dan niet in plaats van een burgerlijk huwelijk) zoals het behoud van de uitkering of partneralimentatie (zie ook Moors, 2014, p. 13). In de Iraanse focusgroep werd nog een reden voor het afsluiten van een religieus huwelijk gegeven, namelijk om te kunnen reizen naar Iran. Immers, wanneer een stel naar Iran wil afreizen, dan moeten zij een religieus huwelijk afsluiten, ook als zij niet gelovig zijn. De Iraanse wet- en regelgeving vereist dat een stel, in het bijzonder een stel waarbij één van de partners Iraans is, (religieus) getrouwd moet zijn. Enkele deelnemers van deze focusgroep gaven voorbeelden van hun kinderen (die ook automatisch de Iraanse nationaliteit hadden verkregen) die met hun (niet-Iraanse) partner naar Iran wilden reizen en bijgevolg in Nederland een religieus huwelijk moesten sluiten. De geestelijke die het huwelijk sluit, geeft dan een verklaring af dat het stel getrouwd is.

Omgekeerd werden door verschillende respondenten ook praktische of pragmatische redenen gegeven voor het sluiten van een burgerlijk huwelijk, al dan niet voor of na een religieus huwelijk. Een deelnemer van de Pakistaanse focusgroep was van mening dat het sluiten van een burgerlijk huwelijk belangrijk was omdat de rechtspositie van de vrouw dan beschermd is. Bij (enkel) een religieus huwelijk is dat niet het geval. In de Egyptische focusgroep werd het verkrijgen van een (Nederlandse) verblijfsvergunning genoemd, als reden voor het aangaan van een burgerlijk huwelijk. Tenslotte werd door enkele respondenten en onder andere deelnemers van de (nieuwe) Nederlandse moslims en Surinaamse focusgroep opgemerkt dat wanneer er een kind op komst of geboren is, er toch vaak (alsnog) een burgerlijk huwelijk wordt gesloten.

Eer en veiligheid

Om de eer van een jongere of de familie veilig te stellen of te redden kan er een (gedwongen) religieus huwelijk worden gesloten, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van een vriendje of een zwangerschap. Een Turkse deelnemer vertelde:

> *Een Turks meisje dat geen maagd meer was, had een Nederlandse vriend. Het meisje wilde niet trouwen, ze wilde vrij blijven. Haar vader wilde dat ze religieus ging trouwen, want dan was er een soort 'band' en dan was de eer gered. Het is dus geen echt huwelijk, alleen om de eer te redden.*

Verschillende respondenten merkten op dat een informeel religieus huwelijk in Nederland (door de familie of sociale kring) heel snel en eenvoudig geregeld kan worden, vooral wanneer er eerschending in het spel is of dreigt. Volgens één van de respondenten die werkzaam is in de hulpverlening/vrouwenopvang betreft dit meestal twee jongeren – hetzij minderjarig (veelal 16-17 jaar; de leeftijd dat jongeren verliefd worden en verkering krijgen) of jong volwassen – die een relatie hebben en omwille van de 'zedelijke familie-eer' gedwongen worden een geloofshuwelijk aan te gaan: *"Bij een rechtvaardiging eerschending wordt gezegd 'je moet maar gaan trouwen."* Het betreft vaak jonge vrouwen, zegt deze respondent, maar ook homoseksuele jongens kunnen gedwongen worden om te trouwen.

In de focusgroep Asiel gaven deelnemers als redenen voor het sluiten van (gedwongen) religieuze huwelijken waarbij een minderjarige betrokken was in het land van herkomst: armoede en het veiligstellen van (de eer van) het meisje, vooral wanneer het meisje kwetsbaar is, in het bijzonder in oorlogs- en/of vluchtelingensituaties. Deze laatste groep meisjes loopt ook een groter risico slachtoffer te worden van mensenhandel.

Relatie met een moslim (bekeerlingen)

In de focusgroep (nieuwe) Nederlandse moslims werd als reden voor het sluiten van een religieus huwelijk, en daaraan voorafgaand vaak ook de bekering tot het islamitisch geloof, ook genoemd 'het hebben en willen voortzetten van een relatie met een moslim'. Het besluit een religieus huwelijk te willen aangaan kan voortkomen uit een persoonlijke overtuiging of geloof, maar kan ook onder druk van de islamitische schoonfamilie gebeuren. Enkele deelnemers kenden voorbeelden waarbij de partner zich al in een eerder stadium had bekeerd tot het islamitisch geloof. De bekeerde partner werd echter tijdens de huwelijksceremonie geacht de islamitische geloofsbelijdenis toch nogmaals uit te spreken als bevestiging dat de bekeerde partner echt moslim was geworden.

Bij de bespreking van het onderwerp 'onwettige religieuze huwelijken' verwezen enkele deelnemers van de Marokkaanse focusgroep ook naar de positie van bekeerlingen. Enkele deelnemers stelden dat naïeve en/of radicale jongeren, maar ook bekeerlingen (vooral vrouwen) kwetsbaar en beïnvloedbaar zijn. Volgens deze deelnemers sluiten deze jongeren een huwelijkscontract via een imam of buiten de moskee om en voelen zich dan getrouwd, maar zij denken niet altijd na over de gevolgen (zie ook par. 5.4).

Zwangerschap

Verschillende keren werd door deelnemers van de Surinaamse focusgroep zwangerschap genoemd als reden voor het sluiten van een religieus huwelijk. In sommige ge-

vallen volgde er daarna nog een burgerlijk huwelijk, soms ook niet. Een deelnemer beschreef een voorbeeld van een meisje van 17 jaar dat zwanger was geraakt. Het betrof een religieus gemengd stel (hindoe-christelijk en hindoe-moslim), nadat bleek dat het meisje zwanger was, zijn zij religieus getrouwd. Enkele deelnemers benadrukten dat als je de regels van het hindoeïsme strikt volgt, er geen huwelijk gesloten kan worden wanneer de vrouw zwanger is. Mogelijk worden de huwelijksrituelen in een dergelijk geval aangepast of wordt er na geboorte van het kind alsnog een huwelijk gesloten. Volgens één van de deelnemers geldt hetzelfde voor hindoe-moslims. Ook dan worden de (islamitische) huwelijksrituelen aangepast wanneer een vrouw zwanger of al bevallen is. Volgens deelnemers is het een uitzondering wanneer er een huwelijk wordt gesloten waar een minderjarige betrokken is. Als het voorkomt, dan is er vaak sprake van een zwangerschap en betreft het veelal meisjes van 16-17 jaar.

5.3 Dwang of druk

Alle deelnemers en respondenten is ook de vraag gesteld in hoeverre dwang of druk een rol speelt bij kindhuwelijken en religieuze huwelijken. Een punt dat allereerst door verscheidene deelnemers van de verschillende focusgroepen werd gemaakt, is dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen een gedwongen en een gearrangeerd huwelijk. Ouders kunnen, zonder inbreng of inspraak van hun kinderen (jongens en meisjes), de partner kiezen; of ouders en kinderen gaan samen op zoek naar een huwelijkspartner en de jongen of het meisje beslist uiteindelijk zelf wie hij/zij kiest; of het kind vindt zelf een partner, al dan niet met instemming (of zelfs tegen de wil) van de ouders (zie ook De Koning & Bartels, 2005; Sterckx & Bouw, 2005). Een Turkse deelnemer stelde de vraag:

> *Wat is de mate van druk? Je hoort vaak dat bij een gearrangeerd huwelijk het kind wordt voorgesteld of wordt beïnvloed door de ouders. Het is in de cultuur belangrijk dat de vader het huwelijksaanzoek doet. Soms houdt de vader zelfs de poot stijf dat het meisje moet trouwen met de jongen die door de ouders is gekozen. Maar uiteindelijk zie je toch dat de vader er mee instemt dat het meisje met iemand anders trouwt, het meisje loopt anders weg.*

Door enkele deelnemers werd ‘druk’ nader gespecificeerd en werd als ‘stimuleren’, ‘manipuleren’ of ‘bemoeienis’ benoemd. Een deelnemer van de Marokkaanse focusgroep verwoordde het als volgt:

> *Het is niet anders dan bij Nederlanders, zij willen ook dat een meisje met een Nederlander trouwt, in het algemeen. Bij Marokkaanse families is er wel wat meer stimulans als er een bepaalde leeftijd is bereikt, maar in Nederland zie ik het niet dat het meisje onder dwang wordt gezet.*

Een andere deelnemer van diezelfde focusgroep noemde het 'bemoeienis'; iedereen bemoeit zich met huwelijken van anderen/jongeren. Volgens deelnemers is er niet zozeer sprake van huwelijksdwang, maar worden jongeren wel gestimuleerd om te trouwen.[64]

Een deelnemer van de Iraanse focusgroep zag ook meer subtiele vormen van dwang of druk, deze deelnemer stelde:

> *Het is heel subtiel, als het al plaatsvindt. Je hoort als vrouw gehoorzaam te zijn; meisjes moeten de wensen van de ouders in acht nemen bij de keuze van een man. Bij gearrangeerde huwelijken is het ook heel subtiel. Het ligt eraan hoe je dwang en druk formuleert. Het is uiteindelijk een eigen keuze.*

Deze deelnemer was voorts van mening dat Iraanse Nederlanders flexibeler zijn ten opzichte van de partnerkeuze van hun kinderen (vergeleken met andere etnische groepen), maar ingegeven door de traditie waar ze uit voortkomen, zeggen sommigen toch: *"Je bent vrij te trouwen met wie dan ook, maar toch liever een Iraniër."* Het al dan niet behoren tot eenzelfde etnische of religieuze achtergrond in geval van (vrije) partnerkeuze werd tijdens de focusgroepsbijeenkomsten overigens slechts incidenteel door deelnemers naar voren gebracht. Dit is opvallend, te meer uit verschillende onderzoeken naar partnerkeuze naar voren komt, dat binnen de diverse etnische, religieuze (ook 'autochtone' religieuze groepen) zeer veel waarde wordt gehecht aan trouwen in eigen kring (endogamie) (Sterckx et al., 2014; Nanhoe et al., 2014; Storms & Bartels, 2008; De Koning & Bartels, 2005). Een verklaring die hiervoor gegeven kan worden, is dat er tijdens de focusgroepen niet uitvoerig werd doorgevraagd op de onderwerpen partnerkeuze en huwelijksdwang.

In de Pakistaanse focusgroep werd de kwestie etniciteit in de discussie over 'dwang en druk' echter wel naar voren gebracht: "In de Pakistaanse gemeenschap wordt het niet makkelijk geaccepteerd als een Pakistaanse met een Nederlandse jongen thuiskomt." Over de vraag in hoeverre dwang of druk een rol speelt binnen de Pakistaanse gemeenschap en hoe deze dwang of druk kan worden aangemerkt, liepen de meningen over uiteen. Een van de deelnemers zei daarover: "99% trouwt naar eigen wil. Naar voorstel van de ouders, maar dat is geen dwang. Manipulatie komt wel vaak

[64] Overigens, kwam uit het onderzoek naar huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap van Smits van Waesberghe et al. (2014) naar voren dat Marokko en Turkije het meest werden genoemd als etnische herkomst van slachtoffers van huwelijksdwang. Dit beeld werd echter niet bevestigd tijdens de focusgroepsbijeenkomsten. Dit kan verklaard worden door het feit dat het onderzoek van Smits van Waesberghe et al. in belangrijke mate is uitgevoerd onder professionals en hulpverleners. Het onderhavige onderzoek richtte zich echter, i.h.b. wat de focusgroepen betreft, op sleutelfiguren uit de geselecteerde gemeenschappen.

voor; emotionele dwang. Iedere ouder wil dat de dochter goed terechtkomt. Ouders willen hun plichten vervullen, naar hun kinderen toe." Een andere deelnemer in dezelfde focusgroep stelde:

> *Ja, ik denk het wel (dat dwang voorkomt). De ouders zien het niet als dwang, ze zien het als koppeling. Als je 'ja' zegt, dan heb je een hele familie achter je die je steunt. De ouders zullen zeggen dat het nodig is, want anders zijn ze bang dat hun dochter ontspoort.*

De Iraakse deelnemer brengt een zelfde nuancering aan, zoals verschillende deelnemers uit andere focusgroepen hierboven deden. Deze deelnemer antwoordde op de vraag naar dwang en druk: *"Heb je het dan over uithuwelijking of tegen de zin in trouwen? Dat heb ik nog nooit meegemaakt binnen de gemeenschap. De Iraakse vrouwen kunnen goed voor zichzelf opkomen (…). Het zal best het geval kunnen zijn, maar ik denk heel weinig, nihil. Er wordt wel eens aangespoord om te kiezen voor een Iraakse partner, iemand die dezelfde taal spreekt en dezelfde cultuur heeft, maar dit is geen dwang. Er is wel sprake van matching."*

Wanneer wij kijken naar de Afghaanse gemeenschap, dan kan verwezen worden naar een onderzoek van FORUM (2014) naar huwelijksdwang onder migrantengemeenschappen, waarbij ook gewerkt is met focusgroepen. In dit onderzoek wordt geconcludeerd dat gedwongen en gearrangeerde huwelijken veel voorkomen binnen de Afghaanse gemeenschap (pp. 24-26). Dit beeld werd tijdens de focusgroep voor de Afghaanse gemeenschap in het kader van dit onderzoek niet bevestigd. De meeste deelnemers hadden de indruk, op basis van hun ervaringen, dat huwelijksdwang in Nederland weinig voorkwam of als er dreiging van huwelijksdwang bestaat, dat jongeren zich hier meer tegen verzetten. Een Afghaanse deelnemer vertelde:

> *Jongeren mogen zelf kiezen (…) maar het gebeurt wel, soms worden jongens ook gedwongen om met een bepaald meisje te trouwen, ondanks dat hij verliefd is op een ander meisje. Bijvoorbeeld omdat ze te modern is. Maar meisjes worden soms ook gedwongen, om te trouwen met een jongen die ze niet per se willen.*

Een andere deelnemer uit dezelfde focusgroep stelde:

> *De islam zegt dat je niet verplicht kan worden om te trouwen. Dus niet spreken van dwang in een religieus huwelijk, maar spreken van dwang om te trouwen. Alle mensen in Nederland hebben gewoon een eigen wil. De jongeren gaan gewoon weg [als ze worden gedwongen]. Dwang bij huwelijk gebeurt (bijna) niet, want dat is niet islamitisch.*

Een andere deelnemer was het hiermee eens:

> *Dwang in Nederland kan bijna niet, maar je moet wel passen in de familie. Bijvoorbeeld: opleiding, gezond zijn, uit een bepaalde familie komen. Vroeger was het ook belangrijk om moslim te zijn of om Afghaans te zijn, nu is dat in Nederland ook minder.*

De voorlaatste Afghaanse deelnemer vulde hierop aan:

> *Mensen kijken ook naar de familie, hoe de huwelijken in de familie lopen. Als er veel wordt gescheiden in die familie, dan adviseert men misschien om niet met die familie te trouwen. Maar hier, ook al zeg je hier in Nederland 'je mag niet met diegene trouwen' (…) het is niet net als in Afghanistan.*

Verschillende deelnemers van de Somalische focusgroep erkenden dat ouders (met name moeders) soms ver gaan in het beïnvloeden van de partnerkeuze van hun kinderen. Een deelnemer gaf het voorbeeld van 14-jarig Somalisch meisje dat naar Somalië was gestuurd om daar te trouwen met een oudere man. Een andere deelnemer merkte op dat er een verschil wordt gemaakt tussen jongens en meisjes:

> *Moderne ouders die hier wonen maken zich voornamelijk druk om meisjes en minder jongens. Wanneer een meisje contact krijgt met een jongen, denken ouders vaak 'misschien moet ik haar dwingen om te trouwen, dan krijg ik geen ellende'. Mannen mogen zelfs nog tot 26/27/30 jaar trouwen, omdat ze kunnen studeren.*

Een andere deelnemer van dezelfde focusgroep stelde:

> *Zelf keuzes maken is de norm bij ouders die langer hier in Nederland zijn en meer aan de situatie zijn gewend. Cultureel wordt een keuze niet alleen door individuen maar ook door ouders en zelfs de familie gemaakt… wat je mag en met wie je mag trouwen. Bijvoorbeeld over de vraag of het een goede jongen of goede familie is of niet… je hebt als kind wel een soort goedkeuring nodig van je ouders/familie. Nu kan de jongen of het meisje zelf kiezen wat hij of zij wil en ouders accepteren dat dan. Ouders doen wel altijd onderzoek: wie is de partner, is het een goede jongen of goed meisje? Daarom gaan de ouders uitzoeken wie hij of zij is: heeft hij gestudeerd? Heeft hij geld? Kan hij werken?*

In de Surinaamse focusgroep werd het verschil tussen oudere en jongere generaties benadrukt, ook ten aanzien van de huwelijksleeftijd en dwang, zoals één van de deelnemers opmerkte: *"Wij hadden niets te willen."* De huwelijksleeftijd ligt voor jongeren tegenwoordig, als zij al trouwen, hoger dan de huwelijksleeftijd van hun ouders.

De aanwezige hindoestaanse geestelijken vertelden dat zij altijd een voorgesprek houden met de aanstaande huwelijkspartners; één van hen zei:

> *Ik houd een gesprek met bruid en bruidegom, maar de ervaring leert dat gedwongen huwelijken plaatsvinden. Bijvoorbeeld bij homoseksuelen, lesbiennes, vandaar dat ik voorgesprek houd. Als ze jonger zijn dan 18 of gedwongen worden te trouwen, dan weiger ik het te doen. Ik ben twee keer tegengekomen dat ik een huwelijk heb gezegend en die jongen bleek achteraf homoseksueel te zijn en was gedwongen te trouwen door de ouders.*

Een andere deelnemer merkte op dat het feit dat er bij de huwelijkssluiting wel aandacht is voor het vrijwillig aangaan van een huwelijk, niet hoeft uit te sluiten dat er geen sprake is van dwang:

> *Bij de religieuze inzegening komt ook de vraag 'Komen jullie uit jezelf bij elkaar of ben je gedwongen?' Dit is een mantra dat tijdens het religieuze gedeelte wordt gevraagd, dan moet je wel heel sterk zijn, wil je dan 'nee' zeggen of 'ik ben niet gedwongen' als dat wel zo is. Bovendien moeten families er ook over waken dat die twee bij elkaar blijven; het wordt gevoed: 'jullie blijven bij elkaar'; die gaan ook niet uit elkaar.*

Enkele deelnemers van de Surinaamse focusgroep spraken zich uit als voorstander van het gearrangeerde huwelijk, zoals dat in het verleden ging, zeker in het licht van het grote aantal echtscheidingen vandaag de dag. Gearrangeerde huwelijken hebben te maken met bescherming, merkte een deelnemer op, ouders hebben de plicht om goed voor hun kinderen te zorgen.

Uit de focusgroepen komt het beeld naar voren dat de mate waarin, en de wijze waarop, dwang of druk wordt uitgeoefend aan verandering onderhevig is. Dit beeld komt overeen met hetgeen in enkele recente onderzoeken naar partnerkeuze werd geconcludeerd, namelijk dat dat de eigen keuze (individualisering) van jongeren, een langer verblijf in Nederland en verschillen tussen generaties (bijvoorbeeld eerste en tweede generatie) in toenemende mate van invloed zijn op het partnerkeuzeproces. Aangenomen wordt dat deze factoren tot gevolg zullen hebben dat het aantal gedwongen huwelijken onder migrantengroepen in Nederland afneemt (Sterckx et al., 2014; Storms & Bartels, 2008; De Koning & Bartels, 2005). Deze ontwikkelingen nemen echter niet weg dat de invloed en betrokkenheid van ouders en familie nog

steeds groot is, zoals hierboven duidelijk werd en in de volgende sectie naar voren komt. [65]

Het verschil in keuzevrijheid en handelingsvrijheid tussen oudere en jongere generaties bij het kiezen van een huwelijkspartner werd niet alleen benoemd door deelnemers van de verschillende focusgroepen. Een respondent was van mening dat jongeren steeds meer zelf kiezen, zoals het kiezen voor een partner, maar ook het kiezen voor een geloofshuwelijk. Een respondent die werkzaam is in de hulpverlening/vrouwenopvang vertelde dat jongeren soms via schaking of weglopen met een jongen of meisje hun ouders voor het blok zetten en zo een religieus huwelijk proberen af te dwingen bij hun ouders, bijvoorbeeld wanneer uithuwelijking dreigt. Als oplossing voor de dreigende uithuwelijking wordt dan een religieus huwelijk met een ander persoon in gang gezet of geforceerd door de jongere zelf (zie ook Moors, 2014, p. 15; Van der Leun & Leupen, 2009, p. 34).

Dwang buiten Nederland

Deelnemers benadrukten met regelmaat dat er verschil bestaat tussen huwelijkspraktijken in Nederland en het land van herkomst. Hoewel verschillende deelnemers van mening waren dat huwelijksdwang binnen de eigen gemeenschap in Nederland niet voorkomt, kenden velen echter voorbeelden van huwelijksdwang uit de familie/vrienden/kennissenkring in het land van herkomst. Een Turkse deelnemer vertelde:

> *Dit verhaal speelt zich niet in Nederland af. Het leverde veel spanning op in de familie. Het zusje van mijn buurvrouw werd, toen zij nog geen 18 was, uitgehuwelijkt aan haar neef. Dit veroorzaakte strijd binnen de familie. Mijn buurvrouw voelde zich zo machteloos dat zij niks kon betekenen voor haar zusje. Ze konden niet om de belofte van de man heen, dit was zo'n machteloosheid! Dit laat zien dat de uitspraak van de vader of moeder zo krachtig kan zijn dat de wet er niks aan kan veranderen.*

In de Somalische focusgroep ontstond er een discussie tussen de deelnemers of er in relatie tot huwelijksdwang verschil bestaat tussen oudkomers en nieuwkomers. Enkele deelnemers zijn van mening dat, omdat oudkomers al jaren in Nederland en geëmancipeerd zijn, huwelijksdwang onder oudkomers misschien niet meer of minder voorkomt dan onder de nieuwkomers. Andere deelnemers vonden oudkomers niet altijd even geëmancipeerd. Een deelnemer constateerde een trend onder mannelijke oudkomers: zij gaan terug naar Somalië om een jongere vrouw/meisje te trouwen:

[65] Bemiddeling door de familie speelt bij migratiehuwelijken onder Turken, Marokkanen en vluchtelingengroepen nog steeds een grote rol (Sterckx et al., 2014, p. 24).

"Het gebeurt niet in Europa, maar wel in Somalië en die mannen wonen hier ook al heel lang."

Andere vormen van druk

In relatie tot huwelijksdwang merkten verschillende respondenten werkzaam in de hulpverlening/vrouwenopvang op dat zij ook jongeren tegenkomen die sinds de geboorte aan iemand beloofd zijn. Het betreft dan afspraken die in het verleden zijn gemaakt tussen families, zoals tussen ouders of grootouders. De jongere en/of de ouders worden vervolgens wanneer de tijd rijpt wordt geacht om de belofte in te lossen, onder druk gezet om mee te werken aan het huwelijk. Verschillende respondenten vertelden dat dit voorkomt in bepaalde regio's en binnen bepaalde families afkomstig uit Pakistan en Turkije. In de Egyptische, Iraanse, Pakistaanse en Turkse focusgroepen kwam ook het onderwerp van 'aan elkaar beloofd zijn' ter sprake. Deelnemers van die focusgroepen kenden enkele voorbeelden uit de eigen omgeving waarin sprake was geweest van afspraken tussen ouders of families waarbij kinderen aan elkaar beloofd waren. Soms was er sprake van een reeds gesloten religieus of traditioneel huwelijk of verloving. In andere gevallen was er sprake van een belofte of afspraak maar had dit niet altijd daadwerkelijk tot een huwelijk (sluiting of consummatie) geleid. Een Egyptische deelnemer stelde: *"Mensen vinden dat fijn want dan weten ze in welke familie hun dochter terechtkomt."* Waarop een andere deelnemer aanvulde: *"Het lijkt een (vicieuze) cirkel, want vrouwen gaan hier gewoon verder met dezelfde gewoonten bij hun eigen kinderen, dus dezelfde problemen met haar dochter."* Het beeld dat uit de focusgroepen naar voren kwam, was dat dergelijke voorbeelden van op jonge leeftijd 'aan elkaar beloofd zijn' bestaan, maar dat er dan bijna altijd sprake is van een transnationale familieafspraak.

In de Surinaamse focusgroep werd ook gesproken over de maatschappelijke druk die vooral op vrouwen wordt uitgeoefend en gevoeld om te moeten trouwen, vooral wanneer er sprake is van een zwangerschap. Volgens een van de deelnemers komt deze uitoefening van druk ook voort uit schaamte en eergevoel. Voorts zagen sommige deelnemers een ander vorm van sociale druk, namelijk de druk op vrouwen die een bepaalde leeftijd hebben bereikt om te trouwen. Zijn zij nog niet getrouwd dan is er mogelijk iets niet in orde of wordt er gedacht dat ze lesbisch is.[66]

Een Turkse deelnemer benoemde nog een andere vorm van sociale druk, namelijk de druk om niet enkel een religieus huwelijk of juist wél een burgerlijk huwelijk te sluiten:

> *Juist door de sociale en culturele druk zie ik niet dat er alleen een religieus huwelijk wordt gesloten (…) het heeft een culturele factor dat sommige ouders een religieus*

[66] Zie ook Nanhoe et al., 2013; Sterckx et al., 2014.

huwelijk niet toestaan zonder een burgerlijk huwelijk. Er zit vaak druk achter en er is angst voor roddels. Het brengt ook juridische onzekerheid voor de dochter met zich mee als er geen wettelijk huwelijk wordt gesloten.

Deze vorm van sociale druk werd slechts eenmaal, door de hierboven genoemde deelnemer, naar voren gebracht.

Enkele deelnemers van de Iraanse focusgroep benoemden weer een andere vorm van dwang, namelijk dwang vanuit de Iraanse autoriteiten om een religieus huwelijk te moeten aangaan om het land te kunnen bezoeken. Een deelnemer verwoordde het als volgt:

Als je niet naar Iran hoeft, dan hoef je ook niet aan de wet- en regelgeving van Iran te voldoen. Stel, je wilt wel naar Iran, dan heb je daar wel mee te maken. Om dan naar Iran te gaan moet je dus wel een religieus huwelijk sluiten. Dit voelt als dwang. Je moet een religieus huwelijk sluiten, ondanks dat je niet religieus bent. De Iraanse regering gebruikt dat als een soort machtsmiddel, dat meerdere mensen in hun religie zitten. Het is een soort propaganda en controlemiddel. In Iran mag je alleen met een islamitische man trouwen. Dit is een soort dwang van de Iraanse staat.

In de focusgroep Asiel kwam het onderwerp huwelijksdwang ook ter sprake. Wanneer een minderjarige gehuwde in aanwezigheid van de echtgenoot of in het kader van gezinshereniging in Nederland asiel aanvraagt, dient beoordeeld te worden of er wel of geen sprake is van dwang bij het afsluiten van het huwelijk. Deelnemers van de focusgroep gaven aan dat 'dwang' vaak moeilijk vast te stellen is. Er moet tijd en gelegenheid zijn voor instanties om door te vragen en voor de betrokkene de kans om aan te geven of zij (het gaat bijna altijd om meisjes) wel/niet verder wil met het huwelijk. Bovendien kan angst voor, of dreiging met, eerwraak soms een complicerende factor zijn. Voor het vinden van een oplossing is het daarom belangrijk dat goed gekeken wordt naar de individuele omstandigheden van het specifieke geval, aldus een deelnemer.

In de landelijke enquête die is uitgezet onder professionals die werken met jeugdigen om te komen tot een *educated guess* van het aantal kindhuwelijken in 2013-2014 (zie Hoofdstuk 4) zijn ook vragen gesteld over dwang en druk. In de gevallen waarin professionals wisten dat er sprake was van dwang of druk bij één of beide huwelijkspartners (n=21), hadden zij als belangrijkste vormen van dwang waargenomen: dreiging met verstoting door de familie, sociale druk, psychische intimidatie en (dreiging met)

fysiek geweld.[67] Bij de vraag naar de aanleidingen of motieven van familie om een minderjarige tot een huwelijk te dwingen, werden als drie belangrijkste redenen gegeven:

- De familie had al afspraken gemaakt met de familie van de huwelijkspartners;
- De familie was overtuigd dat dit de beste partnerkeuze voor minderjarige was;
- Minderjarige had een relatie die de familie wilde beëindigen.

Deze antwoorden komen in grote lijnen overeen met hetgeen in de interviews is verteld door respondenten die werkzaam zijn op het terrein van eergerelateerd geweld/vrouwenopvang, voor zover deze respondenten via hun werk in aanraking waren gekomen met huwelijken waarbij een minderjarige betrokken was.

Bij de bespreking van het onderwerp 'dwang of druk' in relatie tot huwelijkssluitingen werd vooral tijdens de focusgroepsbijeenkomsten duidelijk, dat er verschillen bestaan tussen de oudere en jongere generaties. Het lijkt er op dat jongere generaties uit de onderzochte gemeenschappen in toenemende mate meer keuzevrijheid en (onder)handelingsruimte hebben verkregen, of dit zichzelf hebben toegeëigend. Echter, zo werd ook duidelijk in deze paragraaf, blijft het huwelijk voor vele gemeenschappen nog steeds een familieaangelegenheid. Dwang of druk mag dan wel als minder of van een heel ander niveau worden ervaren, bemoeienis van de familie blijft duidelijk aanwezig.

5.4 Gevolgen

Enkele deelnemers van de Marokkaanse focusgroep vroegen zich af waarom een onwettig religieus huwelijk eigenlijk verboden is en wat het verschil is met 'gewoon' samenwonen. In de Surinaamse focusgroep ontstond eenzelfde discussie. Deelnemers vroegen zich af of een religieus huwelijk niet gelijk gesteld kan worden aan samenwonen of religieus gelegitimeerd samenwonen. Het was voor deze deelnemers niet geheel duidelijk waarom de overheid bij sommige samenlevingsvormen via wetgeving 'ingrijpt' en bij andere niet. In enkele focusgroepen en interviews is de vraag of het verbod wel of niet nuttig of noodzakelijk is expliciet aan bod gekomen. In het algemeen vonden deelnemers en respondenten dat het voor betrokkenen/huwelijkspartners van een informeel huwelijk belangrijk is dat zij weten wat hun rechten zijn. Betrokkenen dienen zich bijvoorbeeld bewust te zijn van het feit dat aan een religieus huwelijk geen rechten kunnen worden ontleend. Wanneer betrokkenen goed geïn-

[67] Andere vormen van dwang waaruit respondenten konden kiezen waren: 'dreiging met sturen naar land van herkomst'; 'dreiging met moord of doodslag'; 'met financiële middelen onder druk zetten'; 'dreiging met ontvoering of afnemen van kinderen'; 'dreiging met inschakelen autoriteiten' (bijvoorbeeld van politie om iemand met illegale status te bedreigen); 'anders, namelijk…'.

formeerd zijn en hun rechten kennen, kan een religieus huwelijk een goed alternatief zijn voor mensen.

Eén van de geïnterviewde advocaten merkte op dat een informeel religieus huwelijk ook positief voor een vrouw kan uitpakken. Bijvoorbeeld wanneer de vrouw meer verdient dan de man of als de man schulden heeft gemaakt, dan hoeft de vrouw bij een 'echtscheiding' geen partneralimentatie te betalen of te delen in de schulden van de man. Andersom kan het wel nadelig zijn voor de man wanneer er een kind uit een dergelijk relatie is geboren en deze (nog) niet erkend is door de vader. Immers, wanneer de moeder niet wil meewerken aan de erkenning, dan kan de vader niet zo gemakkelijk gezag over zijn kind verkrijgen. Een informeel religieus huwelijk kan dus voor de ene partij positieve gevolgen hebben en voor de andere partij binnen dezelfde verbintenis negatieve gevolgen. Zolang betrokkenen voldoende geïnformeerd zijn over, en zich voldoende bewust zijn, van hun positie, rechten en plichten (of juist het ontbreken daarvan), lijken verschillende deelnemers en respondenten geen problemen te zien bij het enkel afsluiten van een religieus huwelijk. De vraag die zich echter vervolgens opdringt is: Hoe weet je dat betrokkenen voldoende geïnformeerd zijn of zich voldoende bewust zijn van hetgeen zij doen of wat de gevolgen van een dergelijk huwelijk kunnen zijn?

Problemen die kunnen voortvloeien uit een onwettig religieus huwelijk, kwamen ter sprake in de Somalische focusgroep. Tijdens de discussie over de gevolgen van een religieus huwelijk spraken verschillende deelnemers over de problemen rond erkenning van het gezag van de vader. Volgens de deelnemers was het daarom belangrijk, om problemen te voorkomen, om voldoende informatie over huwelijkskandidaten te (kunnen) verkrijgen voordat een huwelijk gesloten wordt. Vooral religieuze huwelijken die te snel en online worden gesloten, kunnen resulteren in echtscheidingen en vaders die hun kinderen niet willen erkennen, aldus enkele deelnemers. Verschillende deelnemers vonden dit een zorgelijke ontwikkeling omdat het dan moeilijk na te gaan is wie men voor zich heeft als het bijvoorbeeld gaat om de bruidegom, familie en getuigen. Een deelnemer zei hierover:

> *Als deze vrouw gaat trouwen en zij krijgt dan later kinderen en als hij dan zegt 'dit zijn niet mijn kinderen'. Stel ik ga trouwen met iemand online, maar wanneer ken je hem (degene met wie je online wilt trouwen)? Ik heb deze vrouw nooit gezien en dit zorgt voor problemen met de familie van de vrouw. (…) ze zeggen wel wie ze zijn, maar je weet niet of dat klopt! Waar komt iemand vandaan uit Somalië? Online is het echt moeilijk om een huwelijk te sluiten. Vaak als je de familie kent via-via dan kan men trouwen, maar je moet eerst bewijs hebben. Als deze man gaat trouwen,*

moet je eerst bewijs hebben dat de man eerlijk is, anders krijg je veel problemen. Man zegt dan later 'het kind is niet van mij'.

Wanneer de ouders niet burgerlijk getrouwd zijn en de vader zijn kinderen niet heeft erkend, ligt het gezag bij de moeder. Somalische deelnemers noemden verschillende voorbeelden uit hun eigen omgeving van negatieve consequenties die daaruit kunnen voortvloeien:

- Kinderen die noodgedwongen de achternaam van de moeder dragen;
- Kinderen die worden opgevoed door hun alleenstaande moeder;
- Een vader die niet voor zijn kinderen mocht zorgen toen de moeder terminaal ziek was omdat het gezag was toegewezen aan Bureau Jeugdzorg.

Ook in de Afghaanse focusgroep kwam het punt dat het gezag van kinderen bij de moeder komt te liggen in geval van een onwettig religieus huwelijk aan de orde. Een deelnemer van de Afghaanse focusgroep beschreef echter eerst de gevolgen van kindhuwelijken in Afghanistan en vervolgens de negatieve gevolgen van een onwettig religieus huwelijk in Nederland:

Stel dat het huwelijk op jongere leeftijd plaatsvindt. In Afghanistan bijvoorbeeld zie je nog wel kindhuwelijken, dat heeft wel gevolgen voor de toekomst. Ze weten zo jong de waarde van elkaar nog niet. Ze weten ook niet wat belangrijk is in een huwelijk. Ze krijgen vaak gelijk een kind en weten nog weinig van opvoeding. En ook financieel gezien hebben tienermoeders het heel moeilijk. Ze hebben vaak geen studie afgemaakt en waren veel afwezig op school, dus minder kans op de arbeidsmarkt en ze verdienen minder als ze iets vinden. Onwettige huwelijken hebben ook nadelen: een man in Nederland van 30 met bezittingen was religieus getrouwd met een vrouw van 26. Er kwamen twee kinderen uit dit huwelijk, toen zijn ze gescheiden, de bezittingen bleven bij de man, want officieel was het echtpaar niet getrouwd, dat vind ik jammer. De vrouw kreeg wel alimentatie maar dat was voor de kinderen. De moeder heeft zoveel gestoken in de opvoeding van de kinderen, want de man werkte, maar eigenlijk was dat geld wat de man heeft verdiend ook van de vrouw. Dat vind ik erg jammer, want de advocaat kon er niks aan doen. De man had veel geld, maar de vrouw had geen recht op de bezittingen. Dit stel was al jong naar Nederland gekomen, op 15- en 11-jarige leeftijd, maar trouwde pas veel later. De kinderen droegen wel de naam van de man.

Twee andere deelnemers kenden ook soortgelijke verhalen. Eén van hen vertelde over een echtpaar dat alleen islamitisch getrouwd was en twee kinderen kreeg: "Na de scheiding kregen de vrouw en kinderen helemaal niks van de vader." In de Turkse en Marokkaanse focusgroepen werd door enkele deelnemers op dezelfde 'gevaren'

van een onwettig huwelijk gewezen. Met name jonge vrouwen moeten zich bewust zijn van het feit dat ze geen juridische rechten kunnen ontlenen aan een dergelijk huwelijk. Eén respondent was van mening dat om deze reden trouwen hoogdrempeliger, in tegenstelling tot de laagdrempeligheid van een religieus huwelijk, gemaakt zou moeten worden, zodat mensen, en met name jongeren, zich meer bewust zijn van wat ze doen. Dit laatste punt ('zich bewust zijn') werd door deelnemers en respondenten regelmatig naar voren gebracht: mensen, in het bijzonder jongeren – en tot op zekere hoogte bekeerlingen – moeten weten wat ze doen, mensen moeten weten wat hun rechten en plichten zijn. Het belang van voorlichting en kennis in deze sluit overigens goed aan bij de door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) ontwikkelde actieplan *Zelfbeschikking 2015-2017* (zie paragraaf 6.2).

Enkele respondenten werkzaam in de hulpverlening/vrouwenopvang benadrukten dat het religieuze huwelijk voor de Nederlandse wet weliswaar geen juridische waarde kan hebben, maar *"Een religieus huwelijk is voor partners niet vrijblijvend. Zij beschouwen het wel degelijk als het huwelijk, met alle rechten en plichten die daar op basis van huwelijk religie bij horen."* De situatie waarbij een burgerlijk huwelijk wel is ontbonden maar het religieuze huwelijk niet, dan *"ben je gewoon getrouwd en word je gewoon gezien als man en vrouw met alle gevolgen van dien"*. Deze situatie wordt aangemerkt als huwelijkse gevangenschap en komt in paragraaf 5.5 aan bod.

Jongeren – 'snel trouwen en snel scheiden'

Een terugkerende zorg die door verscheidene deelnemers van de verschillende focusgroepen werd gedeeld was de snelheid waarmee jongeren trouwen en dan ook vaak weer snel scheiden. Een deelnemer van de focusgroep (nieuwe) Nederlandse moslims vertelde:

> *Mensen worden maandag verliefd, vragen dan 'kunnen we vier mensen vinden?' Dan zijn ze woensdag getrouwd. Mensen trouwen te snel, met name jongeren, ze trouwen binnen een week. Jongeren moeten meer nadenken, nadenken wat ze doen, wat een huwelijk is. Jonge mensen worden wild verliefd, alles kan en er is geen probleem. Maar als je verder wilt, moet je moslim worden en moeten we trouwen. Dan word je enorm voor het blok gezet, een huwelijk willen ze wel doen, maar ze hebben er nooit bij stilgestaan [denken niet na over de gevolgen].*

Deze deelnemer onderstreepte later dat het belangrijk is dat in het bijzonder nieuwe moslima's goed nadenken, en bij voorkeur voorbereid worden via 'huwelijksvoorbereidingscursussen', voordat ze een religieus huwelijk aangaan:

> *De gevolgen voor veel meiden die moslim zijn geworden en tweede, derde of zelfs vierde vrouw worden, die erin inrollen en niet beseffen wat dat inhoudt, die later*

pas beseffen dat er ook een stigma op ligt: ze is maar de tweede vrouw, daar wordt veel over geroddeld. (...) Later zeggen ze: 'ik wil gewoon normaal getrouwd zijn; ik wil ook huisje boompje beestje, en niet een man die één keer per week op koffie komt, maar dat realiseren ze zich niet als ze trouwen.'

Op de vraag waarom vrouwen instemmen met een huwelijk als tweede vrouw antwoordt deze deelnemer: "Er wordt dan gezegd 'dat is een goede broeder'. (…) Die meiden zijn nieuw in de religie en willen het graag goed doen."

Twee respondenten benoemden ook de kwetsbare positie van bekeerlingen. Bekeerlingen willen graag geaccepteerd worden als moslim en wegens 'het goed willen doen' (bijvoorbeeld bang zijn om in zonde te leven), stemmen sommige nieuwe moslima's (het betreft vooral vrouwen) in met een huwelijk waar ze later niet blij mee zijn (zie ook Moors, 2014, p. 12). Eén van de respondenten was van mening dat deze vrouwen, in tegenstelling vrouwen die van kindsaf moslima zijn (d.w.z. geen bekeerlingen), de bescherming van familie missen.[68] Zoals hierboven al naar voren kwam, is één van de belangrijkste taken van ouders van moslimkinderen in het geval van een aanstaand huwelijk, het behartigen van de (huwelijks)belangen van de kinderen. Deelnemers van de Somalische focusgroep onderschreven daarom het belang voor ouders om goede informatie te kunnen inwinnen over (potentiele) huwelijkskandidaten van hun kinderen. Het ontbreken van belangenbehartiging door de familie bij huwelijksaangelegenheden van (vrouwelijke) bekeerlingen en de soms negatieve gevolgen die daar uit kunnen voortvloeien, laat wederom zien dat het huwelijk een familieaangelegenheid is en maakt ook duidelijk wat het belang van die familiebemoeienis bij het huwelijk is.

5.5 Huwelijkse gevangenschap

De gevolgen van een in het buitenland rechtsgeldig religieus gesloten en in Nederland erkend huwelijk werden door sommige deelnemers van de focusgroepen als problematisch gezien. Een Iraanse deelnemer vertelde dat wanneer een huwelijk naar Nederlands recht ontbonden is, maar nog niet naar Iraans recht, het echtpaar in Iran nog steeds als gehuwd wordt gezien. Deze situatie kan nadelige gevolgen hebben voor het aanvragen of verlengen van een Iraans paspoort door de vrouw, omdat zij dan de toestemming van haar (ex-)man nodig heeft.[69] Wanneer een vrouw in zo'n situatie een nieuwe relatie aangaat, kan zij in Iran worden beschuldigd van overspel

[68] Voor soortgelijke observaties w.b. rechtsbescherming van vrouwelijke partners in een informeel huwelijk in relatie tot salafistische/radicale jongeren, zie de onderzoeken van Roex et al., 2010 en de NCTb, 2005.

[69] Iraanse Nederlanders kunnen alleen op hun Iraanse paspoort naar Iran reizen; reizen op een Nederlands paspoort is dan niet mogelijk.

omdat zij naar Iraans recht (nog) een getrouwde vrouw is. Een andere deelnemer vulde aan: *"Doordat je niet automatisch in Iran bent gescheiden heeft de man de macht."*

Enkele Somalische deelnemers verhaalden over problemen die zij ondervonden door de erkenning van hun in Somalië gesloten huwelijk. Erkenning van het huwelijk door de Nederlandse autoriteiten leverde over het algemeen geen problemen op, maar een succesvolle ontbinding van een dergelijk huwelijk werd door enkele deelnemers als een moeizaam en kostbaar proces omschreven. Dit komt overeen met wat deelnemers vertelden over de problemen rondom het sluiten van een burgerlijk huwelijk; mensen met een vluchtelingenachtergrond beschikken vaak niet over de benodigde papieren om een huwelijk voor de Nederlandse wet aan te kunnengaan. Soortgelijke problemen kunnen zich voordoen bij het willen laten ontbinden van een in het buitenland gesloten (en door Nederland erkend) huwelijk; vooral wanneer medewerking van de autoriteiten van het herkomstland verkregen dient te worden.

De meningen over het wel of niet kunnen of moeten scheiden naar religieus recht liepen uiteen in de verschillende focusgroepen. Enkele deelnemers van de Somalische focusgroep waren van mening dat het vooral voor vrouwen moeilijk is om te scheiden omdat de man moet meewerken aan een islamitische scheiding. Eén deelnemer zei hierover:

> *Er is veel onwetendheid, je moet wel de weg weten. Veel vrouwen die dat probleem hebben, worden steeds verwezen naar een andere imam. Ze zit dan vast in het huwelijk. Als ze niet meer wil en ze weet het niet, ze durft ook niet en de imam die haar kan helpen, zie ik niet.*

Een andere deelnemer vulde aan: "*Bij scheiden is de mans wil wet.* De medewerking van de man als een vereiste bij het verkrijgen van een echtscheiding werd ook onderschreven door deelnemers van de (nieuwe) Nederlandse moslims, Pakistaanse en Afghaanse focusgroepen. Een Pakistaanse deelnemer zei bijvoorbeeld: "*In de regel, als je burgerlijk huwelijk is ontbonden, is ook het religieuze huwelijk ontbonden. Dus mensen die willen scheiden gaan naar de Nederlandse rechter."* Problemen doen zich echter voor wanneer de man *niet* wil meewerken aan de scheiding, zo erkenden de Pakistaanse deelnemers: *"Wanneer het burgerlijke huwelijk is ontbonden, maar het religieuze huwelijk nog niet, dan moet er islamitisch iets gebeuren om het religieuze huwelijk te ontbinden."* De eerstgenoemde deelnemer gaf het voorbeeld van een vrouw in een dergelijke situatie. Deze vrouw heeft zich uiteindelijk tot islamitische instanties in Engeland gewend om daar het religieuze huwelijk te laten ontbinden.

Een deelnemer van de Afghaanse focusgroep was een soortgelijke mening toegedaan:

> *Volgens sommige imams kan je niet scheiden zonder toestemming van de man. (…) Afghaanse mannen zijn nooit akkoord met een scheiding. Veel vrouwen zijn ongelukkig. Vaak willen mannen niet scheiden als een soort straf voor de vrouw. Ze willen haar straffen door niet te scheiden. De vrouw moet dan bij hem blijven; soms van de man, maar soms ook van de familie. In de Afghaanse gemeenschap is het lastig om te scheiden, mensen gaan roddelen; of je man wil niet of de familie wil niet. Maar dit gaat over de oudere generaties, voor jongeren is het nu heel makkelijk om te scheiden.*

Een andere deelnemer was het hiermee eens: "Ja, de man moet ook akkoord zijn met de echtscheiding. Echtscheiding kan absoluut niet zonder toestemming van de man."

Verscheidene deelnemers en respondenten waren van mening dat een islamitisch huwelijk in Nederland of het buitenland uiteindelijk wel ontbonden kan worden. Echter is dat voor sommigen, vooral vrouwen, een moeizaam en soms kostbaar proces is, vooral wanneer de scheiding in het buitenland geregeld moet worden. Volgens één van de respondenten die werkzaam is in de hulpverlening/vrouwenopvang zijn er vaak ook financiële belangen in het spel bij huwelijkse gevangenschap; hetzij in het buitenland, hetzij in Nederland. Daarnaast kan de situatie extra ingewikkeld zijn wanneer er familieverbanden bestaan tussen de huwelijkspartners.

Volgens één van de geïnterviewde advocaten is het taboe op echtscheiding onder veel migrantengemeenschappen doorbroken. Om deze reden is het aantal echtscheidingen de laatste tijd sterk toegenomen. Het thema scheiden ligt bij Hindoestanen en kopten echter anders. Enkele deelnemers van de Surinaamse focusgroep vertelden dat het volgens het hindoestaanse geloof niet mogelijk is om te scheiden, maar dat het aantal echtscheidingen desondanks hoog is, vooral onder jongeren. Een deelnemer van de Egyptische focusgroep vertelde dat het voor mensen uit de koptische gemeenschap officieel onmogelijk is om te scheiden omdat echtscheiding niet door de kerk erkend wordt. Wanneer echtscheiding niet mogelijk is, kiezen kopten er vaak voor om van tafel en bed te scheiden.

Eerder al werd het voorbeeld aangehaald dat een deelnemer van de Marokkaanse focusgroep vertelde van een meisje dat wilde trouwen met een jongen zonder geldige verblijfsvergunning. Zij konden niet burgerlijk trouwen en dus trouwden ze alleen voor een imam. De deelnemer was mening dat enkel een religieus huwelijk in sommige gevallen goed uitpakt. Trouwen en scheiden voor de imam gaat snel en is soms financieel voordeliger dan een burgerlijk huwelijk en echtscheiding (zie ook Van der

Leun & Leupen, 2009, p. 34). Een deelnemer uit de Turkse focusgroep en enkele respondenten waren min of meer dezelfde mening toegedaan: scheiden is veel gemakkelijker bij slechts een religieus huwelijk.

Huwelijkse gevangenschap bij kindhuwelijken werd door de respondenten van de enquête niet veel gezien (15x 'ja'; 56x 'nee'). De vijftien keer dat het door respondenten werd gezien, werden als voornaamste redenen ingevuld: 'druk vanuit de religieuze en/of etnische gemeenschap', 'sociale isolatie' en 'familie wil niet dat echtpaar gaat scheiden'.

5.6 Conclusie

In dit hoofdstuk is nader ingegaan op de achtergronden en gevolgen van (het sluiten van) religieuze huwelijken en kindhuwelijken. Uit de interviews en focusgroepsbijeenkomsten komt naar voren dat het religieuze huwelijk voor de onderzochte gemeenschappen zeer belangrijk is en met regelmaat als 'het echte huwelijk' werd aangeduid. Kindhuwelijken of huwelijken tussen jongeren werd door vele deelnemers van de focusgroepen en respondenten van de interviews minder herkend, en wanneer het minderjarigen betrof ging het vooral om de leeftijdscategorie 16-17 jarigen; de leeftijd dat jongeren verliefd worden en verkering krijgen. In de focusgroep Asiel daarentegen, ging de discussie voornamelijk over huwelijken waarbij een minderjarige betrokken was. Het ging in bijna alle gevallen om huwelijken die in het buitenland gesloten waren. De achtergronden van dergelijke kindhuwelijken lagen vooral op het terrein van armoede, het veiligstellen van (de eer van) het meisje en traditie van jong trouwen in het land van herkomst.

Op de vraag wat de belangrijkste redenen, motieven of aanleidingen voor het aangaan van religieuze huwelijken en kindhuwelijken waren werden door deelnemers en respondenten vele verschillende antwoorden gegeven. De belangrijkste reden die herhaaldelijk werd genoemd was echter 'het legitiem samenzijn', d.w.z. dat een religieus huwelijk nodig is om samen te kunnen zijn om met elkaar om te kunnen gaan. Andere redenen die genoemd werden en in dit hoofdstuk besproken zijn, waren:

- Wens van de ouders, familie of sociale kring;
- Traditie, cultuur;
- Religie;
- Onmogelijkheid om een burgerlijk huwelijk aan te gaan;
- Pragmatische of praktische redenen;
- Eer en veiligheid;
- Relatie met een moslim (bekeerlingen);
- Zwangerschap.

De vraag in hoeverre er sprake is van dwang en druk bij religieuze en kindhuwelijken werd wisselend beantwoord. In belangrijke mate werd dit bepaald door het feit aan wie de vraag gesteld werd. Uit de focusgroepen kwam het beeld naar voren dat er een verschil waarneembaar is tussen de oudere en jongere generaties. De jongeren zouden meer (keuze)vrijheid hebben dan bijvoorbeeld hun ouders. Vele deelnemers waren van mening dat huwelijksdwang niet veel (meer) voorkwam. Enkele deelnemers zagen echter wel lichtere vormen van druk, zoals 'stimuleren', 'manipuleren' of 'bemoeienis' door ouders en familie. Respondenten die werkzaam in de hulpverlening/vrouwenopvang zijn, kwamen echter wel regelmatig in aanraking met verschillende vormen van huwelijksdwang, uithuwelijking en eergerelateerd geweld in relatie tot huwelijksdwang. Het wel, niet of minder herkennen van huwelijksdwang, hangt dus ook af van het type respondent dat bevraagd wordt; professionals en hulpverleners die veelvuldig werken op het terrein van huwelijksdwang (of aanpalende terreinen) zien en benoemen het vaker dan niet-professionals. In dit hoofdstuk wordt ook nader ingegaan op de gevolgen van een religieus huwelijk en kindhuwelijk. Bij de discussies tijdens de focusgroepen en interviews ging het wat betreft gevolgen vooral over informele religieuze huwelijken. De gevolgen van dergelijke huwelijken werden door enkelen als positief gezien. Scheiden kan namelijk makkelijker gaan en soms is het financieel voordeliger voor een vrouw. Negatieve gevolgen werden ook genoemd. Deze betroffen veelal problemen omtrent het gezag van vaders over kinderen die zijn geboren uit een dergelijke informele (onwettige) relatie, en het ontbreken van rechtsbescherming voor kwetsbare partijen, met als gevolg bijvoorbeeld geen aanspraak kunnen maken op alimentatie of pensioen. Weliswaar kunnen er geen juridische rechten ontleend worden aan een informele verbintenis, desalniettemin kunnen betrokkenen wel last hebben van de (morele of sociale) rechten en plichten die aan een dergelijke verbintenis verbonden kunnen worden, zoals het niet vrijelijk kunnen aangaan van een nieuwe relatie omdat men nog als getrouwd wordt gezien. Dit laatste wordt aangemerkt als 'huwelijkse gevangenschap', hetgeen in de laatste paragraaf aan bod kwam. Ten aanzien van deze problematiek zagen deelnemers en respondenten met name moeilijkheden bij het ontbinden van een buitenlands rechtsgeldig religieus huwelijk; dit kost veel tijd en geld, met name voor vrouwen.

Verscheidene deelnemers uitten ook hun zorgen over de snelheid waarmee jongeren een religieus huwelijk sloten en vervolgens veelal snel scheiden.

Hoofdstuk 6 Interventies

6.1 Inleiding

Voor Nederland staat vanuit internationaal perspectief de aanpak van kindhuwelijken hoog op de politieke agenda. Zo stelt Minister Ploumen dat kindhuwelijken in strijd zijn met de fundamentele mensenrechten en heeft zij in 2013 tijdens de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een internationale actie aangekondigd tegen kindhuwelijken.[70] Daarnaast heeft Nederland de bestrijding van kindhuwelijken in ontwikkelingslanden geïntensiveerd.[71] Uit dit onderzoek is gebleken dat Nederland zelf ook te maken heeft met kindhuwelijken. Het gaat hierbij zowel om kindhuwelijken die werden gesloten in landen van herkomst, als ook om huwelijken die binnen Nederland tot stand komen.

In de vorige hoofdstukken hebben we niet alleen meer zicht gekregen op de omvang en aard van kindhuwelijken in Nederland, maar ook op informele en onwettige religieuze huwelijken in Nederland. De indruk die op basis van de onderzoeksbevindingen is ontstaan, is dat informele huwelijken door de deelnemers en meerderheid van de respondenten niet als een probleem worden beschouwd, maar veeleer als een vanzelfsprekend bij de religie, cultuur of traditie behorend fenomeen. Deelnemers en respondenten konden vaak wel voorbeelden geven van situaties die zij kenden of waarover zij gehoord hadden waar een informeel huwelijk tot bepaalde problemen had geleid, maar dit was niet wat de boventoon voerde. Uit het onderzoek bleek wel wat anders, namelijk dat niet iedereen wist dat en wanneer informele huwelijken in Nederland niet zijn toegestaan en wat de risico's kunnen zijn van informele huwelijken. Dat vraagt om andere 'interventies' om deze huwelijken aan te pakken.

Gelet op het voorgaande zullen in dit hoofdstuk daarom niet alleen interventies worden besproken die informele huwelijken kunnen voorkómen, maar ook interventies die huwelijkspartners bescherming kunnen bieden tegen mogelijke ongewenste gevolgen van informele huwelijken, alsmede interventies die de positie van huwelijkspartners in een in formeel huwelijk kunnen verbeteren. Op deze manier wordt een overzicht geboden van mogelijke interventies die aansluiten bij de bevindingen die het onderhavige onderzoek heeft opgeleverd. Daarbij kan opgemerkt worden dat uit het onderzoek niet volgt dat het tegengaan van informele huwelijken in alle gevallen de meest passende interventie is, maar dat interventies gedifferentieerd zouden

[70] Rijksoverheid (26-09-2013) *Ploumen wil internationale actie tegen kindhuwelijken.* Geraadpleegd op 01-12-2015 van https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2013/09/26/ploumen-wil-internationale-actie-tegen-kindhuwelijken

[71] Ibidem.

moeten worden aangeboden, al naar gelang de aard, oorzaak en gevolgen van aanwezige problematiek en naar gelang behoefte.

We hebben allereerst een beknopte deskresearch uitgevoerd waarbij we ingaan op verschillende interventies op aanpalende onderwerpen en de succesfactoren. Vervolgens hebben we in de interviews en de landelijke enquête gevraagd naar geschikte interventies en ook tijdens de focusgroepen was dit een van de thema's die is besproken.

6.2 Bestaande interventies

Om zicht te krijgen op interventies die mogelijkerwijs ingezet kunnen worden ter preventie van informele huwelijken, voor zover deze ongewenst zijn, en op het ondersteunen en het verbeteren van de positie van slachtoffers van informele huwelijken, hebben wij een beknopte deskresearch uitgevoerd.[72] We hebben gekeken naar bestaande beschreven interventies in Nederland die zich specifiek richten op informele (kind)huwelijken.[73] Uit de beknopte search kwamen echter geen interventies naar voren betreffende dit onderwerp. Wij hebben daarom ook gekeken naar interventies gericht op aanpalende onderwerpen zoals huwelijksdwang, huwelijkse gevangenschap, achterlating en eerkwesties, waar de onderzochte huwelijken mogelijk ook, wellicht indirect, worden meegenomen en aanknopingspunten kunnen bieden. Tevens benoemen we enkele succesfactoren van deze interventies.

Interventies aanpalende thema's

In Nederland zijn er uiteenlopende projecten en/of interventies die zich richten op een of meerdere van de aanpalende thema's. Een aantal van deze interventies om huwelijksdwang en achterlating aan te pakken komen voort uit het plan van aanpak *Preventie huwelijksdwang 2012-2014* en het daarop voort bouwende actieplan *Zelfbeschikking 2015-2017*.[74] Deze, en andere interventies, die zich richten op een of meerdere van de aanpalende thema's kunnen grofweg ingedeeld worden in interventies gericht op preventie, hulpverlening, aanpak en nazorg.[75] Daarbij richten wij ons met name op interventies gericht op preventie (zie ook paragraaf 6.2).[76] Op het gebied van preventie zijn er verschillende interventies die mogelijkerwijs elementen bevatten die ook, indien nodig geacht, kunnen worden gebruikt voor de preventie

[72] We hebben diverse databanken van onder andere Vluchtelingenorganisaties Nederland (VON), Movisie, het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), Pharos en huiselijkgeweld.nl bekeken.
[73] We hebben ook gekeken naar enkele buitenlandse projecten die in vijf herkomstlanden zijn ingezet. Deze zijn opgenomen in bijlage 3.
[74] Kamerbrief actieplan zelfbeschikking 2015-2017, bijlage overzicht resultaten 2012-2014.
[75] http://www.huiselijkgeweld.nl/interventies
[76] Een aantal voorbeelden van interventies op aanpalende onderwerpen staat beschreven in bijlage 4.

van informele huwelijken. Er zijn interventies die zich vooral richten op voorlichting en het gesprek aan gaan met de gemeenschap, zoals het voorlichtingsproject *Als ik haar was,* waarbij na aanleiding van een film huiselijk- en eergerelateerd geweld bespreekbaar wordt gemaakt binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap. Daarbij wordt ingezet op onder andere het verbreken van het 'taboe' dat rust op het onderwerp en het vergroten van de bewustwording van onder andere de gevolgen van huiselijk geweld (Özdemir, 2015). Andere soorten interventies zijn meer gericht op het bieden van handvatten voor professionals in de vorm van bijvoorbeeld een *toolkit* of handleiding, zoals de methode van *Your Right 2Choose!* Binnen deze methode krijgen leerkrachten handvatten om huwelijksdwang bespreekbaar te maken met als doel bij jongeren uit een niet-westerse cultuur een bewustwordingsproces op gang te brengen over het recht op vrije partnerkeuze en jongeren handelingsperspectieven aan te reiken om dit recht te verwezenlijken en hun professionele sociale omgeving motiveren tot en ondersteunen in het bespreekbaar maken van huwelijksdwang (Databank Effectieve Sociale Interventies Movisie).

Er zijn ook interventies die zich richten op specifieke gemeenschappen, zoals het project *CARAWEELO: van oude tradities naar nieuwe discussies*, dat zich richt op de lokale Somalische gemeenschappen in Nederland en de lokale professional. Centraal staan het debat waarom het geweld plaatsvindt en het met elkaar in gesprek gaan over vrouwenrechten, bestaande rolpatronen en hoe deze te veranderen (Databank Effectieve sociale interventies Movisie).

In het Europees vergelijkend onderzoek *Flying Team against Violence - bestrijding van eergerelateerd geweld, huwelijksdwang en achterlating* (Bakker et al., 2012) worden op basis van een aantal 'goede praktijkvoorbeelden' gericht op de aanpak van eergerelateerd geweld, huwelijksdwang en achterlating een aantal succesfactoren beschreven die hebben bijgedragen aan het slagen van deze projecten. Een belangrijke succesfactor die in het onderzoek wordt genoemd is een '*bottum up*-benadering', waarbij is gezorgd voor draagvlak en *commitment* van de achterban. Daarnaast is het belangrijk dat er 'dezelfde taal wordt gesproken'; dat wil zeggen dat het gebruik van taal en begrippen aansluit bij de doelgroep. Samenwerking met de ketenpartners en deskundigheid van de medewerkers worden tevens benoemd als succesfactor. Tot slot spelen borging en continuïteit van het project ook een rol in het slagen ervan (Bakker et al., 2012).

6.3 Mogelijke interventies volgens respondenten en deelnemers focusgroep

We hebben in de interviews, de landelijke enquête en de focusgroepen gevraagd naar interventies die worden, of kunnen worden ingezet in het kader van kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken. In onderstaande paragrafen beschrijven we

allereerst de suggesties voor mogelijke interventies die zijn genoemd door de respondenten en deelnemers. Vervolgens zullen we de enkele ingezette interventies, die ook gericht zijn op aanpalende onderwerpen, benoemen in paragraaf 6.4.

De suggesties die naar voren zijn gekomen tijdens de interviews en de focusgroepen voor mogelijke interventies lopen uiteen en zijn voornamelijk gericht op preventie van onwettige religieuze huwelijken en kindhuwelijken. Het geven van voorlichting en aandacht voor het bevorderen van de deskundigheid van professionals werden het meest genoemd als mogelijke geschikte interventie om onwettige religieuze huwelijken en kindhuwelijken tegen te gaan. Daarnaast noemde een enkele respondent of deelnemer nog een andere interventie, ook gericht op hulpverlening en aanpak. Wij zullen in onderstaande de suggesties die naar voren zijn gekomen voor mogelijke interventies uiteenzetten.

Voorlichting

Het geven van voorlichting wordt als de belangrijkste interventie gezien om onwettige religieuze huwelijken en kindhuwelijken tegen te gaan. De onwetendheid op dit thema is volgens respondenten en deelnemers groot (zie ook Hoofdstuk 2). "*Mensen weten vaak niet eens dat zij iets doen wat wettelijk niet mag*", is een veel gehoorde reactie van zowel de deelnemers als respondenten, zeker met betrekking tot onwettige religieuze huwelijken. Dit geldt echter ook voor kindhuwelijken, waarbij binnen sommige gemeenschappen een huwelijksleeftijd van 16-17 jaar niet altijd als problematisch wordt gezien.

Geadviseerd wordt om voorlichting op verschillende niveaus te geven. Te beginnen bij de inburgering. *"Op deze manier wordt er een grote groep nieuwkomers bereikt die direct leert over het juridisch kader en de rechten van de vrouw"*, aldus een respondent. Daarnaast is het van belang om binnen de gemeenschappen zelf deze thematiek bespreekbaar te maken. De deelnemers adviseren om dit in de eigen taal te doen door zogenaamde sleutelfiguren.

De gemeenschap moet het onderling er zelf over hebben, en niet vanuit de overheid tegende gemeenschap zeggen 'jij mag dit niet'. Als wij er met elkaar binnen de gemeenschap over praten heeft dat meer effect (deelnemer Pakistan focusgroep).

Specifieke aandacht dient er ook te zijn voor de gezagsdragers binnen de gemeenschappen, bijvoorbeeld imams, en religieuze instanties, zoals moskeeën. Zij vervullen een belangrijke rol binnen de gemeenschap en vaak ook bij het afsluiten van een religieus huwelijk. Gezien hun rol is het van belang dat juist deze groep in ieder geval goed op de hoogte is van de wettelijke kaders van een religieus huwelijk en de verhouding met het burgerlijk huwelijk (en zich hier ook aanhoudt). Zij kunnen dan de

huwelijkskandidaten informeren over hoe het moet, en er zullen ook geestelijken zijn die dan ook zelf minder snel aan een religieus huwelijk zullen meewerken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk. Volgens een respondent is het besef van wat een wettig- en wat een onwettig huwelijk is ook bij deze groep niet altijd aanwezig: "*Een aantal grote moskeeën hier in Nederland, in ieder geval de besturen ervan, weten wel het onderscheid. Maar hoe gaat de uitvoerende Imam ermee om? Dat kan heel verschillend zijn*".

Vrouwen- en zelforganisaties spelen als laagdrempelige organisatie in een buurt/wijk tevens een rol in het geven van voorlichting. Dit gebeurt volgens de respondenten en deelnemers al wel op aanpalende onderwerpen, maar zou explicieter kunnen en mogen op dit onderwerp. Een deelnemer zegt hierover: "*Wij organiseren als zelforganisatie wel informatie avonden en zo'n avond is een goede gelegenheid om in te gaan op dit thema*".

Tot slot worden jongeren als een belangrijke groep benoemd. Zij gaan immers een onwettig religieus huwelijk of zelfs een kindhuwelijk aan. Deze jongeren zijn hierbij niet altijd of onvoldoende bewust van de mogelijke (niet-juridische) gevolgen van informele huwelijken. Door middel van voorlichtingscampagnes op scholen, waarbij onder andere aandacht is voor de mogelijke (negatieve) juridische gevolgen van een onwettig religieus huwelijk, zouden volgens een groot aantal deelnemers er aan bijdragen dat jongeren minder snel alleen religieus zouden gaan trouwen en/of zich ervan bewust zijn dat een dergelijke verbintenis geen rechtsgevolgen met zich meebrengt, zoals recht op alimentatie, pensioen en erfenis, gezag over kinderen die worden geboren uit een informeel huwelijk.

Deskundigheidsbevordering

De onwetendheid is volgens respondenten en deelnemers niet enkel aanwezig bij burgers, maar tevens bij professionals. Een respondent werkzaam binnen de hulpverlening zegt hierover:

> *Als ik een presentatie houd voor hulpverleners en vertel dat het strafbaar is voor een geestelijke om een religieus huwelijk af te sluiten voorafgaand aan een burgerlijk huwelijk, dan vallen sommige hulpverleners bijna van hun stoel. Die informatie is compleet nieuw voor hen.*

voorlichten van professionals en vergroten van de deskundigheid op dit thema wordt dan ook als wenselijk gezien. Vanuit het knooppunt Huwelijksdwang en Achterlating is recent voor professionals de voorlichtingsbrochure *Wat zegt de wet* ontwikkeld waarin op hoofdlijnen het juridisch kader bij de aanpak van huwelijksdwang en achterlating wordt beschreven. In de brochure wordt ook aandacht besteed aan een ju-

ridisch goed huwelijk. Het Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld (LEC EGG) heeft in de door hun ontwikkelde *Checklist Eergerelateerd Geweld* recent extra vragen toegevoegd die specifiek ingaan op de het huwelijk en de totstandkoming ervan om onder andere ook aandacht te hebben voor informele huwelijken.

Tevens zou er meer aandacht moeten zijn voor het voorlichten van docenten op scholen, zowel op het onderwerp kindhuwelijken als onwettige religieuze huwelijken. "*Op de scholen zijn de kinderen in beeld, dus als je zorgt dat docenten goed weten waar ze op moeten letten, dan denk ik dat je best al wel wat kunt voorkomen*", aldus een respondent werkzaam binnen de hulpverlening. Zij geeft tevens aan dat er momenteel vanuit het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) aan docenten een deskundigheidsbevordering wordt aangeboden voor het signaleren van uithuwelijking, achterlating en eergerelateerd geweld. Het onderwerp informele huwelijken zou hier ook in kunnen worden opgenomen.

Overige interventies
Interventies gericht op preventie door middel van voorlichting en tevens deskundigheidsbevordering van professionals zijn door de respondenten en deelnemers het meest genoemd als geschikte interventie. Een enkele keer is er nog een andere interventie genoemd. Deze interventies zijn vooral gericht op de aanpak van informele huwelijken en de hulpververlening en/of ondersteuning in het verbeteren van de positie van de slachtoffers, respectievelijk de echtgenoten in een informeel huwelijk.

Strafrechtelijk optreden
Een interventie gericht op de aanpak van informele huwelijken is de suggestie om strafrechtelijk in te grijpen bij overtreding van het wetsartikel (artikel 449 Sr): "*Het mag simpelweg niet en daarom moet er worden opgetreden*", stelt een enkele respondent. Er werd echter ook expliciet door respondenten benoemd dat indien er (meer) strafrechtelijk wordt opgetreden tegen informele huwelijken, dit een averechts effect zal hebben en deze huwelijken (nog meer) in het verborgene worden gesloten. Verder werd door respondenten de vraag opgeworpen of het wel wenselijk is om de geestelijke strafbaar te stellen omdat deze bij de huwelijkssluiting een zinvolle rol zou kunnen spelen (informeren van de huwelijkskandidaten, toezien op (vrije) instemming van de huwelijkskandidaten etc.) en of het gedrag van de geestelijke wel strafwaardig is: hij heeft geen kwaads in de zin en zijn feitelijke rol bij de totstandkoming van het huwelijk kan beperkt zijn.

Heroverwegen wettelijk verbod (art. 1:68 BW en art. 449 Sr)
In verschillende focusgroepen werd voorgesteld een regeling te treffen die kan realiseren dat het religieuze huwelijk ook tot een burgerlijk huwelijk kan leiden. Dat sluit

aan bij verschillende alternatieven die in juridische literatuur zijn gedaan.[77] Een van die alternatieven is om eerst de ambtenaar van de burgerlijke stand te laten controleren of er huwelijksbeletselen zijn. Daarmee is er een controle op gedwongen huwelijken, kindhuwelijken, polygame huwelijken en dergelijke. Als er geen huwelijksbeletselen zijn, kan vervolgens een geestelijke het huwelijk voltrekken, bevestigen of inzegenen, welke huwelijkssluiting vervolgens in een civiele registratie dient te worden opgenomen.[78] Een tweede alternatief uit de literatuur is om niet te verlangen dat daadwerkelijk een burgerlijk huwelijk voor het religieuze huwelijk moet hebben plaatsgevonden, maar dat wordt vereist dat in ondertrouw wordt gegaan (of, vanaf 1 september 2015: de digitale melding bij de gemeente wordt gedaan van het voorgenomen huwelijk) voordat een religieus huwelijk kan worden gesloten.[79] In Europa gelden nog meer varianten, zoals het toekennen van civielrechtelijke gevolgen aan een kerkelijk huwelijk, systemen waarin de geestelijke in feite als ambtenaar van de burgerlijke stand optreedt, of het loslaten van de verplichte volgorde tussen religieus en burgerlijk huwelijk.[80] In het Verenigd Koninkrijk kunnen moskeeën zich bijvoorbeeld laten registreren als plaats waar civiele huwelijken kunnen worden gesloten.[81] In die moskeeën kunnen de huwelijken zodanig worden georganiseerd dat het islamitisch huwelijk tevens een burgerlijk huwelijk oplevert.

Een van de bezwaren die tegen dergelijke systemen is geuit heeft te maken met de verhouding tussen kerk en staat.[82] Een ander bezwaar geldt daar waar een koppeling tussen religieus en burgerlijk huwelijk niet wordt gewaarborgd, en er na het religieuze huwelijk geen burgerlijk huwelijk of civiele registratie volgt. Dan ontberen de echtgenoten immers de rechtsbescherming van een huwelijk.

Respondenten wezen ook op onduidelijkheden in de wettelijke regeling en daarmee de onduidelijkheid over het toepassingsbereik ervan. Deze onduidelijkheden zijn in het onderzoek onderkend (zie met name paragraaf 1.4.4). De wetgever zou nog eens kritisch naar de verbodsbepalingen kunnen kijken.

Registratie

Door een van de respondenten werkzaam binnen de vrouwenopvang werd het belang van goede registratie in dit kader aangestipt. Momenteel is er in de gehanteerde

[77] Zie ook diverse bijdragen in Nichols (2012), o.m. pp. 100-102 (Estin) en pp. 131-137 (Shaw Spaht).
[78] Lokin (1991), p. 473; Rutten (2001), pp. 295-296; Vlaardingerbroek (1990), pp. 5-9; Wortmann (2001), p. 1542.
[79] Wortmann (2000), p. 1593.
[80] Onderzoek van de Internationale Commissie voor de burgerlijke stand, uitgevoerd op verzoek van Nederland: TK 2001-2002, 28 078, nr. 1. Notitie Burgerlijk huwelijk en kerkelijk huwelijk, Staatssecretaris van Justitie 5 november 2001, p. 4.
[81] Volgens de Places of Worship Registration Act (1855).
[82] Zie onder meer Meijers (2002), p. 1898; Wortmann (2001), p. 1542.

registratiesystemen van de vrouwenopvang geen aparte vraag over informele huwelijken opgenomen:

> *Je vindt misschien wel iets terug in het dossier dat mevrouw alleen religieus is getrouwd ofzo, maar verder is dit niet terug te vinden in het registratiesysteem. Daarnaast speelt natuurlijk ook dat je er wel naar moet vragen, ze zullen het waarschijnlijk niet automatisch zeggen (respondent vrouwenopvang).*

Door een vraag op te nemen in het registratiesysteem over het soort huwelijk (religieus en/of burgerlijk) en de leeftijd ten tijde van het huwelijk, moet er door de professional naar worden geïnformeerd. De mogelijke negatieve gevolgen van bijvoorbeeld het enkel religieus getrouwd zijn (zoals mogelijk huwelijkse gevangenschap), kunnen vervolgens worden besproken. Daarnaast komt er door het registreren meer zicht op de omvang.

Gesprekken met ouders
Het in gesprek gaan met betrokkenen, en eventueel de ouders, wordt door een enkele respondent en deelnemer als een goede interventie gezien om informele huwelijken te voorkomen. Aangegeven wordt dat ouders vaak het beste voor hun kind willen en als zij eenmaal de consequenties van een onwettig religieus huwelijk of kindhuwelijk kennen, bijvoorbeeld ten aanzien van gezag over de kinderen en de problemen die het op kan leveren bij een echtscheiding, kunnen zij mogelijk gepaste maatregelen nemen of van gedachten veranderen.

Empowerment meisjes en vrouwen
Het vergroten van de weerbaarheid en empowerment van jonge meisjes en vrouwen wordt als een goede interventie gezien om kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken te voorkomen en de positie van vrouwen te verbeteren. Bijvoorbeeld binnen zogenaamde meidenclubs waar (seksuele) voorlichting en weerbaarheidstrainingen worden gegeven. Tevens leren zij over hun rechten, bijvoorbeeld dat zij zelf mogen kiezen met wie en wanneer zij willen trouwen. Maar niet alleen kan empowerment ingezet worden om informele huwelijken te voorkomen, het kan ook jongeren helpen en/of ondersteunen die reeds een kindhuwelijk of onwettig religieus huwelijk zijn aangegaan.

Aandacht voor 'kindbruidjes' onder vluchtelingen
Specifiek voor hulp en ondersteuning van kindbruiden werd opgemerkt dat er met de stroom vluchtelingen die vanaf 2013-2014 is waargenomen, er – naar verluid - ook gehuwde minderjarige meisjes naar Nederland zijn gekomen. Deze groep 'kindbruiden' die in de vluchtelingenopvang verblijven hebben naast opvang en bescherming, indien dat mogelijk is, ook specialistische hulp nodig. Daarnaast is het van belang dat

deze meisjes tevens op de hoogte worden gebracht van hun rechten en mogelijkheden in Nederland.

6.4 Ingezette interventies

In de landelijke enquête onder de professionals hebben we gevraagd naar de interventies die worden ingezet indien de professional te maken heeft met een kindhuwelijk. Slechts een klein deel van de professionals (25 van de 265) heeft daadwerkelijk een interventie ingezet toen zij met een kindhuwelijk te maken hadden. Vijf respondenten geven aan dat zij een interventie hebben ingezet die aansluit bij de aanpak van huiselijk geweld (zonder dit nader te concretiseren). Vijf andere respondenten geven aan een interventie te hebben ingezet gericht op empowerment. Daarnaast hebben vier respondenten aangegeven dat zij (bemiddelings)gesprekken hebben gevoerd met de ouders en/of familie van het kind. Drie respondenten hebben contact opgenomen met Veilig Thuis en dit zelfde aantal heeft contact opgenomen met een jeugdzorginstelling. Daarnaast is drie keer een kind in de crisisopvang geplaatst. Het inzetten van opvoedingsondersteuning is ook driemaal genoemd. Tweemaal worden Roma kinderen als specifieke doelgroep genoemd voor een interventie. Zo wordt verwezen naar een protocol dat is opgesteld in het kader van het landelijk programma *Aanpak uitbuiting Roma kinderen*. De politie is ook tweemaal ingeschakeld, waarbij wordt verwezen naar de materiedeskundigen van de voormalige unit MEP (Multi-Etnisch Politiewerk). Tot slot heeft een respondent contact opgenomen met het Landelijk knooppunt Huwelijksdwang en Achterlating voor advies.

De meeste respondenten hebben vanuit hun beroepspraktijk niet direct te maken met personen die een kindhuwelijk of onwettig religieus huwelijk zijn aangegaan en hebben minder zicht op de interventies die worden ingezet. Enkele respondenten zitten dichter bij de praktijk en zijn wel in aanraking gekomen met kindhuwelijken; zij kunnen derhalve een beeld schetsen van de door hun ingezette interventies. Zij geven aan dat er gespecialiseerde opvangvoorzieningen zijn voor vrouwen of meisjes die te maken hebben met eergerelateerd geweld of dreiging van eerwraak. Een van deze opvang- en behandelvoorzieningen is Zahir, waar meisjes van 12 tot en met 23 jaar worden opgevangen. Een enkele keer komt het voor dat meisjes die zijn opgevangen binnen Zahir een huwelijk zijn aangegaan of waarbij sprake is van een (voornemens) onwettig religieus huwelijk. Deze meisjes worden binnen Zahir beschermd, begeleid en behandeld. Zo worden er bijvoorbeeld systeemgesprekken gevoerd waarbij ook de ouders worden betrokken.

> *Wij zien (minderjarige) meisjes die te maken hebben met huwelijksdwang, dus dat ze van hun ouders (religieus) moeten trouwen. Wij proberen altijd in gesprek te gaan*

met de ouders en geven aan dat dat niet mag en wettelijk verboden is. Meestal doen we dit samen met de politie om het gesprek nog zwaarder in te zetten.

Eén respondent vindt uitdrukkelijk dat er bij onwettige religieuze huwelijken of kindhuwelijken strafrechtelijk opgetreden kan worden.

De deelnemers van de focusgroepen hebben niet direct zelf ervaring met het inzetten van interventies. Op een uitzondering na. Een deelneemster vertelt over een casus waarbij een 17-jarig Marokkaans meisje een relatie kreeg met een Palestijnse man. De deelneemster ging vervolgens in gesprek met de ouders van het meisje.

De man wilde alleen in de moskee trouwen en geen burgerlijk huwelijk afsluiten. Ik ben met de ouders in gesprek gegaan over onder de gevolgen van een onwettig religieus huwelijk. Dat heeft geholpen en heb ik het religieuze huwelijk kunnen voorkomen.

De overige deelnemers hebben wel ideeën over interventies die mogelijk geschikt zijn om kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken tegen te gaan, deze zijn in de vorige paragraaf uiteen gezet.

6.5 Conclusie

In dit hoofdstuk komt naar voren dat er in bestaande programma's of literatuur geen interventies zijn ontwikkeld die specifiek zijn gericht op het tegengaan of voorkomen van informele huwelijken dan wel het verbeteren van de positie van slachtoffers van informele huwelijken respectievelijk de echtgenoten in een informeel huwelijk. Op basis van de bevindingen uit het onderzoek komt naar voren dat het tegengaan van informele huwelijken niet altijd de meest passende interventie is. Interventies zouden gedifferentieerd moeten worden aangeboden, al naar gelang de aard, oorzaak en gevolgen van aanwezige problematiek en naar gelang behoefte.

Vooral aandacht voor voorlichting en deskundigheidsbevordering wordt wenselijk, al dan niet noodzakelijk geacht, door de respondenten. Zowel onder burgers, maar ook onder professionals bestaat er onwetendheid met betrekking tot de status en gevolgen van het informele huwelijk. De voorlichting moet worden ingezet op verschillende niveaus, waarbij ook aandacht dient te zijn voor de gezagsdragers binnen de gemeenschappen en de jongeren zelf. Tevens vervullen laagdrempelige vrouwen- en zelforganisaties in de buurt/wijk een rol in het geven van voorlichting. Naast voorlichting en deskundigheidsbevordering is door een enkele respondent nog het belang van wel of niet strafrechtelijk optreden genoemd en een koppeling tussen een religieus huwelijk en een burgerlijk huwelijk. Daarnaast zijn onder andere gesprekken met ouders en empowerment voor meisjes genoemd als mogelijke interventie. Tot slot werd

het belang van hulp en ondersteuning van kindbruidjes onder vluchtelingen genoemd als interventie.

Op aanpalende onderwerpen zoals huwelijksdwang, achterlating en eergerelateerd geweld zijn uiteenlopende (effectieve) interventies bekend. Daarbij wordt onder andere ingezet op het verbreken van het 'taboe', het vergroten van de bewustwording en/of worden handvatten geboden soorten voor professionals in de vorm van bijvoorbeeld een *toolkit* of handleiding. Bij deze interventies zou mogelijk aansluiting kunnen worden gevonden voor het tegengaan of voorkomen van informele huwelijken dan wel het verbeteren van de positie van slachtoffers van informele huwelijken.

Hoofdstuk 7 Samenvattende conclusies

Het doel van dit onderzoek is zicht te krijgen op de aard en omvang van kindhuwelijken en (onwettige) religieuze huwelijken die worden gesloten binnen bepaalde gemeenschappen. Meer specifiek gezegd, kent het onderzoek het volgende tweeledig doel:

a. Verwerven van inzicht in de wijze waarop religieuze huwelijken en kindhuwelijken in Nederland plaatsvinden: Wat gebeurt er, hoe gebeurt het, waar gebeurt het (in Nederland of in het buitenland), waarom gebeurt het zo en wat zijn de gevolgen van deze huwelijken?
b. Nagaan of kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken in Nederland voorkomen, in welke omvang, en wat je eraan kunt doen om dit te voorkomen of om deze huwelijkssituaties beter te beschermen.

Om deze doelstelling te realiseren, beoogt het onderzoek antwoord geven op de volgende vragen:

1. Wat zijn de definities van de begrippen informeel huwelijk, (onwettig) religieus huwelijk en kindhuwelijk?

2. Waar worden de informele (kind) huwelijken gesloten? Voor zover het huwelijken betreft die in Nederland worden gesloten: Wat is de wijze waarop deze huwelijken worden gesloten? Hoe ziet de huwelijksceremonie eruit? Is er een geestelijke bij betrokken? Wat is in de praktijk de verhouding tussen het burgerlijk huwelijk en het religieuze huwelijk?

3. In welke gemeenschappen vinden kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken plaats?

4. Hoe groot is de omvang van kindhuwelijken in 2013/2014? Worden deze huwelijken vooral in Nederland gesloten en/of (ook) in het buitenland (waarbij een of beide partners uit Nederland komen)?

5. Welke achtergronden spelen een rol bij het sluiten van religieuze huwelijken en kindhuwelijken? Wat zijn de motieven of aanleidingen voor het sluiten van deze huwelijken? In hoeverre is er sprake van dwang of druk? Is er sprake van huwelijkse gevangenschap vanuit de optiek van een van de huwelijkspartners? Wat zijn de persoonlijke en maatschappelijke gevolgen voor de huwelijkspartners van een informeel (kind) huwelijk?

6. Welke interventies zijn er om onwettige informele (kind) huwelijken, voor zover deze ongewenst zijn, tegen te gaan dan wel de positie van slachtoffers van informele huwelijken respectievelijk de echtgenoten in een informeel huwelijk te verbeteren en/of te beschermen? Zijn er interventies bekend uit andere gebieden die ook effectief inzetbaar zouden kunnen zijn om informele huwelijken te voorkomen?

In dit hoofdstuk gaan we nader in op de beantwoording van deze vragen en geven wij een nadere reflectie op de belangrijkste onderzoeksbevindingen.

Onderzoeksvraag 1 Definities

In Hoofdstuk 2 is onderzocht wat geschikte definities zouden zijn voor de begrippen informeel huwelijk, (onwettig) religieus huwelijk en kindhuwelijk. Voor drie van deze begrippen waarmee in het onderzoek is gewerkt, te weten kindhuwelijk, religieus huwelijk en onwettig religieus huwelijk, waren vooraf werkdefinities geformuleerd. Gedurende het onderzoek bleek dat de begrippen niet door iedereen op dezelfde wijze werden opgevat en dat deze tot misverstanden konden leiden. De begrippen hebben geen vaststaande betekenis. Daarom is er ook niet één juiste definitie. In dit onderzoek is geadviseerd om te kiezen voor begrippen en definities die verdedigbaar zijn vanuit een zeker perspectief, in ons geval het juridisch perspectief. Omdat rekening moet worden gehouden met misverstanden die de begrippen kunnen oproepen, zullen de begrippen evengoed toch vaak toelichting behoeven.

Voorgesteld wordt om de volgende definities te gebruiken:
'Informele huwelijken' kunnen worden gedefinieerd als: huwelijken die worden gesloten op een wijze die afwijkt van de vorm die is voorgeschreven door het recht van het land waar het huwelijk tot stand komt.

'Kindhuwelijken' hadden we in de werkdefinitie omschreven als: huwelijken waarbij ten tijde van huwelijkssluiting tenminste één van de huwelijkskandidaten de leeftijd van 18 jaar nog niet heeft bereikt. Deze definitie lokte verschillende reacties uit, zoals dat deze negatieve associaties opriep en stigmatiserend werkte; dat huwelijkskandidaten als zij de leeftijd van 16 of 17 jaar hebben bereikt, niet meer als kind moesten worden aangemerkt; en dat huwelijken beneden de leeftijd van 18 jaar niet altijd onwettig waren want zij kunnen toegestaan zijn volgens het recht van het land van herkomst. Voorgesteld wordt om bovenstaande definitie niettemin te handhaven en daarmee aan te sluiten bij het begrip kindhuwelijken zoals dit internationaal gangbaar is.

Hoewel bij de werkdefinitie van het begrip religieuze huwelijken kritische vragen werden gesteld zoals: wat maakt een huwelijk religieus en wie bepaalt dit?, zouden

we aan de gekozen definitie willen vasthouden en 'religieuze huwelijken' te definieren als: *huwelijken die worden gesloten op de wijze die in een bepaalde religie geldt*.

'Onwettige religieuze huwelijken' hadden we in de werkdefinitie omschreven als: *huwelijken die in Nederland voorafgaande aan of zonder burgerlijk huwelijk worden gesloten in het bijzijn van een geestelijke op de wijze en met de plechtigheden die in een bepaalde godsdienst gelden*. Geprobeerd was om hiermee zo dicht mogelijk bij het wettelijk verbod aan te sluiten. Het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' riep echter zoveel misverstanden op dat wij adviseren om dit begrip te vervangen door het begrip 'verboden religieuze huwelijken'. Het ging om begrijpelijke misverstanden waarbij men het begrip 'onwettig' bijvoorbeeld koppelde aan de regels van de godsdienst of aan het in het buitenland geldende huwelijksrecht, of aan het al dan niet laten registreren van een huwelijk. Niet altijd werd bewust de wet overtreden noch werden de 'onwettige religieuze huwelijken' steeds als onwettig ervaren. Onder 'verboden religieuze huwelijken' worden dan verstaan: *religieuze huwelijken die door het Nederlandse recht worden verboden.*

Onderzoeksvraag 2 Wijze van huwelijkssluiting

In Hoofdstuk 3 wordt onder meer beschreven op welke wijze religieuze huwelijken en kindhuwelijken in Nederland tot stand worden gebracht. Dit 'proces van huwelijkssluiting' werd vooral tijdens de focusgroepen besproken en, waar het de huwelijken bij Roma en Sinti betreft, in interviews met respondenten. De nadruk lag daarbij op de huwelijken zoals deze in Nederland worden gesloten. Behalve bij de Roma en Sinti, ging het verder vrijwel steeds om religieuze huwelijken.

Voorfase

Vanuit de verschillende gemeenschappen kwam het beeld naar voren dat men bekend was met praktijken waarin kinderen, soms op jonge leeftijd, aan elkaar worden uitgehuwelijkt. Ook kan er een verloving aan het huwelijk vooraf gaan. Soms werd, als huwelijkskandidaten van plan waren een burgerlijk huwelijk te sluiten, het religieuze huwelijk als verloving gekwalificeerd.

Locaties van huwelijkssluiting in Nederland

Wat de religieuze huwelijkssluiting zelf betreft, bleek dat deze in Nederland op verschillende locaties kunnen plaatsvinden: in een (feest)zaal, de moskee of ander gebedshuis, bij een van de partners/familie thuis, op het consulaat of de ambassade en, soms, in of bij een asielzoekerscentrum. Het is echter niet de locatie die het huwelijk het religieuze karakter geeft.

Wijze waarop het huwelijk tot stand komt

De stappen die bij een huwelijkssluiting kunnen worden onderscheiden en de huwelijksceremonie verschillen per religie. Zo vindt het koptisch huwelijk plaats in een

kerk, in het bijzijn van een *aboena* (priester) die het huwelijk sluit en in het bijzijn van genodigden.

Het islamitisch huwelijk heeft de vorm van een contract en bestaat uit: een vraag en antwoord (instemming van beide huwelijkskandidaten), aanwezigheid van getuigen en het bepalen van de bruidsgave. Soms is er een schriftelijk contract, maar het huwelijk kan ook mondeling worden gesloten. De aanwezigheid van een imam is volgens islamitische rechtelijke regels niet verplicht. Het wel of niet aanwezig zijn van een imam en ook wie als imam kan optreden, kan per gemeenschap verschillen. Bij huwelijken van Turkse moslims lijkt de imam een belangrijke rol te spelen. De rol van de imam rondom een huwelijkssluiting loopt bij (in ieder geval) Afghaanse, Marokkaanse en Somalische moslims en (nieuwe) Nederlandse moslims uiteen. De aanwezigheid van een imam bij het sluiten van het huwelijk wordt door huwelijkskandidaten vaak wel gewaardeerd. Diens rol bij de huwelijksvoltrekking is echter niet altijd eenduidig. Het huwelijk kan in de moskee plaatsvinden, maar dat hoeft niet. Na de huwelijkssluiting volgt een huwelijksfeest. Het sluiten van het huwelijk lijkt hiermee niet gebonden te zijn aan één moment, maar lijkt meer een proces te zijn dat bestaat uit formele (juridische), religieuze en sociale onderdelen.

Het hindoestaanse huwelijk binnen de Surinaamse hindoe-gemeenschap is de belangrijkste van de vier fasen uit een menselijk leven. Er is niet een eenduidige wijze waarop het huwelijk tot stand komt; dit heeft zowel te maken met de heilige geschriften en gebruiken, als met de traditie en cultuur van de familie of van de streek waar men vandaan komt. De huwelijksviering vindt verspreid over meerdere dagen plaats. Onder leiding van een *pandit* vinden veel ceremoniële en symbolische handelingen plaats waarbij offers worden gebracht om de kosmische krachten gunstig te stellen.

Het huwelijk bij de Roma en Sinti kan niet als religieus worden aangemerkt. Het is aan te merken als een overeenkomst, die plaatsvindt tussen families die afspraken met elkaar maken over onder andere de bruidsprijs en de woonplaats van het paar. Volgens traditioneel gebruik verhuist de bruid naar haar schoonfamilie en gaat daar samenwonen met haar echtgenoot. Het huwelijk vindt niet plaats op een specifiek daartoe ingerichte locatie. Er is geen geestelijke bij aanwezig. Er kan al een huwelijk tot stand zijn gekomen als een koppel een nacht samen is weggeweest.

Volgorde religieus huwelijk en burgerlijk huwelijk

Het was moeilijk om goed zicht te krijgen op de volgorde waarin het religieuze en het burgerlijke huwelijk plaatsvinden. Deelnemers hadden daar niet altijd zicht op; het is bijvoorbeeld niet gebruikelijk om op het huwelijksfeest expliciet te vragen naar het plaatsvinden van een burgerlijk huwelijk. Wel werd duidelijk dat aan het religieuze

huwelijk (lang) niet altijd een burgerlijk huwelijk vooraf gaat. Dat kan samenhangen met een mogelijke onbekendheid met de door de Nederlandse wet voorgeschreven volgorde. Binnen sommige van de onderzochte gemeenschappen was deze volgorde bekend; bij andere gemeenschappen leek men slecht op de hoogte te zijn van de voorgeschreven volgorde. Vooral over de strafbaarheid van de geestelijke bedienaar die een huwelijk voltrekt als er nog geen burgerlijk huwelijk is gesloten, leek de onbekendheid groot te zijn. Deze gesignaleerde onwetendheid is in die zin verrassend omdat deze uit eerdere onderzoeken niet eerder zo duidelijk naar voren is gekomen (Van der Leun & Leupen, 2009, p. 39 en p. 44).

Een andere, mogelijk met de onbekendheid gepaard gaande omstandigheid, die kan verklaren dat mensen eerst het religieuze huwelijk sluiten, is de waarde die aan het religieuze huwelijk wordt toegekend en/of het motief voor het aangaan van een religieus huwelijk. Bij de Somalische, Afghaanse, Egyptische en Surinaamse gemeenschap ontstond het beeld dat vooral eerst religieus wordt getrouwd. Dit leek ook te gebeuren bij de (nieuwe) Nederlandse moslims, maar niet bij de Turkse gemeenschap en minder duidelijk bij de Marokkaanse gemeenschap. Wanneer er eerst een religieus huwelijk werd gesloten, kon later (soms diezelfde dag nog, soms dagen later, maar ook soms jaren later) nog een burgerlijk huwelijk volgen. Het kwam echter ook voor, dat er helemaal geen burgerlijk huwelijk meer volgde. Dit werd bijvoorbeeld gesignaleerd bij de Afghaanse en Somalische gemeenschappen. Daar staat tegenover dat mensen soms wel een burgerlijk huwelijk zouden willen sluiten, maar dat dit niet mogelijk was door het ontbreken van de vereiste documenten voor een burgerlijk huwelijk.

Onderzoeksvraag 3 Binnen welke gemeenschappen?

In Hoofdstuk 3 werd ook onderzocht binnen welke gemeenschappen onwettige religieuze huwelijken of kindhuwelijken voorkomen (paragraaf 3.3). Het onderzoek geeft niet voor alle gemeenschappen in Nederland een antwoord op de vraag of er kindhuwelijken en onwettige religieuze huwelijken plaatsvinden. In de landelijke enquête en in de interviews met respondenten is deze vraag wel open en breed gesteld, maar dit leverde onvoldoende bruikbare data op. Dit betekent dat het antwoord op deze onderzoeksvraag is beperkt tot de geselecteerde gemeenschappen waarvoor wel voldoende onderzoeksdata werden gevonden.

Kindhuwelijken

De vraag in welke gemeenschappen kindhuwelijken voorkomen, bleek op basis van de onderzoeksbevindingen lastig te beantwoorden. Oorzaken hiervoor zijn dat de antwoorden van respondenten en deelnemers niet altijd eenduidig waren, dat er kindhuwelijken kunnen zijn die buiten het zicht van de deelnemers plaatsvinden, en dat de landelijke enquête in dit opzicht geen aanvullende informatie opleverde.

Het meest duidelijk zijn de kindhuwelijken die worden gesignaleerd onder asielzoekers (recentelijk vooral onder Syrische asielzoekers). Verder lijken kindhuwelijken een enkele keer voor te komen binnen de Somalische gemeenschap. Data over het al dan niet voorkomen van kindhuwelijken onder Roma en Sinti liepen uiteen. Kindhuwelijken lijken niet in de eerste plaats gekoppeld te zijn aan religie, maar meer verband te houden met tradities of cultuur. Er lijkt een tendens te zijn dat ook binnen deze gemeenschappen de huwelijksleeftijden tegenwoordig naar boven verschuiven. Voor zover binnen andere dan de hier genoemde gemeenschappen kindhuwelijken voorkomen, lijkt dit te gebeuren wanneer de jongeren 16 of 17 jaar oud zijn. Als belangrijke oorzaak voor deze verschuiving werden school en studie genoemd. Bij de kindhuwelijken is vaker het meisje beneden de leeftijd van 18 jaar dan de jongen.

Het grootste deel van de kindhuwelijken waarmee we in Nederland te maken krijgen, wordt buiten Nederland gesloten. Zolang het binnen de cultuur in het land van herkomst gebruikelijk of niet ongebruikelijk is dat huwelijken op jonge leeftijd plaatsvinden, kan worden aangenomen dat kindhuwelijken er ook daadwerkelijk worden gesloten, en dat we hier in Nederland mee worden geconfronteerd. Enkele deelnemers bevestigden deze praktijk. Waar het kindhuwelijken betreft die in Nederland zelf worden gesloten, signaleerden wij dat deze op informele wijze en zonder burgerlijk huwelijk werden gesloten. Wettige burgerlijk gesloten kindhuwelijken werden door ons niet aangetroffen.[83]

Onwettige religieuze huwelijken

Het komt voor dat in Nederland informele religieuze huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk worden gesloten. Daarbij wordt niet altijd bewust de wet overtreden. Moeilijker is het om te concluderen of en wanneer deze informele huwelijken kunnen worden aangemerkt als onwettige religieuze huwelijken. Dat houdt verband met de misverstanden die het begrip 'onwettig religieus huwelijk' oproept, het ontbreken van zicht bij anderen op het sluiten van een burgerlijk huwelijk, en met de onduidelijkheden die over de (aan de Nederlandse wet ontleende) definitie nog bestaan.

Om van een onwettig religieus huwelijk, in de zin die hieraan in dit onderzoek werd gegeven, te kunnen spreken, moet aan een drietal voorwaarden zijn voldaan: er moet een religieus huwelijk zijn gesloten zonder of zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk; er moet een geestelijke bij de huwelijkssluiting aanwezig zijn; en er moet sprake zijn van plechtigheden (al worden aan dit laatste geen hoge eisen gesteld en daarom wordt hieronder verder niet op ingegaan). Omdat het religieuze huwelijk als het huwelijk wordt gezien waarvan de omgeving op de hoogte is, terwijl de burgerlijke han-

[83] Recente cijfers hiervan hebben wij evenmin gevonden.

deling nogal eens als een formaliteit wordt gezien, weet men van elkaar vaak niet of er ook een burgerlijk huwelijk heeft plaatsgevonden en als dat al het geval is, of dit voor of na het religieuze huwelijk heeft plaatsgevonden. Dat betekent dat de eerste voorwaarde, namelijk dat sprake is van een religieus huwelijk zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk, maar in beperkte mate te bepalen is. Uit hetgeen in de focusgroepen over de gang van zaken omtrent huwelijkssluiting werd gedeeld, tezamen met de bevindingen van de respondenten, kan worden geconcludeerd dat religieuze huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk in Nederland voorkomen.

Wat de tweede voorwaarde betreft, de aanwezigheid van een geestelijke, zijn met name drie waarnemingen essentieel: De eerste is dat er religieuze huwelijken zijn die zonder geestelijke tot stand komen en religieuze huwelijken waarbij wel een geestelijke aanwezig is. De tweede waarneming is dat de derde persoon die bij de huwelijkssluiting aanwezig is, niet altijd per se een geestelijke hoeft te zijn. Afhankelijk van de gemeenschap of groepering zou dit bijvoorbeeld ook een familielid, kennis, of gezaghebbend persoon kunnen zijn of iemand met voldoende kennis van de religie. Tenslotte hoeft niet iedere voorganger een geestelijke te zijn en het is onduidelijk aan welke voorwaarden moet zijn voldaan om als geestelijke te worden aangemerkt.

Voor al deze punten geldt dat dit per gemeenschap, maar ook per geval kan verschillen. Binnen sommige gemeenschappen is dit eenduidiger dan in anderen. Om al deze redenen, en ook omdat het toepassingsbereik van het wettelijk verbod niet helder is, zijn wij voorzichtig met het trekken van algemene conclusies over het voorkomen van onwettige religieuze huwelijken binnen bepaalde gemeenschappen. Gelet op onze analyses lijken onwettige religieuze huwelijken voor te komen binnen de Afghaanse, de Somalische, de Surinaamse, en mogelijk de Iraanse en de Pakistaanse gemeenschap, de (nieuwe) Nederlandse Moslims, en, mogelijk in mindere mate, in de Marokkaanse en Turkse gemeenschap.

Onderzoeksvraag 4 Omvang kindhuwelijken

Kindhuwelijken worden vooral in het informele circuit of in het buitenland gesloten. Er is geen landelijk beeld van de omvang van kindhuwelijken. Om toch zicht te krijgen op een mogelijke omvang van kindhuwelijken in Nederland, hebben we een beredeneerde schatting ontwikkeld. Een schatting geven van een fenomeen dat zich vooral in de informele sfeer of het buitenland afspeelt, blijft echter precair en geeft slechts een indicatie van de mogelijke omvang.

In Hoofdstuk 4 werd een *educated guess* (beredeneerde schatting) gepresenteerd van een omvang van het aantal kindhuwelijken in Nederland in de periode 2013-2014. Deze *educated guess* is gebaseerd op schattingen, afkomstig van verschillende bronnen en onderzoeksmethoden. Er is gebruik gemaakt van bestaande registraties,

een landelijke enquête uitgezet onder professionals, interviews en focusgroepen. Deze omvangschatting is tenslotte nog getoetst door 8 experts.

Uitwerking van de educated guess
Allereerst zijn de bestaande registraties van de IND bekeken. Hoewel er niet apart op 'kindbruiden' wordt geregistreerd, zijn er bij de IND 29 kindbruiden bekend over de periode 2013-2014. Dit aantal kan gezien worden als een minimale ondergrens. Vervolgens zijn de resultaten van de landelijke enquête geanalyseerd. In deze enquête zijn 265 professionals gevraagd een schatting te geven van het aantal keer dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken in de jaren 2013-2014. Van de 265 professionals geven 102 professionals aan dat zij te maken hebben gehad met kindhuwelijken; deze 102 professionals weten dit zeker of hebben hier een vermoeden van. Bij een nadere analyse van deze groep kwam naar voren dat het aantal professionals dat zeker weet of vermoedt dat kindhuwelijken voorkomen, hoger is in de kleinere gemeenten dan in de middel of grote gemeenten. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de meeste asielzoekerscentra (AZC's) gevestigd zijn in de kleinere gemeenten. Daarnaast blijkt dat professionals werkzaam in de vluchtelingenopvang veel vaker te maken hebben met kindhuwelijken dan professionals werkzaam bij andere organisaties.

Wanneer de schattingen van de groep professionals bij elkaar opgeteld worden, betekent dit dat zij minimaal 211 keer te maken hebben gehad met kindhuwelijken. We kunnen spreken van een minimale omvangschatting van 211 kindhuwelijken over een tweejarige periode op basis van de resultaten van een beperkte groep bevraagde professionals. Afgerond zijn dit 106 kindhuwelijken per jaar. Bij deze schatting moet worden opgemerkt dat de kans op dubbelingen of overschatting aanwezig is. Daarom is gekozen voor een conservatieve schatting. Om te komen tot een beeld van de landelijke omvang van het aantal keren dat professionals met kindhuwelijken te maken hebben, is ervoor gekozen om dit te doen in twee stappen. Allereerst zijn de schattingen van de bevraagde professionals die niet werkzaam zijn binnen de vluchtelingenopvang geëxtrapoleerd, om zo te voorkomen dat er een overschatting ontstaat onder invloed van de schattingen van de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang. De totale omvangschatting bedraagt 337 kindhuwelijken over een periode van twee jaar, ofwel 169 per jaar. Vervolgens is er gekeken naar de schattingen gedaan door de professionals werkzaam binnen de vluchtelingenopvang. De uitkomst hiervan is een minimale omvangschatting van 122. Dit aantal werd, gelet op het in 2013 en 2014 berekende bestaande totale aantal opvanglocaties geëxtrapoleerd, waarmee op een schatting van 160 over twee jaar wordt uitgekomen. Dit komt neer op 80 gemiddeld per jaar.

Wanneer beide omvangschattingen bij elkaar opgeteld worden, komen we tot een landelijke omvangschatting van 249 kindhuwelijken per jaar. Dit betreft het geschatte

aantal kindhuwelijken waarmee professionals gemiddeld te maken hebben gehad in de periode 2013-2014. Aannemelijk kan worden geacht dat dit cijfer voor 2015 mogelijk anders (hoger) uitvalt, aangezien het aantal asielzoekers in 2015 hoger ligt dan de voorgaande jaren.[84] Daarbij hebben kindbruiden onder deze nieuwe stromen asielzoekers de specifieke aandacht van de IND.

Tabel 12 Overzicht van de gegeven schattingen

Soort schatting	Aantal (gemiddeld aantal per jaar over periode 2013-2014)
Minimale ondergrens op basis van cijfers IND	15 gemiddeld per jaar
Minimale omvangschatting op basis van de bevraagde professionals	106 gemiddeld per jaar
Landelijke omvangschatting	249 gemiddeld per jaar (waarvan 80 asiel)

Toetsing omvangschatting

De schattingen die naar voren zijn gekomen uit de interviews en de focusgroepen zijn vergelijkbaar met de aantallen die genoemd zijn door de professionals in de landelijke enquête. In eerstgenoemde schattingen gaat het doorgaans om 'enkele' kindhuwelijken in de periode 2013-2014. De meeste respondenten vonden het lastig om een schatting te geven, omdat zij zelf niet altijd met kindhuwelijken in aanraking komen. Zij durfden echter wel met enige zekerheid te zeggen dat dit soort huwelijken in Nederland voorkomen. Uit de landelijke enquête kwam naar voren dat professionals die werken met vluchtelingen het meest in aanraking komen met kindhuwelijken, dit beeld komt ook naar voren als we de focusgroepen met elkaar vergelijken. Alle deelnemers van de focusgroep Asiel gaven aan meer (en vaker) te maken te hebben met kindhuwelijken, dit in tegenstelling tot deelnemers van de andere focusgroepen. Ook tijdens de interviews werden 'vluchtelingen' genoemd als groep waar kindhuwelijken zich voordoen.

Om de omvangschattingen te valideren en de betrouwbaarheid te vergroten hebben tot slot 8 experts die werkzaam zijn in verschillende domeinen, waaronder wetenschap, hulpverlening/vrouwenopvang, (jeugd)gezondheidszorg en vluchtelingenopvang naar de omvangschatting gekeken. Zij zijn gevraagd om met een overstijgende blik feedback te geven op de schattingen. Deze feedback is vervolgens meegenomen in de aanscherping van de *educated guess*.

[84] Op 1 januari 2015 bevonden zich 24.836 personen in een COA-opvanglocatie, op 30 november waren dit 48.536 personen (https://www.coa.nl/nl/over-coa/feiten-en-cijfers/bezettingsgraad-opvang; geraadpleegd op 1-12-2015).

Omvang onwettige religieuze huwelijken
Een schatting geven van de omvang van het aantal gesloten onwettige religieuze huwelijken in Nederland bleek niet haalbaar. Het begrip 'onwettige religieuze huwelijken' werd immers door deelnemers van de focusgroepen veelal anders geïnterpreteerd, waardoor de door hen gegeven schattingen niet betrouwbaar waren. Voorts hadden deelnemers en respondenten veelal geen duidelijk zicht op de omvang van onwettige religieuze huwelijken. Met deze kanttekeningen in het achterhoofd kan niettemin worden aangenomen dat onwettige religieuze huwelijken vaker voorkomen binnen de verschillende gemeenschappen dan kindhuwelijken.

Onderzoeksvraag 5 Achtergronden en gevolgen
Hoofdstuk 5 richtte zich op de achtergronden en gevolgen van (het sluiten van) religieuze huwelijken en kindhuwelijken. Uit het onderzoek kwam duidelijk naar voren dat de waardering voor het religieuze huwelijk zeer groot is. Deze waardering van het religieuze huwelijk kan liggen op een persoonlijk niveau (geloofsovertuiging, identiteit) en/of op maatschappelijk niveau (sociale kring, gemeenschap). Het religieuze huwelijk werd met regelmaat als 'het echte huwelijk' aangeduid; een burgerlijk huwelijk werd vooral belangrijk gevonden voor het regelen van juridische en praktische zaken.

De achtergronden van kindhuwelijken of huwelijken tussen jongeren hebben tijdens de interviews en focusgroepen minder specifieke aandacht gekregen, omdat dit type huwelijken door vele deelnemers van de focusgroepen en respondenten van de interviews minder werd herkend. Wanneer het wel herkend werd, bleek het vooral om minderjarigen in de leeftijdscategorie 16-17 jarigen te gaan; de leeftijd dat jongeren verliefd worden en verkering krijgen. Dit beeld komt overeen met resultaten uit de landelijke enquête. Een uitzondering hierop is de categorie 'minderjarige asielzoekers'. In de landelijke enquête en in de focusgroep Asiel (bestaande uit professionals) werd voornamelijk gewezen op kindhuwelijken die in het buitenland gesloten waren; het betrof dan vooral minderjarige gehuwde asielzoekers/vluchtelingen. De achtergronden van dergelijke 'buitenlandse' kindhuwelijken lagen vooral op het terrein van armoede, het veiligstellen van (de eer van) een meisje (vooral in een oorlogs- en/of vluchtelingensituatie) en een traditie van jong trouwen in het land van herkomst.

Er kunnen vele verschillende redenen, motieven of aanleidingen voor het aangaan van religieuze huwelijken en kindhuwelijken worden onderscheiden. Veelal sluiten mensen een religieus huwelijk omdat, en op de wijze zoals het gebruikelijk is binnen de familie, gemeenschap of sociale kring waartoe zij behoren - *"Het hoort bij de cultuur, maar ook bij het geloof"*, aldus een deelnemer van de Afghaanse focusgroep. Daarnaast werd als een van de belangrijkste redenen genoemd: 'het legitiem samenzijn'. Dit betekent dat een religieus huwelijk nodig is om samen te kunnen zijn, om

met elkaar om te kunnen gaan. Andere redenen die ook naar voren kwamen in het onderzoek waren: tegemoetkoming aan de wens van de ouders, familie of sociale kring (waaronder ook *peer pressure*); traditie, cultuur; religie; eer en veiligheid; relatie met een moslim (bekeerlingen); en zwangerschap. Voorts werd ook de onmogelijkheid om een burgerlijk huwelijk aan te gaan herhaaldelijk genoemd. Deze reden werd vooral naar voren gebracht in relatie tot mensen met een vluchtelingenachtergrond: zij beschikken niet altijd over de juiste papieren om in Nederland voor de wet te kunnen trouwen. Daarom sluiten sommige mensen enkel een religieus huwelijk, omdat een burgerlijk huwelijk niet of moeilijk te realiseren is. Tenslotte zijn er pragmatische of praktische redenen te onderscheiden voor het aangaan van een religieus huwelijk (of voortzetten, bijvoorbeeld na een civiele echtscheiding), bijvoorbeeld wegens motieven van financiële of juridische aard.

De vraag in hoeverre er sprake is van dwang en druk bij religieuze en kindhuwelijken werd wisselend beantwoord, in belangrijke mate werd dit bepaald door het feit aan wie de vraag gesteld werd. Uit de focusgroepen kwam duidelijk het beeld naar voren dat er een verschil waarneembaar is tussen de oudere en jongere generaties. De jongeren zouden meer (keuze)vrijheid en (onder)handelingsruimte hebben bij het kiezen van een huwelijkspartner dan de generatie van bijvoorbeeld hun ouders. Een punt dat uit het onderzoek naar voren kwam, en hiermee in verband kan worden gebracht, is dat werd waargenomen dat de huwelijksleeftijd bij verschillende gemeenschappen hoger is komen te liggen. Ouders vinden het belangrijk dat hun kinderen een goede opleiding krijgen en daarmee schuift de huwelijksleeftijd omhoog. Dit verklaart mogelijk waarom uit de focusgroepen het beeld naar voren kwam dat huwelijksdwang niet veel (meer) voorkomt en dat de wijze waarop dwang of druk wordt uitgeoefend anders wordt gezien en benoemd (zie ook o.a. Sterckx et al., 2014; Storms & Bartels, 2008; De Koning & Bartels, 2005). Deelnemers zagen niet zozeer huwelijksdwang, als wel lichtere vormen van druk, zoals ‘stimuleren’, ‘manipuleren’ of ‘bemoeienis’ door ouders en familie. Respondenten die werkzaam zijn in de hulpverlening/vrouwenopvang, kwamen echter wel regelmatig in aanraking met verschillende vormen van huwelijksdwang, uithuwelijking en eergerelateerd geweld in relatie tot huwelijksdwang. Het wel, niet of minder herkennen van huwelijksdwang hangt dus ook af van het type respondent dat bevraagd wordt; professionals en hulpverleners die veelvuldig werken op het terrein van huwelijksdwang (of aanpalende terreinen) zien en benoemen het vaker dan niet-professionals.

Bij de discussies tijdens de focusgroepen en de interviews ging het wat betreft gevolgen van religieuze huwelijken en kindhuwelijken vooral over gevolgen van informele, religieuze huwelijken. De gevolgen van dergelijke huwelijken werden soms als positief gezien. Verscheidene deelnemers en respondenten gaven aan dat een scheiding

gemakkelijk te realiseren kan zijn. Soms pakt het financieel voordeliger uit voor een vrouw, bijvoorbeeld wanneer zij meer verdient dan de man of omdat zij niet hoeft te delen in de schulden van de man (omdat er geen gemeenschap van goederen is). De negatieve gevolgen die naar voren kwamen betroffen veelal problemen omtrent gezag van vaders over kinderen die zijn geboren uit een dergelijke informele (onwettige) relatie, en het ontbreken van rechtsbescherming voor kwetsbare partijen, met als gevolg dat er bijvoorbeeld geen aanspraak gemaakt kan worden op alimentatie of pensioen. Weliswaar kan aan een informele verbintenis niet dezelfde rechtsbescherming worden geboden als aan een huwelijk, betrokkenen kunnen wel de (negatieve) gevolgen ervaren van de (morele of sociale) rechten en plichten die aan een dergelijke verbintenis verbonden kunnen zijn, zoals het niet vrijelijk kunnen aangaan van een nieuwe relatie omdat men nog als getrouwd wordt gezien. Dit laatste wordt ook wel aangemerkt als 'huwelijkse gevangenschap'. Ten aanzien van deze problematiek zagen deelnemers en respondenten met name moeilijkheden bij het ontbinden van een buitenlands rechtsgeldig religieus huwelijk; dit kost veel tijd en geld, met name voor vrouwen. Ook mensen met een vluchtelingenachtergrond kunnen problemen ondervinden wanneer zij medewerking van de autoriteiten van het herkomstland nodig hebben voor het kunnen realiseren van een (buitenlandse) scheiding. Het verkrijgen van een (religieuze) echtscheiding wordt echter vooral bemoeilijkt wanneer de man niet wil meewerken aan de scheiding. Scheiden ligt bij hindoestanen en kopten erg moeilijk; immers, volgens de officiële doctrines is scheiding niet mogelijk. Ondanks de moeilijkheden rondom echtscheiding, is het opvallend dat in verschillende focusgroepen deelnemers hun zorgen uitten over de snelheid waarmee jongeren een religieus huwelijk sluiten en vervolgens ook vaak weer scheiden.

Onderzoeksvraag 6 Interventies

In het laatste hoofdstuk stonden de interventies centraal. Uit de eerdere hoofdstukken kwam naar voren dat het tegengaan van informele huwelijken niet altijd de meest passende interventie hoeft te zijn. Informele huwelijken blijken immers niet in alle gevallen negatieve gevolgen te hebben en kunnen ook worden gesloten om positieve belangen te dienen. Het is daarom zaak om ook interventies in ogenschouw te nemen die zijn gericht op een betere bescherming van partners bij de sluiting van informele huwelijken en een betere bescherming van partners uit informele huwelijken. Interventies zouden daarom gedifferentieerd moeten worden aangeboden, al naar gelang de aard, oorzaak en gevolgen van aanwezige problematiek en naar gelang behoefte.

Voorts kan worden vastgesteld dat er in bestaande programma's of literatuur geen interventies zijn ontwikkeld die specifiek zijn gericht op het tegengaan of voorkomen van informele huwelijken dan wel het verbeteren van de positie van slachtoffers van

informele huwelijken respectievelijk de echtgenoten in een informeel huwelijk. Op aanpalende onderwerpen zoals huwelijksdwang, achterlating en eergerelateerd geweld zijn echter wel uiteenlopende (effectieve) interventies bekend. Hierbij wordt onder andere ingezet op het verbreken van het 'taboe', het vergroten van de bewustwording en/of worden handvatten geboden voor professionals in de vorm van bijvoorbeeld een *toolkit* of handleiding. Bij deze interventies zou mogelijk aansluiting kunnen worden gevonden voor het tegengaan of voorkomen van informele huwelijken, dan wel het verbeteren van de positie van slachtoffers van informele huwelijken.

Aan respondenten en deelnemers van de focusgroepen is ook de vraag voorgelegd of zij suggesties hadden voor mogelijke interventies. Door de respondenten werd vooral aandacht voor voorlichting en deskundigheidsbevordering gevraagd. Onder burgers, maar ook onder professionals, bestaat er soms onwetendheid over de status en gevolgen van het informele huwelijk. De voorlichting moet worden ingezet op verschillende niveaus, waarbij ook aandacht dient te zijn voor de gezagsdragers binnen de gemeenschappen en jongeren. Vrouwen- en zelforganisaties kunnen als laagdrempelige organisaties in een buurt/wijk ook een rol spelen in het geven van voorlichting. Naast voorlichting en deskundigheidsbevordering werd door een enkele respondent de mogelijkheid van strafrechtelijk optreden genoemd. Tenslotte werd in twee focusgroepen gesuggereerd te bekijken of er een constructie mogelijk is die ertoe kan leiden dat ook het religieuze huwelijk tot een civiele status kan leiden. Daarnaast zijn onder andere gesprekken met ouders en *empowerment* voor meisjes genoemd als mogelijke interventie. Tot slot werd het belang van hulp en ondersteuning van 'kindbruidjes' onder vluchtelingen genoemd als interventie.

Tot slot

Maatschappelijke onrust en daaruit voortkomende Kamervragen vormden de aanleiding voor een onderzoek naar informele religieuze huwelijken en kindhuwelijken in Nederland. Kindhuwelijken staan terecht hoog op mensenrechtelijke agenda's aangezien er bij deze huwelijken meerdere mensenrechten zijn die dreigen te kunnen worden geschonden. Bij huwelijken op jonge leeftijd kan de ontwikkeling van een kind in het geding komen; kindhuwelijken vergroten de kans op zwangerschap op jonge leeftijd en ook de kans dat onderwijs vroegtijdig wordt afgebroken of wordt verminderd; kindhuwelijken kunnen leiden tot fysieke en psychologische schade. Ook bij informele huwelijken tussen personen van 18 jaar en ouder kunnen grote belangen of mensenrechten in het geding zijn: de huwelijken onttrekken zich aan overheidscontrole en ontberen overheidsbescherming.

De indruk die op basis van de onderzoeksbevindingen ontstaat, is genuanceerder: situaties van informele (kind) huwelijken die problematisch waren of tot problemen

hadden geleid waren bij respondenten en deelnemers wel bekend, maar voerden niet de boventoon. In de meeste informele huwelijken waarover werd gesproken werden weinig grote problemen genoemd die deelnemers of respondenten konden terugkoppelen aan de informele vorm van het huwelijk zelf; of men was zich niet bewust dat deze huwelijken negatieve gevolgen konden hebben, en men was er nog niet tegenaan gelopen. De meeste deelnemers en een deel van de respondenten beschouwden het informele huwelijk dan ook niet als problematisch. Suggesties voor interventies die werden gedaan, waren daarom ook veeleer gericht op goede voorlichting en bespreekbaar maken van het onderwerp. Of, waar het religieuze huwelijken betrof, op manieren waarop je aan het religieuze huwelijk een burgerlijke status zou kunnen geven, en dus niet zozeer op maatregelen voor het tegengaan en bestrijden van dergelijke huwelijken. Voor kindhuwelijken werd een dergelijke 'normalisering' overigens niet of minder waargenomen, zeker niet waar het huwelijken op heel jonge leeftijd betrof.

Literatuur

Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2005). Tot het huwelijk gedwongen. Een advies over preventieve, correctieve en repressieve maatregelen ter voorkoming van huwelijksdwang. Den Haag: Drukkerij Palace Print.

Bakker, H., & Snelders, P. (2012). Aanpak van eergerelateerd geweld, huwelijksdwang en achterlating. Utrecht: Movisie.

Bakker, L.G.H., Gehring, A.J., Mourik, K. van, Claessen, M.M., Harmsen, C., & Harmsen, E. (2010). *Sharia in Nederland; een studie naar islamitische advisering en geschilbeslechting bij moslims in Nederland*. Nijmegen: Instituut voor Culturele Antropologie en Ontwikkelingsstudies (Radboud Universiteit Nijmegen), Instituut voor Rechtssociologie (Radboud Universiteit Nijmegen) & WODC.

Boer, J. de (2010). Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Personen- en familierecht. Deventer: Kluwer.

Briels, B., Heijden, T. van der, Schuyf, J., Storms, O., et al. (2013). Ervaringen en opvattingen van Roma, Sinti en professionals over de sociale inclusie van Roma en Sinti op de domeinen onderwijs, arbeid, wonen, gezondheid en veiligheid. Utrecht: Movisie.

CBS (2014). Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen, 2010–2014. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

COA (2014). *Jaarverslag COA 2013. Het COA door de ogen van….* Rijswijk: Centraal Orgaan opvang asielzoekers.

COA (2015). *Jaarverslag COA 2014. Groei*. Rijswijk: Centraal Orgaan opvang asielzoekers.

Cornelissens, A., Kuppens, J., & Ferwerda, H. (2009). *Huwelijksdwang. Een verbintenis voor het leven?* Den Haag: WODC.

Cowles, M. (2013). Applied Bayesian Statistics: With R and OpenBUGS Examples. New York: Springer-Verlag.

Dessing, N.M. (2001). Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and Death among Muslims in the Netherlands. Leuven: Peters.

Dessing, N.M. (1999). Continuïteit en verandering in de huwelijkssluiting bij Turkse, Marokkaanse en Surinaamse moslims in Nederland. *Recht van de Islam*, *16*, 59-81.

Donk, W. van de, Jonkers, A., Kronjee, G., & Plum, R. (2006*). Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Drost, L., Smits van Waesberge, E., & Los, V. (2015). *Opgelsoten in eigen huis*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut

FORUM (2014). FORUM verkenning april 2014. Migrantengemeenschappen over huwelijksdwang. Utrecht: FORUM. http://www.motivaction.nl/downloads/FORUM%20Verkenning%20Huwelijksdwang.pdf

Gelman, A., Carlin, J.B., Stern, H.S., Dunson, D.B., Vehtari, A., & Rubin, D.B. (2013). *Bayesian Data Analysis 3rd edition*. Boca Rotan: CRC Press.

Groen, J., & Kranenberg, A. (2006). Strijdsters van Allah. Radicale moslima's en het Hofstadnetwerk. Amsterdam: Meulenhoff.

Hooghiemstra, E. (2003). Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

ICRW & Girls Not Brides (2013). Solutions to end child marriage: summary of the evidence.

Jorna, P. (2013). Roma-migratie in Europa vanuit Nederlands perspectief. *Justitiële verkenningen*, *39*(6), 92-113.

Koning, M. de & Bartels, E. (2005). Over het huwelijk gesproken; partnerkeuze en gedwongen huwelijken onder Marokkaanse, Turkse en Hindostaanse Nederlanders. Den Haag: Drukkerij Palace Print. https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/9792/12_604_ 065.pdf?sequence=1

Kruschke, J.K. (2011). Doing Bayesian Data Analysis: A Tutorial with R and BUGS. Oxford: Academic Press Elsevier.

Leun, J. van der & Leupen, A. (2009). *Informele huwelijken in Nederland; een exploratieve studie.* Leiden: Universiteit Leiden. https://www.wodc.nl/onderzoeksdatabase/het-voorkomen-van-islamitische-huwelijken-zonder-voorafgaand-burgerlijk-huwelijk-in-nederland.aspx

Lindenberg, K. (2014). Commentaar bij Boek III, Titel IV Sr, Overtredingen betreffende de burgerlijke staat (art. 448-449 Sr). In C. P. M. Cleiren, J. H. Crijns, & M. J. M. Verpalen (Eds.), Strafrecht: de tekst van het Wetboek van Strafrecht en enkele aanverwan-

te wetten voorzien van commentaar. (10 ed., pp. 2107-2112). (Tekst en Commentaar). Deventer: Kluwer.

Lokin, J. (1991). Huwelijksscheiding. *RMThemis, 1991*, 473-475.

Lunn, D., Jackson, D., Best, N., Thomas, A.R., & Spiegelharter, D. (2013). *The BUGS Book. A practical Introduction to Bayesian Analysis*. Boca Raton: CRC Press.

Meijers, A.P.H. (2002). Art 1: 68 BW en art. 449 Sr: dor hout. *Nederlands Juristenblad, 38*, 1897-98.

Mirbach, T., Schaak, T., & Triebl, K. (2011). *Zwangsverheiratung in Deutschland - Anzahl und Analyse von beratungsfällen. Kurzfassung*. Berlin: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend.

Moors, A. (2014). FORUM Verkenning juni 2014. Motieven om islamitische huwelijken aan te gaan. Utrecht: FORUM.

Movisie (2013). Monitor Inclusie: Nulmeting. Ervaringen en opvattingen van Roma, Sinti en professionals over de sociale inclusie van Roma en Sinti op de domeinen onderwijs, arbeid, wonen, gezondheid en veiligheid. Utrecht: Movisie.

Nanhoe, A., Jünnemann, K., & Pels, T. (2013). Eer en partnergeweld onder Hindostanen. Een verkennende studie naar de rol van eer en huwelijksdwang bij partnergeweld onder Hindostanen en de mogelijkheid van preventie. Rotterdam/Utrecht: Gemeente Rotterdam en Verwey-Jonker Instituut.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (2005). Derde voortgangsrapportage terrorismebestrijding. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer 5 december 2005. Den Haag: NCTb.

Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (2006). Informele islamitische huwelijken. Het verschijnsel en de veiligheidsrisico's. Den Haag: NCTb.

Nichols, J.A. (Ed.). (2012). Marriage and Divorce in a Multicultural Context. Multitiered Marriage and the Boundaries of Civil Law and Religion. Cambridge: Cambridge University Press.

Overveldt, A.J.M. van (1953). *De dualiteit van kerkelijk en burgerlijk huwelijk*. Tilburg: W. Bergmans.

Özdemir, C. (2015). *Als ik háár was…* Utrecht: Databank Effectieve sociale interventies.

Poot, C.J. de & Sonnenschein, A. (2009). Jihadistisch terrorisme in Nederland. Een beschrijving op basis van afgesloten opsporingsonderzoeken. Den Haag: Boom Juridische uitgevers (WODC).

Roex, I., Stiphout, S. van & Tillie, J. (2010). *Salafisme in Nederland. Aard, omvang en dreiging*. Amsterdam: Institute for Migration and Ethnic Studies (IMES).

Rutten, S.W.E. (2001). Culturele diversiteit in het Nederlandse recht. In P.B. Cliteur & V. van den Eeckhout (red.), *Multiculturalisme, cultuurrelativisme en sociale cohesie* (pp. 295-296). Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Rutten, S.W.E. (2011). *Huwelijk en burgerlijke stand* (Praktijkreeks IPR, deel 2). Apeldoorn/Antwerpen: Maklu.

Schmidt, G.E. (2005). *Juridische aspecten van gedwongen huwelijken*. Den Haag: Asser Instituut.

Selim, M., Abdel-Tawab, N., Elsayed, K., El Badawy, A., & El Kalaawy, H. (2013). *The ishraq program for out-of-school girls: from pilot to scale-up*. Population Council.

Singerman, D. (2008). Marriage and Divorce in Egypt: Financial Costs and Political Struggles. In B. Drieskens (ed.), Les métamorphoses du mariage au Moyen-Orient. (pp. 75-96). Beirut: Institut Français du Proche-Orient (IFPO).

Shadid, W.A.R., & Koningsveld, P.S. van (2008). Islam in Nederland en België. Religieuze institutionalisering in twee landen met een gemeenschappelijke voorgeschiedenis. Leuven: Peeters.

Smits van Waesberghe, E., Sportel, I., Drost, L., Eijk, E. van & Diepenbrock, E. (2014). *Zo zijn we niet getrouwd. Een onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut. https://www.eerstekamer.nl/overig/20150713/zo_zijn_we_niet_getrouwd_een/document3/f=/vjvocptu2ry8.pdf

Sollie, H. et al. (2013). Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond. Een kennisfundament voor professionals. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Sonneveld, N. (2012). Khul‘ Divorce in Egypt. Public Debates, Judicial Practices and Everyday Life. Cairo: The American University in Cairo Press.

Sportel, I. (2014). ‘Maybe I’m still his wife’. Transnational divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian families. Nijmegen : Wolf Legal Publishers.

Sterckx, L., Dagevos, J., Huijnk, W., & Lisdonk, J. van (2014). *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Sterckx, l., & Bouw, C. (2005). Liefde op maat. Partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse jongeren. Amsterdam: Het Spinhuis.

Storms, O., & Bartels, E. (2008). De keuze van een huwelijkspartner. Een studie naar partnerkeuze onder groepen Amsterdammers. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Szepietowska, E.K., Dekker, A., & Özgümüs, F. (2011). *De doos van Pandora. Huwelijksmigratie onder vluchtelingengroepen in Nederland.* Amsterdam: Vluchtelingen-Organisaties Nederland.

United Nations Population Fund (UNFPA) (2012). *Marrying too Young; End Child Marriages*. New York: United Nations Population Fund.

Van Huis, M. (2007). Partnerkeuze van allochtonen. In: CBS Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland, 55(4), 25-31.

Vestdijk-van der Hoeven, A.C.M. (1991). *Religieus recht en minderheden*. Arnhem: Gouda Quint BV.

Visser, T. (2007). Doe mij maar een moslim! Portretten van islamitische stromingen en organisaties in Nederland. Alkmaar: Falstaff Media.

Vlaardingerbroek, P. Personen- en familierecht (Groene Serie). BW. Deventer: Kluwer.

Vlaardingerbroek, P. (1990). De plaats van huwelijksvoltrekking in een pluriforme samenleving. *Het Personeel Statuut, 33*(5), 5-9.

Vonken, A.P.M.J. (2012). Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Internationaal Privaatrecht. Internationaal personen-, familie- en erfrecht. Deventer: Kluwer.

Westerhof, L. (2002). Civiel effect voor het kerkelijk huwelijk? *Nederlands Juristenblad*, *77*(2), 80-81.

Wortmann, S.F.M. (2000). Kroniek van het personen- en familierecht. *Nederlands Juristenblad*, *75*(31), 1588-1593.

Wortmann, S.F.M. (2001). Kroniek van het personen- en familierecht. *Nederlands Juristenblad*, *76*(31), 1541-1546.

Kamerstukken

- Aanhangsel Handelingen II, 2012-2013, nr. 2746.
- Brief van de Minister van Veiligheid en Justitie d.d. 16 december 2014 met kenmerk 584678.
- Brief van de Minister van Veiligheid en Justitie d.d. 7 januari 2015 met kenmerk 584674.
- Kamervragen II, 2012-2013, nr. 2013Z09446.
- Kamerstukken II, 2001-2002, 28 078, nr. 1.
- Kamerstukken II, 2013-2014, 32 824, nr. 37.
- Kamerstukken II, 2013-2014, 32 824, nr. 53.
- Kamervragen II, 2014-2015, nr. 2014Z19901.
- Kamervragen II, 2014-2015, nr. 2014Z19902.
- Kamerstukken II, 2013-2014, 33 750, nr. 109.
- Kamerstukken II, 2012-2013, 33488, nr. 3.
- Stb. 2015, 354: Wet tegengaan huwelijksdwang.
- Stb. 2015, 373: Besluit tot inwerkingtreding Wet tegengaan huwelijksdwang.
- Trb. 1996, 188.
- Trb. 1964, 55, art. 2.

Internationale Instrumenten

- Commissie Burgerlijke Stand: Aanbeveling 2, Wenen 8 september 1976, http://ciec1.org/ListeRecommandations.htm.
- Council of Europe: Parliamentary Assembly, *Resolution 1468 (2005) on Forced Marriages and Child Marriages*, 5 October 2005, 1468 (2005), available at: http://www.refworld.org/docid/43f5d5184.html
- VN: Recommendation on Consent to Marriage, Minimum Age for Marriage and Registration of Marriages, General Assembly Resolution 2018 (XX) of 1 November 1965, Principle II.

Websites

Pan Nederland
https://www.plannederland.nl/investeer-in-meisjes/projecten/bescherming/dossier-kindhuwelijken-facts-figures

Girls not brides
http://www.girlsnotbrides.org/the-partnership

http://romafacts.uni-graz.at/index.php/culture/introduction/roma-culture-an-introduction geraadpleegd op 15 november 2015.

https://www.coa.nl/nl/over-coa/feiten-en-cijfers/bezettingsgraad-opvang geraadpleegd op 1 december 2015.

Databank Effectieve Sociale Interventies Movisie
https://www.movisie.nl/effectieve-sociale-interventies

ucansupurge
http://www.ucansupurge.org/EN,2528/child-brides.html

Bijlage 1 Deelnemende organisaties, respondenten en experts

Deelnemende organisaties focusgroepen (enkele voorbeelden)

Diverse organisaties en individuen hebben deelgenomen aan de focusgroepsbijeenkomsten. Hieronder enkele voorbeelden van organisaties die hebben deelgenomen:

Islamitische Universiteit Rotterdam; MaHa advies en consult; Shri Sanatan Dharma Mahasabha Sabha Almere; Solidariteits Comité Afghanistan-Nederland (Stichting SCAN); SONPPCAN; Stichting ASHA Utrecht; Stichting Asiya; Stichting FAS-NED; Stichting Hindustani; Stichting Landelijke Werkgroep Mudawwanah; Stichting Me & Society; Stichting Meer Kleur en Kwaliteit (SMKK); Stichting Somalische vrouwen Amsterdam IFTIN; Stichting Steun Remigranten.

Respondenten interviews

De volgende 14 respondenten hebben meegewerkt aan een verdiepend, *face-to-face* interview ten behoeve van het onderzoek. Zij hebben hun toestemming verleend om als volgt in dit onderzoek vermeld te worden:

- Famile Arslan (advocaat, Den Haag)
- Maryam Ben Daoued (teamleider & orthopedagoog, Fier Fryslân)
- Samira Bouddount (advocaat, Weesp)
- Diny Flierman (kwartiermaker, Landelijk Knooppunt Huwelijksdwang en Achterlating)
- Janine Janssen (hoofd onderzoek, LEC EGG; lector veiligheid in afhankelijkheidsrelaties, Avans Hogeschool, Den Bosch)
- Peter Jorna (consultant Sociale Inclusie)
- Ellen van Leeuwen (specialist, Landelijk Knooppunt Huwelijksdwang en Achterlating)
- Judith Martens (unitmanager, Kompaan/De Bocht)
- Annelies Moors (hoogleraar antropologie, Universiteit van Amsterdam)
- Grietje Nekkers (gepensioneerd docent Koning Willem I College, afdeling volwasseneneducatie)
- Jannie Oenema (systeemtherapeut & trainer eergerelateerd geweld, Fier Academy)
- Youri Seidler (onderzoeker, Risbo)
- Arjen Spek (politiefunctionaris, Den Haag)
- Marianne Vorthoren (directeur SPIOR)

Deelnemers expertgroep *Educated Guess*

Wetenschap:

1. Bastiaan Leeuw, Universiteit Maastricht
2. Peter van der Linden, bestuursvoorzitter NeSPCAN (Netherlands Society for the Prevention of Child Abuse and Neglect), ISPCAN (International Society for the Prevention of Child Abuse and Neglect)
3. Katinka Lünnemann, expert op terrein van huiselijkgeweld en eergerelateerd geweld, Verwey-Jonker Instituut
4. Iris Sportel, Lichtenberg Kolleg, Georg-August Universität & Radboud Universiteit Nijmegen
5. Suzanne Tan, bureautangram

Vluchtelingen

6. Joop van der Schuit, COA

Gezondheidszorg

7. Jeannette Jansen; GGD Haaglanden

Vrouwen opvang

8. Medewerker Fier Fryslân

Bijlage 2 Bevolkingsstatistiek CBS: Gemeenschappen als percentage van totale bevolking

Gemeenschappen als percentage van totale bevolking op 1 januari 2014 CBS

Herkomstgroepering	Totale bevolking Mannen en vrouwen aantal	Totale bevolking Mannen aantal	Totale bevolking Vrouwen aantal	Eerstegeneratie allochtoon Mannen en vrouwen aantal	Eerstegeneratie allochtoon Mannen aantal	Eerstegeneratie allochtoon Vrouwen aantal	Tweedegeneratie allochtoon Mannen en vrouwen aantal	Tweedegeneratie allochtoon Mannen aantal	Tweedegeneratie allochtoon Vrouwen aantal
Totale bevolking	16829289	8334385	8494904	1818497	866848	951649	1776247	897908	878339
Afghanistan	43183	22897	20286	33085	17708	15377	10098	5189	4909
Egypte	22205	13622	8583	12481	8677	3804	9724	4945	4779
Ghana	22556	11104	11452	13685	6640	7045	8871	4464	4407
Irak	54159	29978	24181	40408	22872	17536	13751	7106	6645
Iran	36561	19647	16914	28513	15496	13017	8048	4151	3897
Marokko	374996	192355	182641	168320	87531	80789	206676	104824	101852
Pakistan	20653	11438	9215	11672	6771	4901	8981	4667	4314
Somalië	37432	19599	17833	26502	14000	12502	10930	5599	5331
Suriname	348291	165354	182937	180863	80766	100097	167428	84588	82840
Turkije	396414	204427	191987	194759	100030	94729	201655	104397	97258

Bijlage 3 Voorbeelden van enkele buitenlandse projecten in vijf landen van herkomst

Om te komen tot geschikte interventies om informele huwelijken tegen te gaan in Nederland hebben we tevens gekeken naar interventies die in het buitenland worden ingezet, waaronder in het land van herkomst van enkele van de onderzochte gemeenschappen. Mogelijk kunnen elementen van deze interventies ook relevant zijn voor Nederland.

Om een beeld te krijgen van de buitenlandse interventies gericht op kindhuwelijken en minderjarige huwelijkspartners in een wereldwijde context, hebben we deelgenomen aan de '*International expert meeting on addressing child marriage, Lifting the veil*' waarbij verschillende interventies gericht op kindhuwelijken centraal stonden.[85] Daarnaast zijn er gesprekken gevoerd met een drietal respondenten werkzaam bij een NGO die zich inzet tegen kindhuwelijken.[86]

Kindhuwelijken in ontwikkelingslanden; achtergronden en oorzaken

Wereldwijd trouwen elk jaar naar schatting tussen de veertien en vijftien miljoen meisjes voordat zij de leeftijd van achttien jaar hebben bereikt. Met name in ontwikkelingslanden zijn kindhuwelijken een probleem. Daar trouwt een op de drie meisjes voor hun achttiende (UNFPA, 2012).

In landen waar sprake is van veel armoede en schaarste komen kindhuwelijken meer voor. In arme gezinnen hebben de ouders vaak moeite om voor alle kinderen te zorgen en dan is het uithuwelijken van dochters een manier om te overleven, er is immers een mond minder om te voeden. De jonge meisjes die worden uitgehuwelijkt zijn vaak nauwelijks naar school geweest en de ouders zien de toegevoegde waarde niet van het investeren in onderwijs voor hun dochters. Terwijl juist meisjes die minstens negen jaar onderwijs hebben gehad, tot drie keer meer kans hebben om aan het kindhuwelijk te ontsnappen, want geschoolde meisjes zijn mondiger en weten beter wat hun rechten zijn (PlanNederland). Een kindhuwelijk is daarnaast voor ouders een manier om meisjes te beschermen tegen aanranding en verkrachting en een goede toekomst voor ze te regelen.

Kindhuwelijken zijn tevens vaak onderdeel van de sociale normen en culturele gebruiken van een gemeenschap. In veel landen ligt de minimum leeftijd om te trouwen onder de achttien jaar en in die landen waar wettelijk wel een minimum leeftijd van

[85] De expertmeeting vond plaats op 7 oktober 2015 in Den Haag.
[86] De respondenten zijn werkzaam bij Girls not Brides en Unicef.

achttien jaar is vastgelegd, wordt deze niet altijd voldoende gehandhaafd. Een kindhuwelijk doen de ouders dan ook meestal met de beste bedoelingen voor de toekomst van hun dochter (PlanNederland).

Na het kindhuwelijk stoppen de meisjes veelal vroegtijdig van school, waardoor zij zich niet verder kunnen ontwikkelen en het vinden van een betaalde baan bijna onmogelijk wordt. De meisjes raken op jonge leeftijd zwanger, de zwangerschap en bevalling brengen grote gezondheidsrisico's met zich mee voor zowel moeder als kind. Zo hebben meisjes onder de 15 jaar tot vijf keer meer kans te overlijden bij de bevalling dan vrouwen van twintig jaar of ouder. Het risico op besmetting met HIV is voor jonge meisjes ook veel hoger, omdat ze vaak trouwen met mannen die veel ouder zijn en meer seksuele relaties hebben gehad. Daarbij lopen deze meisjes een groter risico om slachtoffer te worden van huiselijk geweld (UNFPA, 2012).

Projecten gericht op kindhuwelijken in vijf landen van herkomst

In samenwerking met de organisatie Girls not Brides zijn een vijftal projecten geselecteerd die in Turkije, Egypte, Marokko, Afghanistan en Somalië zijn ingezet om kindhuwelijken tegen te gaan. Hoewel niet elk van onderstaande interventies is geëvalueerd en er dus ook geen uitspraken kunnen worden gedaan over de effectiviteit van deze interventies, geeft het wel een beeld van wat er in deze landen wordt gedaan om kindhuwelijken tegen te gaan.

Turkije

In Turkije trouwt naar schatting 14% van de meisjes voor haar achttiende (Girls not Brides). De vrouwenorganisatie Flying Broom (Ucan Supurge) zet zich al jaren in om kindhuwelijken aan te pakken. Deze organisatie probeert het publiek meer bewust te maken van de problematiek rondom kindhuwelijken en ontwikkelt daarnaast voorlichtingsmateriaal voor de lokale gemeenschappen. Voor jonge meisjes is er een educatief programma over rolmodellen ontwikkeld. Dit programma bevat een animatiefilm over vrouwelijke wetenschappers en andere beroepen met als doel meisjes te helpen om een ambitie te creëren. Ook hebben ze het nationale platform "No to Child Brides" opgericht. Dit platform pleit voor juridische hervormingen om kindhuwelijken in Turkije aan te pakken (Ucansupurge).

Egypte

In Egypte trouwt naar schatting 17% van de meisjes voor haar achttiende (Girls not Brides). Het (geëvalueerde) Ishraq project "Bringing Marginalized Rural Girls into Safe Learning Spaces in Rural Upper Egypt" liep van 2001 tot 2013 en was een van de meest succesvolle programma's in Egypte. Dit project was erop gericht om traditionele opvattingen over de positie en rol van vrouwen bij ouders en leden van een gemeenschap te veranderen. Dit deden zij zowel op lokaal als nationaal niveau. Zo cre-

eerden ze bijvoorbeeld *safe places* in gebieden en/of dorpen die bekend staan om hun traditionele opvatting over onder andere de rol van de vrouw. In deze *safe places* konden meisjes die niet naar school gingen in een ongedwongen sfeer leren, spelen en kletsen met elkaar. In totaal zijn duizenden meisjes, jongens, ouders en leiders van meer dan 50 dorpen bereikt. Deelname aan het Ishraq programma zorgde voor een verbetering in lezen en schrijven, het ontwikkelen van levensvaardigheden en meer zelfvertrouwen. Ook leidde het tot een grotere mobiliteit en participatie van de gemeenschap. In totaal is 81% van de Ishraq meisjes die het nationale geletterdheid examen aflegden geslaagd en meer dan de helft van deze meisjes is vervolgens naar een formele school gegaan. Daarnaast zijn meisjes die het Ishraq programma gevolgd hebben eerder geneigd om het huwelijk uit te stellen dan meisjes die niet hebben deelgenomen. Zo vindt 85 procent van de deelgenomen meisjes dat een geschikte leeftijd om te trouwen 18 jaar of ouder is tegenover 63 procent van de niet deelgenomen meisjes (Selim et al., 2013)

Marokko

Naar schatting is 16% van de meisjes in Marokko voor haar achttiende jaar getrouwd (Girls not Brides). In 2008 werd het Caravan Programma gestart door Fondation YTTO, waarbij een team van medici, advocaten en maatschappelijk werkers in een caravan langs afgelegen en arme dorpen in Marokko gaat. De medici voeren gezondsheidschecks uit. Het juridische team spreekt over het familierecht, miminum leeftijd voor het huwelijk en het erfrecht. En de maatschappelijk werkers creëren een plek voor vrouwen en kinderen om verhalen te delen en ze voeren gesprekken over emancipatie en kindhuwelijken. De bevindingen van Fondation YTTO zijn dat het Caravan Programma effectief is en de prevalentie van kindhuwelijken in veel van de dorpen gedaald is. Daarnaast leren veel meer vrouwen en meisjes om te lezen en schrijven (Girls not Brides).

Somalië

Somalië kent het hoogste percentage kindhuwelijken van de vijf geselecteerde herkomstlanden, namelijk 45% van de meisjes trouwt als zij minderjarig is. Een van de interventies die zich richt op het tegen gaan van kindhuwelijken is een campagne ingezet door Somali National Union of Teachers (SONUT). Zij richten zich op het vergroten van de toegang tot onderwijs voor meisjes. Door middel van voorlichting over onder andere de risico's van kindhuwelijken aan docenten, religieuze leiders en de lokale gemeenschap proberen zij de bewustwording te creëren en toegang tot onderwijs voor meisjes te verhogen (Girls not Brides).

Afghanistan

In Afghanistan trouwt 40% van de meisjes voor haar achttiende jaar. Afghanistan wordt gezien als een van de meest gevaarlijke landen om als vrouw te leven (Girls

not Brides). Aschiana, Afghanistan's Children A New Approach is een van de organisaties die zich richt op de rechten van het kind en het beschermen van kinderen. Zij bieden 'life-skills'-programma's aan voor meisjes en organiseren bewustwordingsactiviteiten voor de lokale gemeenschap. Zij richten zich niet specifiek op kindhuwelijken als zodanig, maar wel op thema's als gezondheid en educatie en op onderwerpen zoals huiselijk en seksueel geweld (Girls not Brides).

Geschikt voor Nederland?

Kindhuwelijken komen vooral voor in ontwikkelingslanden, de situatie in deze landen is zo wezenlijk anders dan de situatie in Nederland dat deze eigenlijk niet met elkaar te vergelijken is. Zo stelt een professional werkzaam bij een NGO: 'De motivaties voor ouders om je kind te trouwen is om je dochter te beschermen middels een huwelijk. Een kindhuwelijk wordt ingezet als beschermingsmaatregelen om meisjes te beschermen tegen bijvoorbeeld verkrachting en ongehuwd zwanger worden. Trouwen is dan de veiligste optie, waarbij ook armoede een belangrijke rol speelt voor dit besluit. In Nederland kennen wij die onveiligheid en armoede niet zoals in die landen'. Wel kunnen we op basis van bovenstaande interventies in de landen van herkomst vaststellen dat een brede insteek, waarbij niet alleen aandacht is voor voorlichting en empowerment van meisjes maar ook voorlichting gericht op de ouders en de gemeenschap positieve effecten laat zien.

Bijlage 4 Nadere informatie projecten interventies

Voorbeelden interventies aanpalende onderwerpen huiselijk geweld, huwelijks-dwang, achterlating.[87]

Naam interventie	Type interventie	Doel	Doelgroep	Inhoud interventie	Effectiviteit	Bron
Als ik haar was...	Voorlichting / psycho-educatie	Het taboe op het bespreken van huiselijk geweld onder allochtonen verbreken. Het vergroten van de bewustwording over wat huiselijk geweld is en wat je kunt doen als je ermee te maken heb	Allochtonen, vanaf 25 jaar, eerste, tweede of derde generatie uit de herkomstlanden Turkije, Marokko, Afghanistan, Irak, Iran, Koerden uit Turkije, Syrië.	De methode Als ik haar was...maakt huiselijk geweld onder allochtonen bespreekbaar. Deelnemers aan groepsbijeenkomsten gaan naar aanleiding van een film onder leiding van een getrainde voorlichter met elkaar in gesprek. Hierdoor wordt de bewustwording over wat huiselijk geweld is en wat je kunt doen als je er mee te maken krijgt vergroot.	Uit projectverslagen blijkt dat Als ik háár was... goed wordt ontvangen door zelforganisaties, hulpverlenende instellingen en deelnemers. Daarnaast blijkt uit evaluaties dat het lukt om huiselijk geweld bespreekbaar te maken. De interventie Als ik haar was is in juni 2015 erkend als Goed Onderbouwd door de erkenningscommissie Maatschappelijke ondersteuning, participatie en veiligheid.	Huiselijkgeweld.nl http://huiselijkgeweld.nl/interventies/effectieve-interventies/overzicht3/detail?id=3
Stay in love	Preventie	De methode 'Stay in Lov' wil voorkomen dat jongeren (in de toekomst) een gewelddadige relatie ontwikkelen door hen te ondersteunen in de ontwikkeling van gezonde verkeringsrelaties, door het aanreiken van kennis, hen de juiste houding bij te brengen en vaardigheden te leren.	De methode richt zich op jongeren van 12 tot 15 jaar in de eerste drie leerjaren van het vmbo. Er wordt rekening gehouden met sekse, seksuele voorkeur en culturele diversiteit.	Stay in Love is een preventieprogramma waarvan het hart wordt gevormd door zeven lessen en een ouderavond. Dit wordt gegeven door de docenten van de scholen zelf. Stay in Love wordt regionaal aangestuurd en gecoördineerd door de ggz-instelling of de GGD. Zij werven in hun werkgebied scholen. Docenten volgen een training, waarin zij leren om de lessenserie uit te voeren. Als zij een training hebben gevolgd, krijgen zij de beschikking over de docentenhandleiding. De lessenserie bestaat uit vijf lessen waarin kennis, houding en vaardigheden centraal staan en twee lessen waarin leerlingen een opdracht uitvoeren. Aan het einde van de lessenserie organiseert de school een ouderavond over het onderwerp verkering, waarop de leerlingen tevens het resultaat van de opdracht presenteren.	Kempes et al. (2010) vonden in een quasi-experimenteel onderzoek dat Stay in Love een kortdurend en klein positief effect had op kennis, houding en vaardigheden ten opzichte van verkeringsgeweld van leerlingen van de eerste drie leerjaren van het vmbo. De effecten voor houding waren twee keer zo groot als die voor kennis en vaardigheden. Een veranderingsonderzoek van Hofhuizen (in: Van den Borne, 2006) bevestigt dit. Stay in Love maakt de mate waarin leerlingen een aantal risicogedragingen voor verkeringsgeweld accepteren, significant wat kleiner. Stay in Love zorgt er bovendien voor dat leerlingen gevoeliger worden voor grensoverschrijdend gedrag. De effecten van Stay in Love zijn sterker voor meisjes en voor jongeren die voorafgaand aan het	Huiselijkgeweld.nl http://huiselijkgeweld.nl/interventies/effectieve-interventies/overzicht3/detail?id=10

[87] In dit overzicht zijn slechts enkele voorbeelden van interventies opgenomen. Het is geenszins een volledig overzicht van de bestaande interventies op de genoemde thema's.

					programma al meer empathische vermogens hadden, maar ook voor leerlingen in het derde en eerste jaar (Kempkes et al., 2010).	
Bespreek-baar maken van huiselijk geweld in allochtone kring	Voorlichting / psycho-educatie	-De taboes doorbreken om over huiselijk geweld (en eerge-relateerd geweld) te praten -Een mentaliteits-verandering en een standpuntbepaling over: tot stand brengen over de man-vrouwverhouding, het gebruik van geweld en de rol van de gemeenschap hierbij.	Het project richt zich op verschillende partijen qua culturele achtergrond, sekse en leeftijd. Er zijn activiteiten voor zowel vrouwen, mannen en voor jongeren, maar ook voor hen gezamenlijk	Het project wil een dialoog bevorderen in de gemeenschappen door de verschillende partijen gezamenlijk de bestaande situatie en de veranderingswensen en mogelijkheden te laten bespreken. In voorlichtingsbijeenkomsten bespreken deelnemers gezamenlijk de problemen van huiselijk en eergerelateerd geweld en doorbreken daarmee het taboe. Door individuele problemen van vrouwen gemeenschappelijk te maken, er samen over te praten en aan te pakken wordt het isolement van slachtoffers doorbroken. Samen slachtoffers uit de eigen kring opvangen en bijstaan in hun noden is een belangrijk element van het project. Parallel aan dit proces worden mannen in het project aangesproken op hun rol en verantwoordelijkheid. In het project zijn verschillende methodieken in te zetten, zowel voorlichtingsbijeenkomsten, weerbaarheidstrainingen, steungroepen als dialoogbijeenkomsten. Ook worden verschillende werkvormen en theatrale middelen ingezet. De werkwijze bij een activiteit is afhankelijk van het specifieke doel en van de wensen en behoeften van de deelnemers. De projectactiviteiten worden aangehaakt bij bestaande netwerken en activiteiten van de (zelf)organisaties.	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld.	Movisie https://www.movisie.nl/praktijkvoorbeeld/bespreekbaar-maken-huiselijk-geweld-allochtone-kring
Your right 2choose! **(valt ook onder thema huwelijks-dwang)**	Bewust-wording	-Een bewustwordings proces op gang brengen over het recht op vrije partnerkeuze -Jongeren handelingsperspec-tieven aanreiken om dit recht te verwezenlijken,	De methode is gericht op jongeren uit niet-westerse culturen, vooral uit Turkse, Marokkaanse, Hindoestaanse, Somalische, Iraanse, Iraakse, Afghaanse, Pakistaanse, Koerdische, Chinese, Molukse en Roma gemeenschappen. Op de tweede plaats richt	Your Right 2Choose! geeft leerkrachten handvatten om huwelijksdwang bespreekbaar te maken. Met collega's, klassikaal en individueel met leerlingen. De handleiding bevat informatie over huwelijksdwang en achterlating en uitgebreide verwijzingen naar achtergrondinformatie en -materiaal. De bijgevoegde ansichtkaarten bieden aanknopingspunten om klassikaal in gesprek te gaan. De signalenlijst helpt bij de vroege signalering van huwelijksdwang en achterlating en kan worden gebruikt bij de overdracht naar eventuele	Geen effectiviteitsonderzoek, wel werkzame factoren: -Bewustwording en bespreekbaar maken van het recht op vrije partnerkeuze via het verstrekken van informatie. -Positieve insteek: nadruk op het recht op vrije partnerkeuze in plaats van op huwelijksdwang. Integrale aanpak: bewustwording	Huiselijkgeweld.nl http://huiselijkgeweld.nl/interventies/effectieve-interventies/overzicht3/detail?id=22

		hun professionele sociale omgeving motiveren tot en ondersteunen in het bespreekbaar maken van huwelijksdwang.	de methode zich op de sociale omgeving van deze jongeren.	hulpverlening. Een stappenplan, bestaand uit zeven stappen, geeft aan wat de mogelijke acties zijn bij signalen van huwelijksdwang.	van zowel de jongeren zelf, de sociale omgeving als de professionals en zowel via school als via een multimediale aanpak. -Heterogene benadering: de aanpak is niet gekoppeld aan een bepaalde religie of cultuur, zodat hij past bij een etnisch heterogene doelgroep en stereotypering met bijbehorende weerstand een minder grote rol speelt. -Jongeren krijgen handelingsperspectieven aangereikt: ze weten wat ze zelf kunnen ondernemen en waar ze hulp kunnen vinden. -De signalenlijst helpt professionals signalen van huwelijksdwang en achterlating te herkennen en het stappenplan helpt hen actie te ondernemen	Pharos http://www.pharos.nl/documents/doc/vrij%20partnerkeuze%20en%20huwelijksdwang%20bespreken_%20handleiding%20yourright2choose.pdf
Project 'Zwarte Tulp'	Voorlichting / Psycho-educatie	- Om jongeren te laten nadenken over keuzes maken en het recht om je eigen keuzes te maken. -Het project wil hen laten nadenken over antwoorden op vragen als bijvoorbeeld: Welke invloed hebben tradities en cultuur op jouw leven? -Bewustwording van de eigen normen en waarden.	De bovenbouw van VMBO, HAVO en VWO en daarnaast het MBO en HBO.	In een serie van lessen met opdrachten, een documentaire en discussies, wordt eergerelateerd geweld onder jongeren op scholen bespreekbaar gemaakt. Er vindt kennisoverdracht plaats met feiten en cijfers over eergerelateerd geweld. Leerlingen krijgen inzicht in eerwraak/eergerelateerd geweld, en in het bespreekbaar maken daarvan. Zij worden bewust gemaakt van de eigen normen en waarden rond partnerkeuze, seksualiteit, man-vrouwrollen. Zij reflecteren op de eigen denkwereld over eergerelateerd geweld. De trainer werkt aan een mentaliteitsverandering ten aanzien van (achterliggende problematiek bij) ongelijke rechten en keuzemogelijkheden voor meisjes en jongens.	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld.	Huiselijk geweld.nl http://www.huiselijkgeweld.nl/interventies/preventie/zwarte-tulp
Change-makers	Bewust-wording	-Het veranderen van attitude en	Leden van vluchtelingen-gemeenschappen waarin	Het veranderen van attitude en gedrag ten aanzien van eergerelateerd geweld door het opleiden en	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed	Movisie

Eergerela-teerd Geweld		gedrag ten aanzien van eergerelateerd geweld door het opleiden en inzetten van changemakers -Het ondersteunen van zelforganisaties en samenwerken met lokale instanties.	eergerelateerd geweld aan de orde is, en hun zelforganisaties	inzetten van changemakers, het ondersteunen van zelforganisaties en samenwerken met lokale instanties. Binnen het project worden voortrekkers getraind om anderen te inspireren zich bij de changemakersbeweging aan te sluiten. De methodiek "Changemakers Eergerelateerd Geweld" bestaat uit drie onderdelen: - Het opleiden van changemakers uit risicogemeenschappen om een mentaliteitsverandering te starten. - Het ondersteunen van changemakers en zelforganisaties bij lokale activiteiten gericht op maatschappelijke preventie. - Het organiseren van samenwerking met lokale hulpinstellingen en politie, om potentiële slachtoffers en daders op te kunnen vangen en/of aan te kunnen pakken.	praktijkvoorbeeld.	https://www.movisie.nl/publicaties/twee-stappen-vooruit-terug?gclid=CPGn0IXjl8kCFY9uGwodQhEFbg
Van huis uit	Preventie	Het voorkomen van eergerelateerd geweld d.m.v. het opleiden en begeleiden van migranten van verschillende culturele en religieuze achtergrond tot gemeenschaps-bemiddelaar. De bemiddelaars hebben drie hoofdtaken: informeren, bemiddelen en beïnvloeden.	Leden van culturele gemeenschappen waarin eergerelateerd geweld aan de orde. - Turkse en Koerdische gemeenschap - Marokkaanse gemeenschap - Surinaams / Hindoestaanse gemeenschap	Voorkomen is beter dan genezen. Ingewijden met kennis over de gevoeligheden die zich in hun gemeenschap voordoen en de juiste codes weten te hanteren, kunnen sleutelrol vervullen en daardoor veel bereiken. Uitgangspunten: -Preventie: het gaat om specifieke hulp die vanuit de gemeenschap wordt georganiseerd. Dit gebeurd in de vorm van een gesprek en dialoog tussen partrijen met een vertrouwenwekkend persoon die de negatieve spiraal kan doorbreken. De gemeenschapsbemiddelaar fungeert hierbij als ogen en oren van de gemeenschap. Hij of zij vangt vroegtijdig signalen op waardoor escalatie kan worden voorkomen. -Laagdrempelige bemiddeling: de gemeenschapsbemiddelaar heeft gezag en geniet het vertrouwen van de gemeenschap. Hij of zij bemiddelt in de vorm van informele gesprekken. -Bevorderen integratie: de gemeenschapsbemiddelaar brengt gemeenschappen	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld. Het project is geëvalueerd en het project heeft verschillende resultaten geboekt: Er zijn momenteel 19 bemiddelaars afkomstig uit Turkse, Koerdische, Irakese en Marokkaanse gemeenschap. Er zijn laagdrempelige discussiebijeenkomsten gehouden waarmee 1300 mensen uit de doelgroep zijn bereikt. Er zijn 15 bemiddelingen verricht. Iedere bemiddeling bestond uit vier gesprekken van 3 uur. Er zijn 900 mensen bereikt via manifestaties en expertmeetings.	Huiselijkgeweld.nl http://www.huiselijkgeweld.nl/publicaties/brochures/interventies/aanpak/van-huis-uit

				in contact met de Nederlandse samenleving.		
Opvang EVA	Opvang	Opvang, bescherming en begeleiding bieden na (dreigend) eergerelateerd geweld en huwelijksdwang in een speciaal ingericht opvangproject op een geheime en extra beveiligde plek.	Meiden en jonge vrouwen in de leeftijd van 14-23 jaar, die leven in een spagaat tussen hun eigen cultuur en de westerse cultuur.	Opvangproject → De opgenomen groep is heel divers en grofweg in tweeën te verdelen. De eerste groep bestaat uit dochters die weglopen van hun ouderlijk huis, omdat zij botsen met de strenge regels of omdat zij een vriend hebben. Er worden ook meiden opgenomen die zwanger zijn. De tweede groep bestaat uit vrouwen die zijn verstoten door hun echtgenoot of die er zelf voor hebben gekozen om bij hem weg te gaan, en waardoor er problemen ontstaan in de familie. Een groot deel van de opgevangen meiden en vrouwen zijn slachtoffer van eergerelateerd geweld, van huwelijksdwang en/of achterlating, of wordt hiermee bedreigd. Van de cliënten is 90% lichamelijk mishandeld, 100% is geestelijk mishandeld. De medewerkers brengen structuur in hun leven en kijken met hen naar hun toekomst: wat zijn je plannen en wat wil je met je ouders? Met je man? Met name in de eerste fase van de opvang zijn, met het oog op de veiligheid, de regels heel streng (mobieltje inleveren, geen internet en niet naar buiten). De medewerkers bekijken binnen een week met de cliënte of bemiddeling met de ouders of familie mogelijk is. Het Landelijke Expertisecentrum Eergerelateerd Geweld (LEC EG) van de politie maakt meestal eerst een risicoanalyse van de casus. Mede op basis hiervan wordt de verdere aanpak bepaald. De meiden en vrouwen krijgen een zogenaamde “regenboogtherapie”. Ze leren nadenken over hun individuele mening en gevoelens, en hierover te praten. Dit is iets dat ze voorheen nooit hebben geleerd. Ook leren de meiden en vrouwen hoe ze kunnen samenleven met hun ouders, zonder met zichzelf, of met hun ouders in conflict te komen. Ook biedt Eva hen ‘agressieregulatie therapie’. Cliënten kunnen zo lang blijven als nodig is.	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld.	Movisie https://www.movisie.nl/praktijkvoorbeeld/opvang-eva
Aan de goede kant van de eer	Preventie	-Het bespreekbaar maken van eergerelateerd	Het aanbod is in eerste instantie bedoeld voor lokale zelforganisaties,	Aan de goede kant van de eer richt zich op het tegengaan van eergerelateerd geweld door het vergroten van de weerbaarheid en de	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld.	Huiselijkgeweld.nl

		geweld -Het stimuleren van samenwerking tussen zelf-organisaties, lokale overheden en instanties. - tegengaan van eergerelateerd geweld door vergroten van kennis en inzicht. - het stimuleren van Bewustwording - het vergroten van de weerbaarheid en zelfredzaamheid - het aanreiken van gedrags-alternatieven - samenwerking op gang brengen en stimuleren van migranten(zelf)organisaties met andere organisaties en (hulp) instanties die zich met eergerelateerd geweld bezighouden.	netwerken en sleutelpersonen. Daarnaast richt het project zich op lokaal bestuur, politie, hulpverlening, welzijn en anderen die te maken hebben met slachtoffers van eergerelateerd geweld.	(zelf)redzaamheid en het bevorderen van gedrags- en mentaliteitsverandering onder potentiële risicogroepen. Het programma wordt gedragen door drie landelijke migrantenkoepels (IOT, SMN, VON en de HEG-vrouwennetwerken) en is in verschillende gemeenten uitgevoerd in samenwerking met lokale zelforganisaties, lokaal bestuur en maatschappelijke instellingen.		http://www.huiselijkgeweld.nl/dossiers/eergerelateerdgeweld/interventies/aanpak/aan-de-goede-kant-van-de-eer-nieuw-
Marietje Kessels project	Preventie	Het doel van het Marietje Kessels Project is het vergroten van de fysieke en mentale weerbaarheid van leerlingen in groep 7 en 8 van de basisschool.	Kinderen uit groep 7 en 8	Preventiewerkers geven twaalf lessen, waarin kinderen leren om situaties van machtsmisbruik te herkennen, hun handelingsmogelijkheden in onveilige situaties te vergroten en om hulp te vragen.	Uit (quasi) experimenteel praktijkonderzoek blijkt dat de methode een positief effect heeft op de weerbaarheid van kinderen. Effecten op kennis en attitude waren goed aantoonbaar, effecten op vaardigheden en gedrag minder goed.	Movisie https://www.movisie.nl/esi/marietje-kessels-project

Girls' talk	Bewust-wording	Laagopgeleide meiden (14-18 jaar) met diverse etnische achtergronden.	Het doel van Girls' Talk is bevordering van seksuele gezondheid en gezond seksueel gedrag van laagopgeleide adolescente meiden (circa 14-18 jaar) met diverse etnische achtergronden.	Girls' Talk is een seksespecifieke groepscounsel-methode. Uit een procesevaluatie blijkt dat de interventie aantrekkelijk is voor meiden en dat het binnen het werk van jongerenwerkers past. Het bevordert bewustwording van meiden ten aanzien van seksuele rechten en stimuleert open communicatie over seksualiteit. Effectonderzoek met een controlegroep laat positieve effecten zien op onder meer intentie tot pilgebruik en controle in seksuele situaties.	Girls' talk is in december 2008 erkend als 'Goed onderbouwd' door de Erkenningscommissie Interventies Deelcommissie jeugdgezondheidszorg, preventie en gezondheidsbevordering.	Movisie https://www.movisie.nl/esi/girls-talk
Je lijf, je lief	Psycho-educatie	De doelgroep bestaat uit eerste- en tweedejaars leerlingen uit het praktijkonderwijs. Meer specifiek richt de methode zich op moeilijk lerende jongeren en jongeren met een lichte verstandelijke beperking in het praktijkonderwijs.	Het lesprogramma Je Lijf, je Lief! ondersteunt jongeren uit het praktijkonderwijs in het beter herkennen en respecteren van de eigen grenzen en die van anderen op het gebied van seksualiteit.	Het lesprogramma bestaat uit vijf lessen die gegeven worden in een vaste volgorde. De thema's zijn: 'beeldvorming', 'hoe denk je over elkaar', 'grenzen aangeven', 'grenzen herkennen bij een ander' en 'groepsdruk'. Iedere les start met een introductie waarin vijf veiligheidsafspraken worden gemaakt en de beschikbaarheid van de vertrouwenspersoon wordt aangegeven. Na de introductie volgt de les zelf. In de lessen wordt onder andere gebruik gemaakt van foto's, stellingen, dvd- en stripfragmenten om groepsgesprekken op gang te brengen. Aan het eind van iedere les wordt aan de leerlingen gevraagd de les zelf samen te vatten en wordt aangegeven wat het thema van de volgende les zal zijn.	Effectonderzoek De ontwikkelaar voert momenteel geen onderzoek aan naar de effectiviteit van de methode. Dergelijk onderzoek is evenmin gevonden bij de door MOVISIE uitgevoerde literatuursearch.	Movisie https://www.movisie.nl/esi/je-lijf-je-lief
Hand in hand tegen huwelijksdwang	Preventie	Het doel van het project Hand in hand tegen huwelijksdwang is een bijdrage te leveren aan het voorkomen van gedwongen uithuwelijking. Dit wordt bereikt door drie doelstellingen: - Het bevorderen van een bewuste, eigen partnerkeuze door moslimjongeren. - Het bevorderen	Islamitische leden van migrantengemeenschappen waarin huwelijksdwang aan de orde is, zowel ouders als jongeren. Daarnaast professionals.	Het bespreekbaar maken van huwelijksdwang tijdens informatiebijeenkomsten voor moslimjongeren en ouders. Veel moslims blijken niet over de juiste informatie te beschikken over hoe vanuit het geloof tegen gedwongen uithuwelijking wordt aangekeken. Om de boodschap goed voor het voetlicht te brengen wordt samengewerkt met imams en islamdeskundigen uit de gemeenschappen. Er worden voorlichtingen georganiseerd bij de aangesloten (zelf)organisaties en moskeeën. Eerst worden vier informatiebijeenkomsten georganiseerd voor moslimjongens. Daarnaast worden twee informatie- en discussiebijeenkomsten voor	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld.	Movisie https://www.movisie.nl/praktijkvoorbeeld/hand-hand-tegen-huwelijksdwang

		van een open communicatie hierover tussen moslimjongeren en hun ouders. -Deskundigheids-bevordering van professionals over huwelijksdwang en partnerkeuze.		jongens en meisjes gezamenlijk en zes voor jongeren en ouders gezamenlijk gehouden. Vervolgens worden in vijf andere steden, in samenwerking met plaatselijke partnerorganisaties, vergelijkbare voorlichtingsbijeenkomsten gehouden. In de benadering is gekozen voor de islamitische identiteit en het benutten van islamitische bronnen.		
Ken uw rechten	Preventie	De verbetering van de rechtspositie van migrantenvrouwen, kinderen en jongeren, en het bevorderen van zelfstandigheid, emancipatie en participatie. De verbetering van hulpverlening en preventie, en de borging van activiteiten en expertise in reguliere instellingen. Een stevig netwerk bouwen van ketenpartners op lokaal, nationaal, bilateraal en internationaal niveau.	Primaire doelgroep: Marokkaanse en Turkse migrantenvrouwen en jongeren (en mannen). Daarnaast: professionals en vrijwilligers werkzaam in diverse sectoren van gezondheidszorg, welzijn, hulpverlening, onderwijs. overheid en rechtsbijstand. Tenslotte landelijke en internationale beleidsmakers en politici.	De problemen rond rechtspositie, gedwongen achterlating en huwelijksdwang zijn vaak een combinatie van een afhankelijke positie, machtsverschillen en problemen met het Nederlandse familierecht, vreemdelingenrecht en het familierecht in het land van herkomst, familie-relatie- en opvoedingsproblemen en verschillend vormen van geweld. Het project werkt volgens een integrale aanpak en bestaat uit: - Training voor voorlichters met een Arabische/Berberse en Turkse/Koerdische achtergrond - Voorlichtingsbijeenkomsten voor migrantengroepen op lokaal niveau; in buurten, scholen en organisaties. - Ontwikkelen en verspreiden van informatie- en voorlichtingsmateriaal voor Turkse en Marokkaanse groepen, voorlichters, vrijwilligers en professionals over familie- en vreemdelingenrecht en gedwongen achterlating; tweetalige brochures met (nood)zakboekje. - Een steunpunt en telefonische hulplijn voor achtergelaten vrouwen en kinderen, die kunnen hier terecht voor advies, melding en ondersteuning vanaf het eerste telefoontje tot en met hulp en opvang in Nederland. - Deskundigheidsbevordering voor	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld.	Movisie https://www.movisie.nl/publicaties/twee-stappen-vooruit-terug?gclid=CKq61Yftl8kCFcFuGwodQKAFew

				professionals - Samenwerkingsovereenkomsten met organisaties van relevante ketenpartners om de continuïteit van de aanpak in Nederland te waarborgen		
Handreiking Caraweelo	Preventie	Preventie van schadelijke traditionele praktijken binnen de Somalische gemeenschap in Nederland.	Somalisch	Met deze handreiking kan de oorsprong van schadelijke traditionele praktijken als eergerelateerd geweld, huwelijksdwang, gedwongen achterlating en vrouwelijke genitale verminking, bespreekbaar gemaakt worden door de geweldsuitingingen te plaatsen in het perspectief van ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen, vrouwen en kinderen.	Geen effectonderzoek. Dit project is wel aangemerkt als een goed praktijkvoorbeeld.	Movisie https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Handreiking%20CARAWEELO%20juni%202013%20[MOV-1175243-0.1].pdf

Bijlage 5 Biografieën van de onderzoekers

Dr.mr. Esther van Eijk (1976) is werkzaam als postdoc-onderzoeker aan de rechtenfaculteit van de Universiteit Maastricht. Zij studeerde rechtsgeleerdheid en Arabische Talen & Culturen te Leiden. Tijdens en na haar rechtenstudie werkte zij op het terrein van mensenrechten en gender, onder andere voor een Palestijnse NGO in Jeruzalem. In 2013 voltooide zij een rechtsantropologisch promotieonderzoek naar het Syrische familierecht aan de Universiteit Leiden (een handelseditie van dit proefschrift zal april 2016 verschijnen onder de titel *Family Law in Syria: Patriarchy, Pluralism and Personal Status Laws*; I.B. Tauris (London, UK).
Aan de Universiteit Maastricht participeert Esther momenteel in het NWO-project '*Marital Captivity: Bridging the Gap between Religion and Law*'; binnen dit project doet zij rechtssociologisch onderzoek naar de problematiek van huwelijkse gevangenschap in Nederland. Van oktober 2013 tot de zomer van 2014 werkte zij tevens mee aan het onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap, in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (uitgevoerd door de Universiteit Maastricht, samen met het Verwey-Jonker Instituut en Femmes for Freedom). Esther's onderzoeksinteresses en –expertise liggen op het gebied van (Syrisch) familierecht, islamitisch recht, katholiek huwelijksrecht, gender en mensenrechten, in het bijzonder op het kruisvlak tussen wetenschap en maatschappelijke praktijk.

Mr. drs. Lisanne Drost (1981) is bij het Verwey-Jonker Instituut werkzaam als onderzoeker op het terrein van veiligheid, rechtshandhaving en rechtspleging. Aan de Universiteit van Utrecht studeerde zij Nederlands Recht en tevens criminologie.
Binnen het Verwey-Jonker Instituut houdt zij zich voornamelijk bezig met onderzoek naar huiselijk geweld en aanpalende onderwerpen zoals seksueel geweld, huwelijksdwang, eerwraak en verborgen vrouwen. Zo is zij onder andere betrokken geweest bij een landelijk onderzoek naar de aard en omvang van huwelijksdwang, huwelijkse gevangenschap en achterlating en was zij projectleider van de onderzoeken naar verborgen vrouwen in Amsterdam en Den Haag. Momenteel is zij onder meer betrokken bij een onderzoek naar de positie van het slachtoffer bij huiselijk geweld incidenten.
Lisanne Drost heeft veel ervaring met (kwalitatief) onderzoek onder groepen die niet makkelijk bereikt worden, zoals slachtoffers en plegers van (huiselijk)geweld, (illegale) prostituees en slachtoffers van mensenhandel.

Dr.mr. Khadija Kadrouch-Outmany (1983) is wetenschappelijk onderzoeker aan de Universiteit van Leiden en Universiteit Maastricht. Zij studeerde rechtsgeleerdheid en wereldgodsdiensten te Leiden. Tijdens haar studie assisteerde zij in verschillende stu-

dies naar de institutionalisering van de islam in Nederland en België. Dit resulteerde uiteindelijk in een promotieonderzoek naar 'Islamic burials in the Netherlands and Belgium. Legal, Religious and Social Aspects.' aan het instituut Culturele Antropologie van de Universiteit Leiden. Haar onderzoeksinteresses en -expertise liggen op het gebied van identiteit en behoren in multiculturele en multireligieuze samenlevingen, islamitisch recht, rituelen, gender en antropologie. Zij is redactielid van het Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid. Sinds 2014 is zij onderdeel van Denktank Islam in Nederland, waar zij zich bezighoudt met kwesties rondom moslims en islam in Nederland.

Dr.mr. Susan Rutten (1960) is universitair hoofddocent privaatrecht aan de Universiteit Maastricht. Zij heeft een langdurige onderzoeksexpertise opgebouwd op het gebied van islamitisch familierecht en familierechtelijke onderwerpen bij etnische minderheden in Nederland en Europa. Zij begeleidt proefschriften op deze terreinen en coördineert projecten over onderzoek naar familierechtelijke vraagstukken en etnische minderheden en naar internationaal familierecht. Zij promoveerde in 1997 op de toepassing van Marokkaans erfrecht in Nederland, en publiceerde nadien veelvuldig over onderwerpen waarbij de Islam (het islamitisch familierecht in het bijzonder) enerzijds en de Nederlandse rechtsorde anderzijds, samenkomen. Zij participeerde in het onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlating en huwelijkse gevangenschap ("Rapport "Zo zijn we niet getrouwd" (2014), onderzoek verricht in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, door het Verwey-Jonker Instituut, de Universiteit Maastricht en de St. Femmes for freedom). Susan Rutten is voorzitter van de Vereniging tot bestudering van het Recht van de Islam en het Midden Oosten (RIMO), lid van de Staatscommissie Internationaal Privaatrecht, werkzaam als raadsheer -plaatsvervanger bij de familiekamer van het Gerechtshof 's-Hertogenbosch en doceert aan de Bestuursacademie Nederland.

Drs. Eliane Smits van Waesberghe (1974) werkt sinds januari 2009 als senior onderzoeker en coördinator Internationale Zaken bij het Verwey-Jonker Instituut. Zij richt zich op de thema's eergerelateerd en huiselijk geweld, huwelijksdwang, gender en burgerparticipatie. Ook heeft zij veel ervaring met het verwerven van Europese aanbestedingen en werken in Europees netwerken. Eliane heeft ervaring met het managen van grote, complexe onderzoeksprojecten.
Momenteel is zij betrokken bij een Europees project, in opdracht van het European Institute for Gender Equality (EIGE), waarin het ontwikkelen van 'good practices' van gender in onderwijs, arbeidsmarkt en huiselijk geweld centraal staat. Ook is zij expert in tender 'Women and the Economy' in opdracht van EIGE. In 2010 was zij als onderzoeker betrokken bij onderzoek voor de procesevaluatie op huiselijk geweld binnen de G-4.

Van 2006 tot 2008 werkte zij op het Sociaal-Antropologische departement van de Universiteit van Zürich in Zwitserland waar zij een postdoctorale studie uitvoerde naar gender verhoudingen in stedelijk Jemen. Zij deed hiervoor acht maanden veld-werk in Jemen, ondersteund door het postdoctorale programma 'Europa Asien' van de Universiteit Zürich.